

SLOVENIJA V LETU 1945

Ljubljana 1996

SLOVENIJA V LETU 1945

Zbornik referatov

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Ljubljana 1996

SLOVENIJA V LETU 1945

Zbornik referatov

Zbornik referatov z mednarodnega znanstvenega posveta "Slovenija v letu 1945", 27. in 28. septembra 1995 v Ljubljani.

10999 C

Izdajatelj: Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Zanjo: Franc Rozman, predsednik

Uredil: Aleš Gabrič

Lektorirala: Alenka Kraigher-Gregorc

Računalniški prelom: Uroš Čuden, MEDIT d.o.o.

Tisk: Skušek

Naklada: 700 izvodov

Izdajo zbornika je denarno podprlo Ministrstvo za znanost in tehnologijo
Republike Slovenije

Slika na naslovnici: Slovenska zastava na vojvodskem prestolu, maj 1945

D 17 -07- 2012 / 329

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

949.712"1945"

MEDNARODNI znanstveni posvet Slovenija v letu 1945 (1995 ; Ljubljana)

Slovenija v letu 1945 : zbornik referatov [z mednarodnega znanstvenega posveta Slovenija v letu 1945, 27. in 28. septembra 1995 v Ljubljani] / [uredil Aleš Gabrič] . - Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996

ISBN 961-90315-0-4

1. Gabrič, Aleš

57087744

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-114/96-mb/sp z dne 15. 2. 1996 šteje zbornik referatov Slovenija v letu 1945 med proizvode, za katere se plačuje 5 % davek od prometa proizvodov.

Spremna beseda

V zborniku Slovenija v letu 1945 so objavljeni referati, ki so bili predstavljeni na istoimenskem znanstvenem posvetu 27. in 28. septembra 1995 v Ljubljani. Posvet je pripravila Zveza zgodovinskih društev Slovenije ob petdeseti obletnici konca druge svetovne vojne. Njegov namen je bil prikazati vso raznolikost zgodovinskega preloma v letu 1945, saj so dosedanje študije na to temo obravnavale predvsem vojaško plat konca vojne in to z vidika zmagovalca v vojni na slovenskem ozemlju.

Žal zbornik ni popoln, saj vsi referenti niso poslali prispevkov, ki so jih predstavili na posvetu. Od dvanajstih je v zborniku objavljenih deset referatov, manjkata pa naslednja dva:

Jože Pirjevec: Odnos do Slovenije v Washingtonu, Londonu in Rimu;

Karl Stuhlpfarrer: Vrane ne letamo brez kljuna! Die Kärntner Slowenen am Beginn der zweiten Republik Österreich.

Ostali referati so objavljeni po vrstnem redu, ki je bil najavljen v programu posveta, čeravno je ta zaradi objektivnih težav doživel majhno spremembo. Nekateri referenti so ob oddaji prispevkov malce spremenili naslov, vendar gre le za stilne razlike in ne za drugačno tematiko.

Izdaja zbornika (žal ne vseh) referatov je zadnje dejanje znanstvenega posveta Slovenija v letu 1945. Finančno je izdajo zbornika podprlo Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije, ki je skupaj z Državnim zborom Republike Slovenije in Ministrstvom za šolstvo in šport Republike Slovenije namenilo denar tudi za organizacijo posveta. Vsem skupaj gre prav posebna zahvala za podporo, brez katere ne bi bilo ne simpozija, ne tega zbornika.

S posvetom je hotela ZZDS ustreči več namenom. Prvi, vključiti se v proslave petdesetletnice konca največje svetovne vojne, ni več aktualen, saj je čas slavlja že mimo. Zbornik pa naj bi izpolnil drugi dve želji organizatorjev. To pa sta na znanstven historiografski način podati čim bolj celovito podobo zgodovinskega preloma leta 1945 na Slovenskem in ponuditi strokovnim kolegom, ki poučujejo zgodovino na osnovnih in srednjih šolah, literaturo, za katero so že večkrat povpraševali. Seveda pa je zbornik na razpolago tudi drugim in veselilo nas bo, če ga bo tudi širša javnost sprejela z zanimanjem.

Aleš Gabrič

Franc Rozman

UVODNA BESEDA

Spoštovani gospod predsednik Državnega zbora, drage kolegice in kolegi, dame in gospodje.

Dovolite mi, da izrazim svoje zadovoljstvo in veselje, ker ste se zbrali v tako velikem številu na našem simpoziju, ki ga imam čast odpreti kot predstavnik organizatorja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, ki ji trenutno predsedujem. Letošnje leto mineva petdeset let od konca druge svetovne vojne in ves svet se je spomnil tega dogodka, seveda tudi Slovenija. Najbrž je tale simpozij zadnji v vrsti takšnih in drugačnih spominjanj na čas, ki je poleg konca prve svetovne vojne in dogajanj ob začetku devetdesetih let z nastankom samostojne slovenske države najbolj prelomno obdobje v sodobni slovenski zgodovini. Povsem jasno je torej, da brez zgodovinskega spomina na ta čas ni mogoče iti in zgodovinarji smo zavezani, da se s proučevanjem naše preteklosti stalno in neprestano ukvarjamo, saj zgodovina ne more biti veda, ki bi postavila dokončno in popolno resnico. Njena naloga mora biti osvetliti zgodovinska dogajanja iz vedno novih zornih kotov in sestavljati mozaik preteklega dogajanja ali z besedami Oskarja Wilda, da je naša poglobitna naloga, da jo vnovič napišemo.

Zlasti polpretekla dogajanja so ne le pri nas v veliki nevarnosti, da prevladuje gledanje strani, ki je svoje takšne in drugačne koncepte uveljavila z voljo moči, torej zmagovalne strani. Temu smo se skušali izogniti in pripraviti znanstveni sestanek, ki naj bi po petdesetih letih od teh dogodkov nanje pokazal iz različnih zornih kotov, oziroma prikazal dogajanje ne le na vojaško-političnem področju. Prvotno samo nameravali pripraviti posvet spomladi letos, vendar smo ga zaradi obilice drugih prireditev in ne nazadnje tudi zaradi razgrevanja političnih strasti s spomladi prestavili na jesen. Pri tem je ostal naš koncept nespremenjen in osnovno vodilo nam je bilo, da se ne osredotočimo le na sam konec vojne, ampak predstavimo leto 1945 v celoti kot izsek slovenske zgodovine, pokažemo na čas pred majem 1945 in po njem.

Konec vojne je tudi Slovencem prinesel zmagovalce in poražence. Na eni skrajnosti so nekateri, ki so bili nič in so postali vse, za druge pa se je dobesedno zgodil tiste groze silni dan, ko sta se majala nebo in zemlja in je bil dan jeze, stiske in bede. Vmes pa je bila večina, ki jim je pomlad 1945 prinesla veliko olajšanje ob koncu vojnih grozot, veselost radost ob upanju na boljše življenje v novem političnem in družbenoekonomskem redu, kmalu pa tudi prve grenke izkušnje in občutja prevaranosti. Zato smo skušali koncipirati predavanja tako, da bi umestili naš pogled v slovensko družbo v tem prelomnem obdobju v prav to silovito dvojnost, ki karakterizira leto 1945. Koliko se nam je to posrečilo, boste imeli priložnost slišati v tem dnevu in pol našega posveta. Zajeli smo nekaj problemov politične, družbene, gospodarske in kulturne zgodovine, povabili nekatere tuje strokovnjake, ki bodo umestili Slovenijo v mednarodni prostor, obenem pa bomo imeli priložnost videti, kako se historiografija v tujini spoprijema s to problematiko.

Seveda se zavedamo, da je ostala ob strani vrsta problemov, mnogi ne bodo najbrž niti omenjeni. To smo storili deloma zato, ker nismo nameravali delati zelo obširnega posveta, deloma pa tudi zato, ker se marsikaj šele začenja proučevati, delnih ali celo

nepopolnih raziskav pa nismo hoteli tvegati, saj bo priložnosti še dovolj. Ob tem naj vendar opozorim, da je v zadnjih štirih, petih letih izšla vrsta monografij, razprav v znanstvenem tisku in učbenikov, ki osvetljujejo doslej zanemarjena področja, marsikaj v novi luči, na podlagi novo odprtih in dostopnih arhivov in z novimi sodobnimi znanstvenimi metodami. Veliko več pozornosti je posvečene tudi nepolitični zgodovini, pa drugim fenomenom človekovega dejanja in nehanja. Ne po krivdi zgodovinarjev so v širši javnosti malo poznani in odtod najbrž tudi kritike o počasnosti in rigidnosti zgodovinske znanosti.

Upamo, da smo ubrali pravo pot in na to nas napeljuje tudi dejstvo, da je predsednik Državnega zbora kot predsednik državne komisije za proslave ob petdesetletnici konca vojne sprejel naš simpozij v program proslav in s finančno podporo skupaj z Ministrstvom za šolstvo in šport ter Ministrstvom za znanost in tehnologijo tudi omogočil, da smo simpozij lahko organizirali za širši avditorij. Tu smo imeli v mislih seveda predvsem učitelje in profesorje na naših osnovnih in srednjih šolah, ki jim bo to dopolnilno izobraževanje. Za finančno podporo se najlepše zahvaljujemo in upamo in želimo, da bomo zbornik referatov objavili kar se da hitro.

Upam, da bomo ob koncu simpozija lahko odšli z mislijo Vergila, da je srečen tisti, ki je zmožni spoznati vzroke stvari (Felix qui potuit rerum cognoscere causas).

Tone Ferenc

PRIPRAVE NA KONEC VOJNE

Več milijonov ljudi si je vsako novo leto voščilo konec te preklete svetovne morije in strastno pričakovalo mir. Vendar se vojna nikakor ni hotela končati. V prvi svetovni vojni so ljudje po vstopu Združenih držav Amerike v vojno 1917. leta slutili, da njen konec ne more biti več daleč, pa so vendar morali nanj čakati še leto dni. Druga svetovna vojna pa je z vstopom ZDA v vojno šele dobila pravi svetovni značaj.

V drugi polovici 1944. leta pa smo sodobniki vendarle slutili, da konec vojne ne more biti več tako daleč. Fronte v Evropi so se že precej premaknile v notranjost celine in od nacistične Nemčije so avgusta in septembra odpadle tri satelitske države: Romunija, Bolgarija in Finska. Zvesti sta ji ostali le še Neodvisna država Hrvaška in Slovaška, v katerih sta bila poskus državnega udara v Zagrebu in množična vstaja s središčem v Banski Bistrici neuspešna. Tako imenovana Socialna republika Italija in Madžarska, ki ji tudi ni uspel poskus ločitve od Nemčije, sta bili bolj okupirani kot samostojni in so se v poslednjem obdobju vojne skupaj z nemškimi oboroženimi silami bojevali le fašistični ostanki njunih oboroženih sil.¹

Da konec vojne ni več tako daleč, so kazala vedno bolj pogosta in hujša zavezniška bombardiranja nemških in avstrijskih mest, prometnih in za vojno pomembnih naprav, prizadela pa so tudi naše ozemlje. Ravno bombardiranja so bila najvidnejši izraz totalne vojne, ki ni prizadela samo ljudi na frontah in v bližnjem zaledju front, temveč tudi na oddaljenejših območjih. Kaže, da je zavezniško bombardiranje najbolj prizadelo Spodnjo Štajersko, ki je bila med najbolj industrializiranimi pokrajinami na Slovenskem, in še posebej Maribor.²

Pri nemškem okupatorju

Po nemški zasedbi Italije septembra 1943 in Madžarske marca 1944 in še posebej oktobra 1944 je imel **nemški okupator** zasedeno vse slovensko ozemlje. Polovico ga je upravljal sam (Štajersko, Koroško in Kranjsko), polovico pa prek podrejenih **italijanskih** (Juljska krajina, tj. Primorska, Beneška Slovenija, Rezija in Istra), **slovenskih** (Ljubljanska pokrajina) in **madžarskih** (Prekmurje, Medžimurje) upravnih organov, ki so imeli sila majhne pristojnosti. Na delu zasedbenega območja, zlasti na Koroškem in Štajerskem, je nemški nacizem do konca trdno vztrajal pri svoji začetni aneksionistični

1 Winston S. Churchill: The Second World War. Vol. 1-12. London 1964-1967; isti: Der Zweite Weltkrieg. Bd. 1-6. Bern 1948-1954; isti: Druga svetovna vojna. Z epilogom o povojnih letih. Ljubljana 1964; Enzo Collotti: La seconda guerra mondiale. Torino 1973; L. M. Chassin: Histoire Militaire de la Seconde Guerre Mondiale 1939-1945. Paris 1951; isti: Istorija drugog svetskog rata. Beograd 1955; Lt-Colonel E. Bauer: The History of World War II. London 1979; Martin Gilbert: The Second World War. A Complete History. New York 1991; Enciklopedija druge svetovne vojne. Ljubljana 1982.

2 Marjan Žnidarič: Bombni napadi na Maribor in druge kraje slovenske Štajerske. Borec 1976, št. 6-7, 8-9 in 10; Siegfried Beer: Der Krieg in der Luft. Kärnten und Steiermark 1941-1945. Graz 1992.

in raznarodovalni politiki.³ Na Gorenjskem je nemški okupator zaradi velikega pomena tamkajšnje oborožitvene industrije in prešibkega jedra tamkajšnjih Nemcev z opustitvijo novačenja v nemško vojsko, dopuščanjem slovenščine v nekaterih osnovnih šolah in zlasti propagandnega vpliva protikomunističnega tabora iz Ljubljane uvedel nekoliko drugačno taktiko, cilj pa je zagotovo ostal enak, saj je šef civilne uprave dr. Friedrich Rainer julija 1942 napovedal, da bo Gorenjska imela po vojni le 120 tisoč prebivalcev, med njimi kar dve tretjini Nemcev.⁴ O odnosu Adolfa Hitlerja do Slovencev in njihove končne usode je značilna njegova napoved v pogovoru s pooblaščenim nemškim generalom v NDH Edmundom Glaise von Horstenauom septembra 1943: *"Z nekaj sto tisočimi bomo kaj lahko opravili, saj imamo dovolj izkušenj z izseljevanjem."*⁵ Odločitev o končni usodi septembra 1943 ustanovljene operacijske cone "Jadransko primorje", v kateri so bile tudi Primorska, Istra, beneška Slovenija, Režija in Ljubljanska pokrajina, je Hitler zaradi prijateljskega odnosa do Benita Mussolinija, kljub gorečemu aneksionističnemu prizadevanju avstrijskih nacistov, moral odložiti na povojni čas.⁶ Navidežno avtonomijo pokrajinske uprave z italijanskimi prefekti v Julijski krajini in s slovenskim prezidentom Leonom Rupnikom v Ljubljanski pokrajini so zelo omejevali mnogi nemški svetovalci (Beraterji), saj je v vsakem uradu poleg italijanskega ali slovenskega načelnika sedel kak nemški svetovalec. Za vzdrževanje reda in mira ali predvsem za bojevanje proti partizanom je imel nemški okupator razmeščenih nekaj svojih divizij in polkov vojske, precej policijskih in drugih enot, je pa občasno, zlasti na Primorsko in v Furlanijo pošiljal na počitek nemške enote z italijanske fronte, ki so obenem pomenile rezervo za primer izkrcanja britanske in ameriške vojske v Kvarnerskem zalivu ali na istrski obali.⁷

Kot da bi vrhovno poveljstvo nemške vojske vedelo, da si britanski premier Winston Spencer Churchill prizadeva za izkrcanje zavezniške vojske v Istri⁸, je že 21. junija 1944 izdelalo študijo, kaj storiti, če se to res zgodi. Sodilo je, da bi uspešno izkrcanje britanske in ameriške vojske na severnem Jadranu in njuno prodiranje proti Savi in Donavi *"na široko odprlo jugovzhodno območje evropske trdnjave in tako imelo nepredvidljive posledice. Menilo je, da ima nasprotnik za takšno operacijo dovolj sil in da je zanj ustrezno mesto na zahodni in južni istrski obali, manj pa na njeni vzhodni strani. Ker je na obali in v zaledju premalo nemških enot, bi se bilo treba omejiti na obrambo ključnih točk, t.j. Pulja in črte med Trstom in Opatijo, ki pa bi jo morali šele zgraditi. Za obrambo cele Istre bi potrebovalo osem divizij, in to 5 za obalo in 3 za omenjeno črto. Ker je treba računati s porastom tolpe, bi bile v primeru izkrcanja potrebne tudi močnejše policijske sile."* V svoji študiji je vrhovno poveljstvo nemške vojske tudi predvidelo, katere sile bo kot izhod za silo poslalo v Istro. Vojaški poveljnik za operacijsko

3 Tone Ferenc: Položaj slovenskega naroda ob okupaciji. Slovenski upor. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneih 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani. Ljubljana 1991, str. 37-50.

4 Tone Ferenc: Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941-1945 - Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941-1945. Maribor 1980, dok. 237.

5 Peter Broucek: Ein General im Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau. Wien - Köln - Graz 1988, str. 266.

6 Tone Ferenc: Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. Maribor 1967, poglavje: Ustanovitev operacijske cone "Jadransko primorje", str. 352-374; Karl Stuhlpfarrer: Die Operationszonen "Alpenvorland" und "Adriatisches Küstenland" 1943-1945. Wien 1969; Enzo Colotti: Il Litorale Adriatico nel Nuovo Ordine Europeo 1943-45. Milano 1974.

7 Roland Kaltenegger: Operationszone "Adriatisches Küstenland". Kampf um Triest, Istrien und Fiume 1944-45. Graz - Stuttgart 1993 (dalje: Kaltenegger, n.d.).

8 Winston S. Churchill: The Second World War. Vol. 11. London 1965, str. 104-112; Elisabeth Barker: Britanska politika na Balkanu u drugom svjetskom ratu. Zagreb 1978.

cono "Jadransko primorje", general Ludwig Kübler v Spessi pri Krminu je 10. julija posredoval svoje stališče k tej študiji, ki pa ga (še) ne poznamo.⁹

Vrhovno poveljstvo nemške vojske je nato tudi skupaj s Hitlerjem še večkrat obravnavalo ukrepe za primer izkrcanja britanske in ameriške vojske v Kvarnerskem zalivu ali Istri, zlasti še, od kod vzeti sile za obrambo Istre. 24. in 26. julija je še posebej opozorilo vrhovna poveljnika nemške vojske za "Jugozahod" (generalfeldmaršal Albert Kesselring v Frascattiju) in "Jugovzhod" (generalfeldmaršal Maximilian von Weichs v Beogradu) na nevarnost izkrcanja britanske in ameriške vojske za nemško obrambno črto na Apeninih in njenega vdora v Padsko nižino. *"S tem se poveča pomen Istre kot vogelnega kamna obrambnega boja na jugozahodu in jugovzhodu in kot vrat za vpad na donavsko območje. Njena izguba ne bi samo onemogočila obrambe Apeninov, temveč tudi obroja Alp in hitro pretrgala najpomembnejše zveze na jugovzhodnem območju."* Zato je Hitler za obrambo Istre ukazal *"okrepitev izgradnje obalne obrambe na težiščnih točkah, okrepitev obalnega topništva s težiščem v Jadranskem primorju ob uporabi ponovno za delovanje sposobnih divizionov obalnega topništva s Krima, po možnosti aktivno delovanje proti tolпам."* 5. avgusta je Kesselring predvideval za obrambo Istre in sosednjih območij sedem divizij, med njimi 4 samo za Istro. Vendar so do konca avgusta poslali tja le eno okrepljeno divizijo, katere štab je bil skoraj do konca vojne v Pazinu, medtem ko so Tržaški zaliv zavarovale enote 188. rezervne gorske divizije.¹⁰

Po izkrcanju britanske, ameriške in francoske vojske v južni Franciji 15. avgusta 1944 se je nevarnost njenega izkrcanja v Kvarnerskem zalivu in Istri sicer oddaljila. Nemško vrhovno vojaško poveljstvo ni več pošiljalo novih enot v Istro, pač pa je še naprej utrjevalo obalo, pošiljalo cele divizije z italijanske fronte v operacijsko cono "Jadransko primorje" na odmor in *"za vsak primer"*, skupaj s civilno upravo pa je skrbelo tudi za graditev več utrjenih črt. Za posebno pomembno strateško točko je nemško vrhovno vojaško poveljstvo imelo puljsko pristanišče in ga je še posebej dobro utrdilo.¹¹

V pričakovanju izkrcanja britanske in ameriške vojske v Kvarnerskem zalivu ali Istri je Hitler 16. julija 1944 ukazal zgraditi utrjene črte, in to ne samo v Čičariji (med Trstom in Reko), med Reko in Postojno, ob Soči itd., temveč tudi v severni Italiji. Šlo je za tri glavne utrjene črte, in to 1) predalpsko (Voralpenstellung) ali *"plavo črto"*, 2) piavsko (Piavestellung) in 3) kraško (Karststellung). To nalogo je Hitler zaupal vrhovnemu komisarju dr. Rainerju v Trstu. Za graditev omenjenih črt so v t.i. akciji Pöll dnevno zaposlili okoli sto tisoč prisilno mobiliziranih delovnih moči vseh treh narodnosti.¹² Čez nekaj tednov, 12. septembra 1944, je Hitler zaradi dogodkov v Romuniji in Bolgariji in vdora Rdeče armade v Madžarsko ukazal zgraditi novo obrambno črto, t.i. *"črto za obrambo rajha"* (Reichsschutzstellung) ali t.i. *"jugovzhodni branik"* (Südostwall) v Porabju, na desnem bregu Mure, ob slovensko-hrvaški meji in ob Savi. Graditi so jo začeli 17. septembra in so dnevno zaposlili prisilno več deset tisoč delovnih moči, ki so jih pripeljali tudi iz avstrijskih pokrajin. Graditev teh črt je Hitler zaupal državnemu namestniku za Štajersko dr. Sigfriedu Uiberreitherju, ki je sodil, da bosta dve tretjini te

9 Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab), Bd. IV: 1. Januar 1944-22. Mai 1945. Eingeleitet und erläutert von Percy Ernst Schramm. Frankfurt am Main 1961, str. 539-540 (dalje: KTB-WFSt, IV-1).

10 KTB - WFSt, IV-1, str. 540-543, 563-565.

11 KTB - WFSt, IV-1, str. 577.

12 Do zdaj je to temo ob pomanjkanju gradiva nemških uradov, štabov, poveljstev itd. najbolj izčrpno obravnaval Roberto Spazzali: Sotto la Todt. Affari, servizio obbligatorio del lavoro, deportazioni nella Zona d'Operazioni "Litorale Adriatico" (1943-1945). Gorizia 1995. KTB - WFSt, IV-1, str. 591-597.

črte tekli "po območju tolp".¹³ Utrjene črte v zaledju obeh front bi morala povezovati nova utrjena črta Postojna - Rakek - Cerknica - Ribnica na Dolenjskem - Novo mesto - Brežice, za katero so uporabljali predvsem delovne moči iz Ljubljanske pokrajine, in to predvsem na gradbenih odsekih v Postojni in Ribnici na Dolenjskem, vendar so jo zaradi partizanske navzočnosti in dejavnosti lahko gradili le na nekaterih krajih.

Okupator je mimo teh črt utrjeval tudi posamezna mesta, npr. Maribor, Celje, Ljubljano itd., v katerih naj bi se upiral prodirajočim vojskam protifašistične koalicije. Po Hitlerjevem povelju št. 11 z dne 8. marca 1944 o poveljstvih "trdnih prostorov" (fester Platz) in "krajevnih postojankah" (Ortsstützpunkte) so vojaška poveljstva naslednje mesece imenovala njihove poveljnike.¹⁴ To naj bi bile dobro utrjene postojanke, ki bi se v trdovratni obrambi dale tudi obkoliti, vezati nase močne sovražnikove sile in tako omogočiti protiofenzivo lastne vojske. Kolikor vemo, na Slovenskem niso vzpostavili "trdnih prostorov", temveč le "krajevne postojanke" s t.i. bojnimi komandanti, npr. v Ljubljani¹⁵, Trstu¹⁶, Mariboru in še kje. Za Ljubljano npr. vemo, da so jo nameravali "braniti" z dvema divizijama vojske. Za začetek so morali bojni komandanti pripraviti t.i. alarmne načrte. Kaže, da v Ljubljani nekateri nemški uradi niso bili zadovoljni z alarmnim načrtom za mesto Ljubljana. Tako je npr. nemški generalni konzulat že 24. avgusta 1944 posredoval svoj predlog obrambe mesta za tri primere, in to 1) če bi se britanska in ameriška vojska izkrcali v severni Dalmaciji, pri Opatiji ali Trstu, 2) če bi partizani nameravali vdreti v mesto in 3) če bi domobranci kljub prisegi padli Nemcem v hrbet. Predlagal je ustrezno razmestitev nemških sil po mestu, ureditev gradu kot najbolj utrjeno postojanko, ki bi sprejela vase nemške civiliste in najdlje nudila odpor napadalcem, zamenjavo domobranske posadke na gradu z nemško, uniformiranje in bojno izurjenje nemških prebivalcev v večernih tečajih, priprava policijskih tankov za varovanje gradu in patroljiranje po mestu itd.¹⁷

Po Hitlerjevem povelju o "požgani zemlji" so nemška vojaška poveljstva pripravila za razstrelitev vse pomembnejše industrijske in prometne naprave, celo takšne, ki služijo predvsem preskrbi civilnega prebivalstva, npr. mline. Kaže, da je bila razstrelitev bolj kot od nacističnega ministra za vojno proizvodnjo Alberta Speera odvisna od območnih vojaških poveljnikov¹⁸, ponekod pa morda tudi od prizadevanja civilnih ali partizanskih dejavnikov. V pripravah na umik z delov slovenskega ozemlja je nemški okupator zlasti v 1945. letu začel odvažati nekatere naprave, zaloge blaga, hrane itd. v avstrijske pokrajine.¹⁹

Ob pripravljanju slovenskega ozemlja za bojišče velikih vojska je nemški okupator od pozne jeseni 1944 dalje razbijal partizanska svobodna ozemlja drugo za drugim, npr. v severni Primorski z operacijami "Adler" (december 1944), "Rübezahl" I - III (februar

13 KTB - WFSt., IV-1, str. 595-596. Do sedaj je to temo najbolj izčrpno obravnaval in tudi priobčil gradivo Leopold Banny: Schild im Osten. Der Südostwall zwischen Donau und Untersteiermark 1944-45. Eisenstadt 1985. Glej tudi Manfred Rauchensteiner: Der Krieg in Österreich 1945. Wien 1985, str. 79-102. Glej tudi Stefan Karner: Die Steiermark im Dritten Reich 1938-1945. Aspekte ihrer politischen, wirtschaftlich-sozialen und kulturellen Entwicklung. Graz - Wien 1986, str. 398-401.

14 Kaltenegger, n. d., str. 88-89.

15 Prvi bojni komandant Ljubljane je bil poveljnik esesovske podčastniške šole esesovski polkovnik (Standartenführer) Max Schimmelpfenig in za njim od 20. aprila 1945 polkovnik Walter von Seeler.

16 V Trstu je bil prvi bojni komandant poveljnik 137. polka planinskih lovcev podpolkovnik dr. Carl Schulze in za njim od aprila 1945 generalmajor Hermann Linkenbach.

17 Tone Ferenc: Nemški okupator v Ljubljani. Ljubljana v ilegali, IV, Ljubljana 1970, str. 218-222.

18 Albert Speer: Erinnerungen. Frankfurt am Main 1969; isti: Spomini. Maribor 1989.

19 Arhiv Republike Slovenije, II. dislocirana enota (prej: arhiv Inštituta za novejšo zgodovino), dalje: ARS-II, nem. arhiv, policija in vojska, f. 154, dnevna poročila komandanta varnostne policije in varnostne službe za Spodnjo Štajersko od 14. 4. do 2. 5. 1945 o položaju.

- marec 1945), "Frühlingsanfang" in "Winterende" (marec - april 1945), v Štajerski "Schneegestöber" in "Wildsau" (december 1944 - januar 1945), v Beli krajini "Schneegestöber" (november 1944) in v Kočevskem Rogu (april 1945). Zlasti na Dolenjskem in Notranjskem je okupator odrinil partizansko vojsko v njun najjužnejši del, dokler ni aprila 1945 s svojo poslednjo ofenzivo na Slovenskem ogrozil celo Bele krajine, tako da so morali proti koncu meseca umakniti iz nje partizanske ustanove v Gorski kotar.²⁰ Ker je sodil, da lahko Primorska ob koncu vojne postane še posebej politično pomembna²¹, je tam od jeseni 1944 zbral velike enote Srbske državne straže (t.i. nedićevci), Srbskega prostovoljskega korpusa (t.i. ljotićevci), četnikov iz notranje Dalmacije, Like in Bosne, medtem ko je črnogorskim četnikom prihod na Primorsko onemogočil ustaški napad na Ljevča polju aprila 1945. Dne 11. februarja 1945 je bilo pod poveljstvom esesovskega in policijskega generala Odila Globocnika v Julijski krajini zbranih 25.354 mož iz nemških in 7.423 mož iz nemških enot, pa takrat še niso prišli vsi oddelki na Primorsko.²²

Po prodoru Rdeče armade v Prekmurje in bolgarske vojske v Medžimurje v začetku aprila 1945 ter preboju nemške fronte v Sremu je okupator velik del slovenskega ozemlja razglasil za zaledno območje (rückwärtiges Gebiet) vzhodne in jugovzhodne ali jugoslovanske fronte. Meja med obema območjema je bila reka Drava, kar je bilo seveda neugodno za umik nemške skupine armad "E" iz Jugoslavije, kar se je nato pokazalo maja 1945. Najbrž zato, ker sta obe zaledni območji kljub omenjenim okupatorjevim ofenzivnim operacijam veljali za "banditsko območje" (Bandengebiet), sta postala poveljnika zalednih območij s posebnimi pooblastili esesovska in policijska generala v Gradcu in Ljubljani.²³ Nemška policija je v poslednjih tednih okupacije ponekod (Mari-bor, Ljutomer, Ljubljana) "očistila" zapore najbolj sumljivih političnih jetnikov.

V partizanskem taboru

V partizanskem taboru na Slovenskem so se tudi že v drugi polovici leta 1944 začeli pripravljati na konec vojne. Slovenska partizanska vojska, od pozne jeseni 1943 z dokončno izvedeno organizacijsko sestavo in z okoli 40 tisoč bojnikov, si je tudi v 1944. letu zaradi oddaljenosti od vrhovnega štaba NOV in POJ sama določala ofenzivne cilje, razen dveh operacij junija in septembra 1944, ki ju je ukazal vrhovni štab NOV in POJ za neposredno pomoč britanski in ameriški vojski. Podobno kot pri nemškem okupatorju, je tudi pri slovenskih partizanih že poleti 1944 nastal "alarm" zaradi pričakovanja zavezniškega izkrcanja v Kvarnerskem zalivu ali Istri. Ko se je Josip Broz-Tito 12. avgusta v Caserti pri Neaplju srečal z Winstonom S. Churchillom, ga je ta vprašal, ali bi partizani pomagali zaveznikom, če bi se ti izkrcali v Istri, je Tito odgovoril pritrdilno.²⁴ V dotedanjih pogovorih z visokima zavezniškima častnikoma za Sredozemlje

20 Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945. 3. izdaja, Ljubljana 1978 (dalje NOV na Slovenskem), str. 873-929.

21 Hanns Schneider-Bosgard: Bandenkampf in der Operationszone "Adriatisches Küstenland". Triest 1945, str. 138: "... da bo ravno operacijska cona nekega dne postala strateško pomembna za nadaljnji vojaški in politični razvoj."

22 Tone Ferenc: La polizia tedesca nella zona d'occupazione "Litorale Adriatico" 1943-1945. Storia contemporanea in Friuli, IX - 1979, str. 54-63.

23 S tem imenovanjem se je še bolj okrepil že itak mogočen položaj višjega vodje SS in policije v XVIII. vojnem okrožju esesovskega generala Erwina Rösenerja. Ta je septembra 1943 postal poveljnik operativnega štaba za zatiranje band in svetovalec pokrajinske uprave za Ljubljansko pokrajino, aprila pa so njegovo območje raztegnili do Soče.

24 Tito - Churchill strogo tajno. Zbornik britanskih dokumentov 28. maja 1943 - 21. maja 1945. Zbral in uredil dr. Dušan Biber. Zagreb 1981 (dalje: Biber: Tito - Churchill).

feldmaršalom Henryjem Maitlandom Wilsonom v Caserti in feldmaršalom Haroldom Alexandrom v Lago di Bolsena 6. in 7. avgusta je Tito dobil vtis, da ne bo zavezniškega izkrcanja v Kvarnerskem zalivu ali Istri²⁵ in je to sporočil svojima sodelavcema Aleksandru Rankoviću in Edvardu Kardelju na Vis.²⁶ Ne vemo, ali je Churchill takrat resno mislil na kakšno poznejše izkrcanje na severni jadranski obali, saj se je zavezniška vojska čez nekaj dni v operaciji "Anvill" izkrcala v južni Franciji, ko je bilo zlasti po ameriškem prizadevanju zavrženo Churchillovo zavzemanje za izkrcanje na severni jadranski obali in prodoru skozi "ljubljska vrata" v Podonavje. Da je Churchillovo vprašanje zaskrbelo Tita, priča odlomek iz njegovega pisma Churchillu 12. avgusta za njun drugi sestanek 13. avgusta. V njem je Tito opozoril Churchilla, da v Istri in Sloveniji delujeta tako narodnoosvobodilna vojska kot organizirana civilna uprava, tako da bi bilo treba za primer izkrcanja zavezniške vojske v Istri in njenega prodiranja proti Avstriji jasno določiti odnose med njo in partizansko vojsko ter organi partizanske civilne uprave na določenem območju.²⁷ Res sta se nato s Churchillom pogovarjala o tej zadevi in je Churchill povedal, da bi bilo treba po osvoboditvi Istre tam vzpostaviti zavezniško vojaško upravo, kar so - mimogrede povedano - takrat tudi že predvidevali. Tito pa je zahteval vsaj sodelovanje jugoslovanskih oblasti pri upravljanju tega ozemlja.²⁸ V Titovem pogovoru z načelnikom štaba zavezniškega poveljstva za Sredozemlje v Caserti generalom Jamesom Gammellom 13. avgusta je ta izročil spomenico o predvideni zavezniški vojaški upravi v primeru vojaških operacij na območjih, ki so bila v začetku vojne pod Italijo, s čimer se na njih samodejno začasno ukine suverenost italijanske države. Naj dodam, da je spomenica govorila celo o zavezniškem zavarovanju poti Trst - Ljubljana - Maribor - Gradec.²⁹

Takoj po svoji vrnitvi iz Italije je Tito 15. avgusta zvečer na seji politbiroja CK KPI na Visu poročal o vsebini svojega obiska v Italiji in je politbiro poslal Sretena Žujovića v Srbijo in Kardelja v Hrvatsko in Slovenijo, da tamkajšnja vodstva seznanita s perečimi vprašanji NOB.³⁰ Kardelj, ki je že konec julija 1944 svaril slovensko partizansko vodstvo pred morebitnim presenečenjem: *"V zvezi s koncem, ki se približuje, vodite tudi pravo vojno politiko. Čuvajte sile in ne trošite jih tam, kjer ne gre za učvrstitev naše vojske in njenega položaja. Glejte zlasti, da boste zadali krepke udarce beli gardi in da boste v slučaju nemškega kraha belo gardo hitro razbili. Izdelajte si načrt za slučaj zavezniške invazije v naše kraje, da ne boste iznenadeni,"*³¹ je morda tudi sredi avgusta opozoril na takšno možnost. Kajti Boris Kidrič je 16. avgusta z brzojavko naročil oblastnemu komiteju KPS za Slovensko primorje: *"V slučaju, da IX. korpus evakuira vojsko zaradi napete situacije, ukrenite vse potrebno za zaščito kadra. Prvo rešitev naj prevzamejo odredi. Ukrenite, da se ne bi odbori in kadri predajali sovražniku. Vsi ti ukrepi samo, če je to potrebno zaradi vojaške situacije."* Še isti dan je poslal novo brzojavko z naročilom, kaj morajo storiti na Primorskem *"v primeru težje situacije v zvezi z velikimi frontami in trajnejšo evakuacijo divizij"*: 1. izdati proglas Primorcem o trdi, vendar kratkotrajni preizkušnji ob približevanju svobode, 2. nepremične ranjence in politično pomembne legalne aktiviste OF spraviti v osrednjo Slovenijo, 3. preprečiti predajanje kadra sovražniku, 4. umakniti cele vasi pred sovražnikom, 5. vzpostaviti red-

25 Biber: Tito - Churchill, str. 258-260.

26 Josip Broz-Tito: Zbrana dela, 22. knjiga, str. 16. (dalje: Tito: Zbrana dela).

27 Biber: Tito - Churchill, str. 291-293.

28 Biber: Tito - Churchill, str. 287-291.

29 Biber: Tito - Churchill, str. 285-286 in 293-294.

30 Tito: Zbrana dela, 22. knjiga, str. 224 (kronologija: 15. 8. 1944).

31 Arhiv Republike Slovenije, I. dislocirana enota (bivši Zgodovinski arhiv CK ZKS v Ljubljani), dalje: ARS-I, fond CK KPS, št. 12886, Kardeljevo pismo 29. 7. 1944.

no zvezo z osrednjim vodstvom, 6. zgraditi čimveč skrivališč.³² Čez devet dni je Kidrič v brzjavki Lidiji Šentjunc naročil, naj na Primorskem, tudi v Beneški Sloveniji, pospešeno izvajajo volitve narodnoosvobodilnih odborov, ki naj v primeru zavezniškega izkrcanja poudarijo svojo pripadnost k Jugoslaviji. Volitve NOO so na Primorskem že od pomladi 1944 pojmovali tudi kot plebiscit za priključitev Primorske k Jugoslaviji.

Po Kardeljevem prihodu v Slovenijo 26. avgusta so imeli vodstveni organi NOB celo vrsto sej, na katerih so obravnavali in določali naloge za nove razmere. Sodeč po ohranjenih sejhinih zapiskih (ne zapisnikih!), je bil Kardelj na štirih sejah CK KPS, in to 28. avgusta, 1., 15. in 20. septembra. Zlasti na seji 28. avgusta je Kardelj na široko govoril o britanski in ameriški politiki in je CK KPS sprejel celo vrsto sklepov predvsem glede Primorske: 1. utrditi izvoljene NOO in povezati z njimi množice ter to imeti za plebiscit, 2. začasna vojaška uprava, 3. odpor proti razorožitvi, vključitev odredov v operativne enote, uveljavljanje enot v akcijah proti nemškemu okupatorju, 4. izobežanje slovenskih in jugoslovanskih zastav, omejevanje italijanskih manifestacij, razen v Trstu, 5. okrepitev Oddelka za zaščito naroda (OZNA) in milice, 6. *"Organizirati, da takoj prevzamemo oblast, hitro vzpostaviti red, likvidirati be(lo) ga(rdo) takoj!"*, 7. odnos do Angležev in Amerikancev: *"sodelovati, vzpostaviti vojaško sodelovanje, a ohraniti samostojnost"*, predlagati mešano administrativno komisijo, 9. hitra vzpostavitve pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora in v njem organiziranje odsekov, 10. podreditev italijanskih partizanskih enot štabu 9. korpusa ali njihov odhod s slovenskega narodnega ozemlja.³³

Tudi na naslednji seji 1. septembra je CK KPS obravnaval naloge za primer zavezniškega izkrcanja na severni jadranski obali ali za bližnji konec vojne, zlasti še glede prevzema oblasti, agitacije in propagande, odnosa do zaveznikov in gospodarske politike. Pri prevzemu oblasti je treba predvsem zavzeti središča ter glavne prometne poti in tja tudi razvrstiti glavni kader, pripraviti OZNA za obvladovanje centrov, povsod vzpostaviti Narodno zaščito, dopustiti slovenskim bankam nadaljevati poslovanje in zapleniti okupatorjeve banke, enako merilo naj velja za industrijo, začasna vzpostava vojaške uprave, ki bo izdala tudi prve odloke; pod vojaško upravo morajo biti tudi mesta in razglasiti je treba splošno mobilizacijo in jo izvajati tudi s pisnimi pozivi. Glede gospodarstva naj bi ubrali srednjo pot, *"ki nam bo omogočila hitro obnovo in gospodarsko jačanje"*, gospodarsko politiko mora držati v rokah Partija, osnovna pot je državni kapitalizem, izogibati se je treba prevelike svobode in prevelike okorelosti. O odnosu do zaveznikov v zapiskih te seje ni podatkov, čeprav je ta bil na dnevnem redu.³⁴ Na naslednji seji 15. septembra je CK KPS obravnaval predvsem vprašanje Štajerske, organizacijska vprašanja, mladino in odnos med OZNA in KPS.³⁵

Drugi dan po že omenjeni seji CK KPS je Kidrič na seji predsedstva Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS) 29. avgusta predlagal nekaj sklepov glede Primorske:

1. treba je aktivirati ljudske množice in množične protifašistične organizacije, utrditi v njih pravilen odnos do zaveznikov in njihove vojske, če bo prišla na Primorsko, navzven manifestirati jugoslovansko ljudsko oblast;

2. vzpostaviti in aktivirati narodnoosvobodilne odbore, pritegniti k njihovem delu tiste aktiviste OF, ki niso bili izvoljeni vanje, organizirati organe javne varnosti in reda, predvsem Narodno zaščito, vzpostaviti vrhovne upravne organe za Primorsko, in to kot

32 ARS-I, fond CK KPS, Kidričeva brzjavka 16. 8. 1944.

33 ARS-I, fond CK KPS, zapiski s sej CK KPS, seja 29. 8. 1944.

34 ARS-I, fond CK KPS, zapiski s sej CK KPS, seja 1. 9. 1944.

35 ARS-I, fond CK KPS, zapiski s sej CK KPS, seja 15. 9. 1944.

izvoljene organe slovenske ljudske oblasti, vzpostaviti pri njih odseke, ki jih je pokrajinski odbor OF odrinil od sebe na okrožja, uveljaviti načelo, da naj bodo aktivisti na Primorskem predvsem tamkajšnji rojaki, organizirati civilno sodstvo;

3. podrediti vse italijanske enote, ki bodo ostale na slovenskem narodnem ozemlju, poveljstvu 9. korpusa NOV in POJ, preprečevati dotok Italijanov v partizane na tem območju, Italijane na Dolenjskem in Notranjskem porazdeliti v delovne bataljone, izdajati poseben list za Italijane, zlasti tiste iz Trsta;

4. enote Narodnoosvobodilne vojske Slovenije zbrati na obeh straneh železnice, okrepiti udarce na nemškega okupatorja, *"voditi kurz na takojšnjo zasedbo Trsta in ostalih mest celotne primorske pokrajine, in to predvsem v primeru zavezniške invazije na tem teritoriju;"*

5. v obliki posebnega razglasa zagotoviti kulturno avtonomijo za Trst, proučiti vsa vprašanja, posebno finančna, in konkretno pripraviti vse za prevzem oblasti, zlasti na Primorskem, v Trstu in tudi v drugih slovenskih pokrajinah;

6. ohraniti obstoječo politiko do zaveznikov, vendar je treba predvideti njihove namere glede Trsta in Primorske, storiti vse za manifestacijo pripadnosti Primorske k Jugoslaviji, izdati navodila ljudskim množicam za njihovo vedenje *"ob eventualnem prehodu zavezniških vojska."*³⁶

Poleg političnih in upravnih ukrepov je slovensko partizansko vodstvo takrat predvidelo vojaške ukrepe za Primorsko. To je 7. septembra Titu sporočil Kardelj in čez dva dni tudi glavni štab NOV in PO Slovenije. Po vojaškem načrtu naj bi **9. korpus** s 30. divizijo in brigado iz 18. divizije osvobodil Trst in njegovo bližnjo okolico, medtem ko bi 31. divizija osvobodila Polhograjske Dolomite in bila za rezervo za smer proti Trstu in Ljubljani. **7. korpus** naj bi z dvema brigadama 18. divizije osvobodil Ljubljano, medtem ko bi bila 15. divizija za rezervo. **4. operativna cona** naj bi z dvema brigadama osvobodila območje Ljubljane, **14. divizija** pa Maribor, Prekmurje in Koroško. Glavni štab se je zavedal, da je zaradi težkih nalog potrebna pomoč hrvaških partizanov, zlasti najbližjega **11. korpusa**. Menil je, da bi bila potrebna vsaj ena njegovih divizij, ki bi se usmerila proti Trstu in delovala pod poveljstvom 9. korpusa, nato pa bi naj prispel na Primorsko ves 11. korpus. Kardelj je isti dan, tj. 9. septembra, sporočil Titu, da se je sestel s štabom 11. korpusa in se dogovoril za skupno akcijo 11. in 9. korpusa v Istri in na Primorskem.³⁷

Večino ukrepov, ki so jih vodstveni organi NOB sprejeli na navedenih in drugih sejah, so takrat tudi izvedli. V Primorski so 15. septembra izvolili pokrajinski narodnoosvobodilni odbor in pri njem vzpostavili odseke; v bojazni, da zavezniki ne bi priznali primorskih partizanskih odredov za del jugoslovanske narodnoosvobodilne vojske, so jih odpravili in njihovo moštvo vključili v operativne in zaledne enote, podredili italijansko garibaldinsko divizijo "Natisone" štabu 9. korpusa, Italijanov niso poslali v delovne bataljone, temveč so iz njih na Suhorju pri Metliki decembra 1944 ustanovili garibaldinsko brigado "Fratelli Fontanot". Ker se zavezniška vojska ni izkrcala na severni jadranski obali in ker ni prišlo do naglega zloma nemške vojske, seveda ni prišlo do predvidene operacije slovenskih in hrvaških partizanskih enot.

Da je bilo pričakovanje izkrcanja zavezniške vojske poleti 1944 navzoče tudi na Primorskem, priča tudi nekaj virov. Na to sta opozarjala pokrajinski odbor OF in komanda

36 ARS-II, partizanski arhiv (dalje: p. a.), f. 448, zapiski s sej predsedstva SNOS, seji 27. in 28. 8. 1944.

37 ARS-I, fond CK KPS, f. 46, XII-1944, Kardeljevi brzojavki Titu 7. 9. (št. 19) in 9. 9. 1944 (št. 26), brzojavka GŠS 9. 9. 1044 (št. 28).

mesta Tolmin ter morda še kdo, in naročala, da je treba zavezniško vojsko sprejeti "s ponosom in samozavestjo" ter disciplinirano.³⁸

Namenoma sem obširneje navedel te podatke, ki ne pričajo o kakšnih pripravah na oborožen spopad z britansko in ameriško vojsko, če bi se izkrcali v Kvarnerskem zalivu ali Istri ali če bi v primeru naglega zloma nemške vojske prodrli na Primorsko iz Italije.³⁹ Pri partizanski vojaški akciji je šlo predvsem za to, da bi partizani zasedli Trst, mesta ter večje kraje na Primorskem **pred** zavezniki. Kardelj je namreč menil, da partizanska zasedba ozemlja nudi večjo možnost za njegovo priključitev k Jugoslaviji.⁴⁰ Kardeljev vojaški načrt s slovenskimi in hrvaškimi partizanskimi enotami bi bil izvedljiv le v primeru nenadnega umika nemške vojske s tega območja. Že kmalu pa se je izkazalo, da je bilo pričakovanje izkrcanja zavezniške vojske na tem območju odveč, čeprav je zanj v britanskih vojaških arhivskih fondih nekaj načrtov "za vsak primer", največji za operacijo "Gelignite" - izkrcanje dela 8. britanske armade pri Zadru in njegov prodor proti Zagrebu in Reki ter Trstu, kar pa se tudi ni zgodilo.⁴¹ Ameriški zgodovinar Thomas Barker je celo napisal razpravo, kaj vse bi se zgodilo, če bi se zavezniki res izkrcali v Istri in skozi t.i. ljubljanska vrata prodirali proti Dunaju.⁴²

Med sklepi CK KPS je bila tudi zahteva, da glavni štab NOV in POS pripravi ukrepe za prevzem oblasti na terenu. To je storil z navodili št. 1 za organizacijo korpusnih in conskih vojaških oblasti z dne 30. septembra 1944 in z navodili št. 2 za organizacijo vojaške oblasti, edinic in dela z dne 28. septembra 1944.⁴³ Čez nekaj časa je ta navodila še dopolnil in razširil s "*posebnimi začasnimi predpisi za delo teritorialnih (zalednih) vojaških komand, ki se vzpostavijo na novoosvojenem ozemlju Slovenije*," ti so sicer nedatirani, vendar sestavljeni še pred novembrom 1944.⁴⁴ V vseh teh navodilih in predpisih, ki jim je glavni štab NOV in POS nato dodal še "*navodila št. 3 za postopek s pomorskimi osebjem in objekti pomorske industrije in prometa*,"⁴⁵ so na široko navedene naloge zlasti poveljstev vojaških območij (t.i. komand vojnih področij) in krajev (t.i. komand mest): zavarovanje krajev, uradov in raznih naprav, mobilizacija v vojsko, vzpostava delovnih bataljonov, sodelovanje z organi partizanske civilne uprave pri organiziranju rednega javnega življenja (oskrbe, delovanja industrije, prometa itd.), sodelovanje z OZNA in KNOJ pri izvajanju njunih nalog itd. V omenjenih posebnih

38 ARS-II, p. a., f. 541, pisma POOF za Slov. primorje 27., 29. in 30. 8. 1944 Danilu Miliču in Janezu Stanovniku; f. 563, pismo KM Tolmin 8. 9. 1944 ROOF za Baško.

39 Nekateri kot nasproten dokaz navajajo odlomek iz spominov Stanka Semiča - Dakija (Najboljši so padli. 3. knjiga, Ljubljana 1972, str. 145), da mu je komandant glavnega štaba NOV in POS Franc Rozman-Stane povedal, "*da se divizija mora spočiti, ker se lahko zgodi, da bo morala kreniti čez Gorski Kotar in dalje proti morju, če bi prišlo do izkrcanja angloameriških čet na jugoslovanski obali, ker je Glavni komandant Jugoslavije maršal Tito proti vzpostavitvi druge fronte na jugoslovanskem ozemlju*." Druga fronta je bila vzpostavljena že junija 1944 v Normandiji.

40 ARS-I, fond CK KPS, Kardeljevo pismo 14. 10. 1944.

41 Public Record Office London (dalje: PRO), War Office, fond AFHQ, WO 204, No. 6694, 7883, 8054, 8085, 8086 - operation Gelignite.

42 Glej tudi Elisabeth Barker: Mednarodni položaj Jugoslavije ob koncu druge svetovne vojne (Življenje in smrt fifty-fifty). Borec, 38, 12, 1986, Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Uredil dr. Dušan Biber, str. 628-647.

43 ARS-II, p. a. f. 11-II. Ko opozarja na nujno sodelovanje med vojsko in partizansko civilno oblastjo, navede tudi odnos do OZNE: "*Oddelkom OZNE je treba nuditi vso zahtevano pomoč. Čim so ustvarjeni pogoji, je treba vse stvari in vse funkcije, ki jih je začasno prevzela vojaška oblast, in ki spadajo v delokrog OZNE ali edinic Korpusa narodne obrambe Jugoslavije, izročiti takoj njej*."

44 ARS-II, p. a., f. 28. Da niso napisani pozneje, priča to, da so jih napisali še za življenja komandanta glavnega štaba NOV in POS Franca Rozmana-Staneta (hudo ranjen umrl 7. 11. 1944). Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI-borbe v Sloveniji, knj. 16, dok. 69 in 75 (dalje: Zbornik NOV, VI).

45 Glej op. 43!

začasnih predpisih za delo teritorialnih (zalednih) vojaških komand je tudi poglavje o odnosu do zavezniške vojske:

*"Vsi ukrepi, ki jih izdajo zaledne vojaške oblasti, so le toliko obvezni za zavezniško vojsko, ki bi se nahajala na prizadetem sektorju, v kolikor bodo zaledne vojaške komande dosegle sporazum s komandami teh vojska. Zato bodo zaledne vojaške komande takoj po ev. prihodu zavezniške vojske stopile v stik z njenimi komandanti, jih informirale o značaju in vsebini naših vojaških predpisov. (...) Komande vojnih področij in komande mest bodo ob vsakem prihodu zavezniških edinic skozi prizadeti okoliš sporazumno z njihovimi komandami ukrenile vse, kar je potrebno za uspešno izvršitev nalog, ki jih imajo zavezniške edinice, pazéč pri tem, da se v vsakem pogledu ohrani red ter zjaméči dostojanstvo NOV in POS ter ponos slovenskega naroda."*⁴⁶

Na partizanskem civilnem področju so priprave na konec vojne tekale na treh pomembnejših področjih, in to 1. graditvi slovenske (federalne) državnosti v okviru federativne Jugoslavije, 2. graditvi oblasti, ki so jo takrat in tudi pozneje imenovali ljudsko oblast kot antipod okupatorjevi ali kvislinški oblasti, in 3. pragmatičnih ukrepov za življenje po vojni. Za prvi dve področji je bilo najznačilnejše prvo zasedanje SNOS v Črnomlju 19. in 20. februarja 1944 s potrditvijo dela slovenske delegacije na drugem zasedanju AVNOJ, izjavo o pravicah in dolžnostih slovenskega naroda, z več odloki, ki so vzpostavili partizansko upravo na vrhu, in odlokom o volitvah NOO, kar naj bi pomenilo tudi dvotirnost civilnega področja - politično z odbori OF in oblastno-upravno z izvoljenimi NOO. Volitve NOO, ki so se začele marca 1944 v Beli krajini in končale decembra 1944 na Kozjanskem, lahko pojmujejo bolj kot pripravo na povojni čas, za t.i. prevzem oblasti, kot pa za potrebo vojnega časa. Na splošnih, neposrednih in tajnih volitvah v vseh slovenskih pokrajinah, razen na Koroškem in v Prekmurju, so izvolili 867 krajevnih, 31 okrajnih in 7 okrožnih NOO ter pokrajinski NOO za Slovensko primorje. Za uvajanje odbornikov v delo teh odborov so priredili mnogo upravnopolitičnih tečajev, ki se jih je do konca vojne udeležilo več kot 1100 oseb.⁴⁷

Prvi, ki je sistematično opravljal priprave za povojni čas, je bil sredi januarja 1944 ustanovljeni Znanstveni inštitut pri izvršnem odboru OF oz. predsedstvu SNOS, in to zlasti s preučevanjem mejnih vprašanj in izdelavo tovrstnih elaboratov, predstavljenih in širše obravnavanih marca in septembra 1944. Znanstveni inštitut se je pri tem zavzemal za razmejitve po etničnem načelu, kjer je to le mogoče, na narodnostno mešanih območjih pa za to, da mesta sodijo k podeželju, ker se etnična sestava podeželjskega prebivalstva spreminja počasneje kot mestnega. Nekateri vojaki, npr. Jaka Avšič, so se zavzemali za zasedbo tujerodnih območij, in to za dan hoda vojske, od koder se ta nato lahko tudi umakne.⁴⁸ Leta 1945 se je z mejnimi vprašanji ukvarjal tudi poseben inštitut za mednarodne študije v zunanjem ministrstvu v Beogradu.

Pozno poleti 1944 se je v priprave za konec vojne vključila večina partizanskih ustanov - odsekov, komisij in zavodov pri predsedstvu SNOS, in to po sklepu tega organa z dne 1. septembra. Na tej seji je Kardelj navedel "naloge ob prevzemu oblasti" in to: 1. "Pripravi upravni aparat pri prevzemu oblasti v mestih - red. kriminal, javna varnost, čiščenje sovražnih elementov, črna borza. 2. Gospodarstvo: predvsem aprovizacija mest aparata itd., 3. Kulturni, prosvetni načrti in aparat. 4. Premestitev in razpored kadrov,

46 Glej op. 43!

47 Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945. 3. knjiga: Mi volimo. Ljubljana 1991 (dalje: Ferenc, Ljudska oblast, 3).

48 Fran Zwitter: Priprave Znanstvenega inštituta za reševanje mejnih vprašanj. Osvoboditev Slovenije (referati z znanstvenega posvetovanja v Ljubljani 22. in 23. december 1975). Ljubljana 1977, str. 258-276; Tone Ferenc: Dr. Fran Zwitter - direktor Znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS. Prispevki za novejšo zgodovino (dalje: Prispevki), 28-1988, št. 1-2, str. 3-22.

obnova prometa, masovno delo. 5. Banke, industrija, podjetja, prevzem zavarovanja pred begom kapitala, zagotovitev poslovanja domačih podjetij in denarnih zavodov." Po razpravi je predsedstvo SNOS sklenilo, "da se odsekom naroči, da v teku 10 dni dajo projekt v zgoraj omejenem obsegu, konkretno za posamezna mesta in pokrajine" in "da študijska komisija takoj za tem predloži konkretne predloge IO (OF)." Na seji je predsedstvo SNOS ponovno sklenilo, da pripravi drugi zbor aktivistov OF in določilo je tudi poročevalce.⁴⁹

Glede priprav na konec vojne so bila na drugem zboru aktivistov OF v Črnomlju od 4. do 6. septembra 1944 aktualna zlasti Kardeljevo, Brecljevo in Leskoškovo poročilo. Kardelj je v svojem poročilu z značilnim naslovom "Na predvečer zmage" prikazal notranjepolitični in zunanjepolitični položaj Jugoslavije, zahteval, da je treba "belogardistično-mihailovičevski kriminal (...) brezobzirno iztrebiti iz naših tal," množicam pa je treba privzgojiti nekaj "svojstev", in to: živo budnost, enotnost, samozavest, ljudsko iniciativo in "hitro vzpostavljanje reda in organiziranje akcij," za najpomembnejši nalogi pa je označil mobilizacijo ljudi in sredstev za vojsko ter izgradnjo oblasti.⁵⁰ Dr Marjan Breclj je v svojem poročilu prikazal sestavo in pristojnosti oblastnih organov.⁵¹ Franc Leskošek pa je naštel enajst nalog, ki naj jih opravijo organi OF na gospodarskem področju ob prevzemu oblasti, in to: 1. usposobiti novi kader in pri NOO vzpostaviti odseke za gospodarstvo, 2. popisati živila in živino, 3. ob zlomu Nemčije preprečiti krajo blaga iz vojaških skladišč in iz skladišč prehranjevalnega zavoda "Prevod", 4. popisati vse revne ljudi, ki so brez lastne zemlje in hrane ter jim nuditi vso pomoč, 5. v mestih takoj prevzeti preskrbo in organe kot je "Prevod", 6. preprečevati krajo lesa iz gozdov in neracionalno sekanje lesa, 7. pripravljati oglje za industrijo in drva za kurjavo, 8. preprečiti uničevanje industrijskih obratov in vsakršnega materiala, 9. spodbujati ljudsko iniciativo v obrti in rodoljubni čut pri obrtnikih in tovarnarjih, da nadaljujejo s proizvodnjo, 10. popisati gospodarski kader, ki bo takoj prevzel posle, 11. zbirati surovine in uporabni odpadni material.⁵² Kidrič je v oceni tega zbora poudaril, da je bila njegova bistvena naloga "pripraviiti Osvobodilno fronto za odločilne borbe za končno zmago in na prve osnovne ukrepe po osvoboditvi."⁵³

Nato so v organih predsedstva SNOS napisali okoli 115 daljših in krajših, načelnih in pragmatičnih elaboratov o skoraj vseh področjih družbenega življenja, največ pa o gospodarstvu in njegovi perspektivi. Na področju gospodarstva so pisci izhajali "na eni strani iz objektivnega družbenega stanja, nastalega s spremembo na področju oblasti oziroma njenih nosilcev, na drugi pa iz svojih strokovnih, praktičnih poznavanj stanja slovenskega gospodarstva" in "njihovo delo ni temeljilo na zamislih, s katerimi bi se uveljavljali drugačni družbeno-ekonomski odnosi, marveč so snovali zgolj boljšo gospodarsko organizacijo."⁵⁴ Med negospodarskimi elaborati pa se je zdel takrat najbolj ak-

49 ARS-II, p. a., f. 448, zapisek s seje preds. SNOS 1. 9. 1944. Za ta zbor se je IOOF odločil že na seji 8. avgusta: "7. Zaradi bližajočega se odločilnega razvoja vojne se skliče aktiv OF iz cele Slovenije za konec avgusta." (ARS-II, p. a., zapisek s seje IOOF 8. 8. 1944. Najbrž so mu po teh sejah o pripravah na konec vojne oziroma prihod zavezniške vojske dali še večji poudarek za priprave.

50 Edvard Kardelj: Na predvečer zmage. Pot nove Jugoslavije. Članki in govori iz narodnoosvobodilne borbe 1941-1945. Ljubljana 1946, str. 404-418. Slovenski poročevalec, V-26 in 27, 15. in 18.9.1944. Brošura z enakim naslovom, 16 strani, tiskana septembra 1944 v zbirki II. zbor aktivistov Osvobodilne fronte. (Partizanska tiskarna).

51 Slovenski poročevalec, V-28, 25.9.1944. Brošura: O izgradnji slovenske narodne oblasti, 27 strani in priloga, v zbirki: II. zbor aktivistov Osvobodilne fronte. (Partizanska tiskarna).

52 Slovenski poročevalec, V-27, 18. 9. 1944.

53 Boris Kidrič: Drugi zbor aktivistov Osvobodilne fronte. Slovenski poročevalec, V-26, 15.9.1944.

54 Zdenko Čepič: Obravnava ključnih vprašanj povojnega gospodarskega ustroja v delu znanstveno-strokovnih ustanov predsedstva SNOS. Prispevki, 26-1986, št. 1-2, str. 113-150.

tualen tisti o povojni organizaciji in značaju oblasti, zlasti javne uprave v sistemu t.i. ljudske demokracije in so o njem tudi precej razpravljali.⁵⁵ Precej elaboratov sta obravnavala iz strokovnjakov sestavljena študijska komisija⁵⁶ in načelniki odsekov, predsedniki komisij in direktorji zavodov predsedstva SNOS na več sejah.⁵⁷

Med to delo sodi tudi obravnava usode pripadnikov okupatorske narodnosti, t.j. Nemcev, Italijanov in Madžarov na slovenskem ozemlju. Najbolj aktualna je bila ta zadeva na Štajerskem, kjer se je precejšen del tamkajšnjih Nemcev vključil v okupacijski aparat in kjer so nacisti na imetje izgnanih Slovencev naselili več kot deset tisoč kočevskih in drugih Nemcev. Potem ko je oblastni komite KPS za Štajersko na plenarni seji od 13. do 15. julija 1944 sklenil izgnati vse nemške koloniste s slovenske zemlje⁵⁸, sta se CK KPS in predsedstvo SNOS s tem strinjala in celo napisala osnutek odloka, ki ga je nato 31. avgusta 1944 izdal pokrajinski odbor OF za Štajersko.⁵⁹ Odloku, ki ga je podpisalo osem članov POOF za Štajersko,⁶⁰ je sledilo nekaj okrožnic POOF z navodili, kam naj izganjajo naseljence in kaj naj storijo z zaplenjeno imovino do vrnitve slovenskih izgnancev.⁶¹

Nekaj dni zatem je predsednik komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo dr. Makso Šnuderl, ki je v Osvobodilni fronti zastopal štajerske izgnance, na seji študijske komisije 2. septembra predlagal, da se *"zavzame stališče da Nemcev, ki so bili povečini vsi v Kulturbundu in zagrešili že po bivših jugoslovanskih zakonih veleizdajo."* Že drugi dan je dal študijski komisiji "Predlog za prve ukrepe pri prevzemu oblasti na Slovenskem Štajerskem". Prva točka tega predloga se glasi: *"1. Vojski in političnim organom na Štajerskem naj se naroči, da takoj in hkrati z zasedbo slovenskega ozemlja na Štajerskem brez vseh formalnosti postavijo vse Nemce čez mejo. Ta nalog naj se da pristojnim mestom čimpreje."*⁶² Svoj predlog je dr. Šnuderl 17. septembra še nekoliko konkretiziral, npr. da je treba Nemce izgnati v Gradec, da

55 Dr. Lado Vavpetič: O javni upravi v naši bodoči ljudski demokraciji. ARS-II, p. a., f. 465, 20 strani.

56 ARS-II, p. a., f. 458 in 526, gradivo Študijske komisije pri predsedstvu SNOS; zapisniki njenih sej od 5. 7. 1944 do 7. 3. 1945 v Inštitutu za javno upravo pri Pravni fakulteti v Ljubljani (dalje: IJU pri PF), gradivo prof. dr. L. Vavpetiča.

57 ARS-II, p. a., f. 464, zapisniki skupnih sej načelnikov odsekov, predsednikov komisij in direktorjev zavodov pri predsedstvu SNOS od 28. 9. 1944 do 11. 4. 1945 na Bazi 80 v Kočevskem Rogu in v Črnomlju. Nekaterih razprav o prevzemu oblasti ob koncu vojne se je udeležil tudi Kardelj, npr. tiste o mejah 9. 9. in tudi one 18. 9.: "18. 9. (...) Danes je tu velika konferenca vsega aktiva s Kardeljem glede prevzema oblasti in onih ukrepov, ki so v zvezi s centralno oblastjo. Dopoldne smo obravnavali šele gospodarska vprašanja. (...) Mi bomo dosti bolj pripravljeni kakor pa so bili leta 1918. Lado (Vavpetič - op. T.F.) je izdelal ogromen referat za prevzem oblasti in kakor pravi izvrsten." (Makso Šnuderl: Dnevnik 1941-1945. II. V partizanih. Maribor 1994, str. 290, dalje: Šnuderl, Dnevnik II).

58 "3. Prične se takoj popravljati ena največjih okupatorjevih krivic nasproti štajerskim Slovencem, izseljevanje, in sicer s tem, da se izganjajo z naše zemlje kočevski, besarabski in bukovinski Nemci ter Madžari, ki so bili naseljeni na zemlji izseljenih Slovencev. Izganjajo se v okupatorjeve garnizije in se jim ob tej priliki zapleni vse premoženje." (ARS-II, p. a., f. 656-VI, Ugotovitve in sklepi plenarne seje oblastnega komiteja KPS za Štajersko 13.-15. 7. 1944).

59 ARS-II, p. a., f. 432, zapisnik seje IOOF 8. 8. 1944: "2. POOF naj izda odlok o izgonu Kočevarjev s štajerskega ozemlja." F. 449-III, pismo predsedstva SNOS dr. A. Beblerju 24. 8. 1944, ARS-I, pismo CK KPS oblast. komiteju za Štajersko 24. 8. 1944.

60 ARS-II, p. a., f. 436-IV, Odlok o izgonu od nemških oblasti naseljenih tujcev in o odvzemu ter zaplembi njihove imovine, 31. 8. 1944.

61 ARS-II, p. a., f. 655-II, okrožnica POOF za Štajersko 1. 9. 1944.

62 ARS-II, p. a., f. 465-I, dr. Makso Šnuderl: Predlog za prve ukrepe pri prevzemu oblasti na Slovenskem Štajerskem, 3. 9. 1944. "4. 9. Na sestanku šefov je Peter (Boris Kidrič - op. T.F.) določil 10 dni za izdelavo predlogov za prevzem oblasti. Jaz sem ob tej priliki iznesel svoje poglede glede štajerske in dosegljive sklepe, da se vsi Nemci izženejo in zapleni vsa njihova imovina. Peter je soglašal in naročil, naj tak referat izdelam. To sem včeraj storil in ga dal tudi Cvitru, ki je istega mnenja kot jaz." (Šnuderl: Dnevnik. II, str. 284 in priloga na str. 508-511).

smejo vzeti s seboj le ročno prtljago in do 300 dinarjev itd. Glede tega je predvidel enako merilo, kot nemški okupator pri izgonu Slovencev v Srbijo in Hrvaško 1941. leta.⁶³

Študijska komisija je določila dr. Frana Zwittera, dr. Luka Sienčnika, Lojzeta Udeta in dr. Lava Čermelja, da izdelajo elaborat o odnosu do tujerodcev ob prevzemu oblasti in po njem. Ti so elaborat predložili šele 25. novembra 1944 (med 14. septembrom in 14. novembrom študijska komisija ni imela sej) in je o njem razpravljala študijska komisija na svoji 10. seji 27. novembra. Merila iz elaborata so se ji zdela premila in je sklenila, *"da se določijo za izgon tudi vsi tisti Nemci, ki so delali proti našim narodnim interesom, ne glede na to, ali so bili pripadniki kakšne narodno socialistične organizacije"* in *"da se izženejo tudi vsi tisti Nemci, ki so se naselili na ozemlju bivše jugoslovanske Slovenije po 6. aprilu 1941."* Že elaborat je predvideval, da bo izgnana *"skoraj vsa nemška manjšina."* Komisija je nato določila tri člane, ki naj izdelajo pravilnike oziroma navodila za izvedbo tega sklepa, vendar tega v arhivu nisem našel. Glede Madžarov je že navedeni elaborat predvideval izgon vseh po 6. aprilu 1941 priseljenih Madžarov in tudi tistih, ki so se pregrešili proti slovenskemu narodu in proti jugoslovanski državi; predvideval je, da *"bi bilo število izgnanih Madžarov majhno."* Glede Italijanov in Furlanov je elaborat predvidel izgon vseh, ki so se na slovenski zemlji naselili po 3. novembru 1918, in onih, ki so sodelovali pri nasilni italianizaciji in zatiranju Slovencev in Hrvatov.

Na naslednji, t.j. 11. seji študijske komisije, na kateri so bili navzoči tudi nekateri člani izvršnega odbora OF ali predsedstva SNOS, je že omenjena skupina strokovnjakov predložila dopolnjen *"predlog za postopanje s tujerodci"*, ki so ga navzoči tudi potrdili. Predvidela je izgon vseh Nemcev, ne glede na njihovo članstvo v nacističnih organizacijah z izjemo tistih, ki so sodelovali v NOB ali ga podpirali, in tistih, ki so iz nevtralnih držav. Približno enako naj bi veljalo tudi za Italijane in Madžare. Vendar predsedstvo SNOS tega sklepa ni izoblikovalo v odlok, kajti medtem je predsedstvo AVNOJ 21. novembra 1944 že sprejelo odlok o zaplembi imovine nemškega rajha in njegovih državljanov na ozemlju Jugoslavije, vsega imetja oseb nemške narodnosti z izjemo tistih Nemcev, ki so se bojevali v vrstah narodnoosvobodilnega gibanja ali so bili državljani nevtralnih držav in se med okupacijo niso vedli sovražno do NOB, vsega imetja vojnih zločincev in njihovih pomočnikov ter imetja oseb, ki bi jih sodišča obsodila na izgubo imetja. Odlok je bil objavljen v Uradnem listu DFJ šele februarja 1945 in ni nič predvidel glede Italijanov, Furlanov in Madžarov, kar je npr. začudilo načelnike odsekov predsedstva SNOS, ko so 27. novembra, torej šest dni po njegovem sprejemu, obravnavali njegov osnutek.⁶⁴

Ob tej obravnavi nalog in perspektiv za povojni razvoj Slovenije pa se je zlasti od jeseni 1944 uveljavljal jugoslovanski državni centralizem. Jugoslovanska federacija, razglašena na 2. zasedanju AVNOJ v Jajcu, se je razvijala drugače kot pa so pričakovali nekateri v NOB udeleženi slovenski pravniki, in to izrazili tudi pisno, namreč to, da mora biti suverenost slovenske države v jugoslovanski federaciji primarna in da morajo zakoni federalnih enot imeti prednost pred zakoni federacije. Takrat, že po 2. zasedanju AVNOJ, so tudi oni in nekateri iz federacije, npr. Moša Pijade, imeli pravico narodov oziroma federalnih enot za nepotrošeno, kar so zlasti nekateri beograjski politiki,

63 IJU pri PF, Vavpetičevo gradivo, dr. Makso Šnuderl: Dodaten predlog. "17. 9. (...) Moj predlog glede štajerske je v celoti sprejet, in sicer tako glede Nemcev kakor tudi glede razširitve Pokrajinskega odbora." (Šnuderl: Dnevnik II, str. 290).

64 IJU pri PF, Vavpetičevo gradivo, Študijska komisija, zapisnik 11. seje 29. 11. 1944.

pravniki in tudi zgodovinarji zanikali vse do slovenske osamosvojitve 1990-1991, nekateri pa to zanikajo še danes.⁶⁵

Nekateri slovenski politiki na partizanski strani so se 1944. in 1945. leta več ali manj zavedali nevarnosti jugoslovanskega državnega centralizma, vendar mu iz partijske discipline in oportunisti niso nasprotovali, upajoč, da je le prehodni pojav, ki ga zahtevajo vojne razmere, tudi pri reševanju mejnih vprašanj, ki so bila še najbolj pereča pri Sloveniji (Primorska, Koroška) in Hrvaški (Istra). Jugoslovanski državni centralizem se je tisti čas izražal zlasti na vojaškem (imenovanje najvišjih vojaških funkcionarjev za slovensko partizansko vojsko), notranjem in deloma tudi na gospodarskem področju (odredbe in navodila poverjeništev NKOJ oziroma ministrstev enotne vlade DFJ), zlasti še z nastopom zelo centraliziranega, vojaško organiziranega, strogi subordinaciji podvrženega, konspirativnega Oddelka za zaščito naroda (OZNA), ustanovljenega 13. maja 1944 v Drvarju in med junijem in avgustom 1944 vzpostavljenega tudi v Sloveniji.⁶⁶ Poleg obveščevalnih in kontraobveščevalnih nalog je imela OZNA tudi represivne pristojnosti, celo usmrčevanja ljudi, čeprav so pred njeno ustanovitvijo na Slovenskem obstajala partizanska vojaška (od avgusta 1943) in nato tudi civilna sodišča (od septembra 1944).⁶⁷

Nekaj časa po svoji ustanovitvi v Sloveniji je OZNA od komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, kaže, da po Kardeljevem navodilu,⁶⁸ prevzela nalogo zbiranja gradiva o t.i. domačih zločincih in je od nje prevzela tudi že zbrano gradivo. Ohranjena kartoteka načelstva OZNA za Slovenijo, izdelana na njegovem sedežu na Stražnjem Vrhju v Beli krajini, nima takšnega obsega (več kot 17.000 listov) kot je v svojih Spominih navedel nekdanji načelnik Ivan Maček - Matija,⁶⁹ in ni kartoteka oseb, predvidenih za usmrnitev, saj so v njej tudi partizani in celo kakšen, ki je bil zelo blizu partizanskega vodstva, je pa OZNA vsaj del te kartoteke uporabila po vojni v t.i. čiščenju.

Prvi širši represivni ukrep OZNA v civilno prebivalstvo je bil izgon svojcev in privržencev slovenskih domobrancev s partizanskega ozemlja v okupatorjeve in domobranske postojanke konec poletja 1944. Po zelo uspešnem prodoru domobranskega 4. udarnega bataljona iz Št. Vida pri Stični v Žužemberk v noči na 3. avgust 1944, ko je padlo nekaj desetih partizanov, aktivistov OF in civilistov, je predsedstvo SNOS 19. avgusta sprejelo *"odlok o izrednih merah (beri: ukrepih - op. T.F.) proti pomagačem okupatorja, švabobrancev (beri: slovenskih domobrancev - op. T.F.) in drugih veleizdajnikov"*. Odredil je *"izgon javnoznanih nasprotnikov narodnoosvobodilne borbe iz dotičnega kraja in njihovih družin, zlasti tudi svojcev domobranskih pripadnikov"* in zaplenbo njihove imovine.⁷⁰ Po nalogu vodstva odseka OZNA za oblast 7. korpusa (Dolenjska; Notranjska in južna Primorska) naj bi konec avgusta in v začetku septembra 1944 njegovi organi izgnali v Kočevje, Velike Lašče, Novo mesto, Grosuplje, Ilirsko

65 Tone Ferenc: Vprašanje samoodločbe in suverenosti slovenskega naroda po drugem zasedanju AVNOJ. Zgodovinski časopis, 44-1990, št. 1, str. 91-100; isti: Ljudska oblast, 3, str. 33-46; Janko Pleterski: Narodi, Jugoslavija, revolucija. Ljubljana 1986, str. 365-367.

66 Ivan Maček-Matija: Spomini. Zagreb 1981, str. 213-237 (dalje: Maček, Spomini); Ljuba Dornik-Šubelj: Ustanovitev oddelka za zaščito naroda za Slovenijo. Prispevki, 35-1995, št. 1-2, str. 103-115.

67 Makso Šnuderl: Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji. Ljubljana 1949 (dalje: Šnuderl, Dokumenti), dok. 60, 69, 70, 71, 76, 88, 91, 96, 100, 101, 139 in 152; Slovenski pravniki v narodnoosvobodilni borbi. Ljubljana 1985; Milko Mikola: Sodni procesi na Celjskem 1944-1951. Celje 1995.

68 ARS-I, fond CK KPS, Kardeljevo pismo 14. 10. 1944.

69 Maček: Spomini, str. 230.

70 Šnuderl: Dokumenti, dok. 151; datiran je z 20. 8. 1944; Boris Kidrič: Tudi to jih ne bo rešilo. Slovenski poročevalec, V-22, 17.8.1944; ARS-II, p. a., f. 432, okrožnica IOOF št. 100-44-0 z dne 20. 8. 1944, f. 448, okrožnica predsedstva SNOS št. 12-44-0 z dne 12. 10. 1944.

Bistrice itd. okoli 225 družin.⁷¹ Seveda je tudi druga stran izganjala svojce partizanov iz svojih postojank na partizansko ozemlje. Izganjanje ljudi na obeh straneh je še povečalo stisko civilnega prebivalstva in okrepilo elemente državljanske vojne v tem delu Slovenije.

Obe strani - partizanska in protipartizanska - ali drugače: komunistična in protikomunistična, sta si bili že tako hudo sovražni, da je bil zaman razglašen 15. september 1944 kot poslednji rok za prestop iz domobranskih v partizanske vrste, zaman tudi pozivi nekaterih vidnih Slovencev iz emigracije (dr. Alojzija Kuharja, dr. Izidorja Cankarja, Franca Snoja) domobrancem, naj zapuste okupatorjev tabor.⁷² Tisti čas je tudi Osvobodilna fronta odklonila možnost, da bi se vanjo vključila še kakšna skupina in hotela imeti položaj skupine (sicer že leta 1941 vključene skupine, celo ustanovne, po dolomitski izjavi 1.3.1943 niso imele nobenega "statusa" ali položaja, razen njihovih funkcionarjev).

Ko je minil neuspešni 15. september na Dolenjskem in Notranjskem, je predsedstvo SNOS na seji 18. septembra obravnavalo tudi usodo tistih, ki so ostali v nasprotnikovih vrstah. *"Po referatu tov. Krištofa (Edvarda Kardelja - op. T.F.) se sklene, da se na osnovi Titovega proglasa izda odlok, ki naj predvidi kazen za vse tiste švabobrnce (beri: domobrnce - op. T.F.), belogardiste, skrivače in vse, ki kakorkoli podpirajo okupatorja in ki se predajo po tem roku Narodno Osvobodilni Vojski. Najmilejša kazen naj bo izguba državljskih pravic, nato postopno prisilno delo, začasno prisilno delo, trajno prisilno delo itd. Odlok naj zasleduje pospešitev še nadaljnjega razkroja s tem, da bo predvidel milejšo kazen v primerih načina in datuma prehoda. Za posebne primere naj da odlok vojaškim sodiščem možnost tudi kazen odpustiti. Sicer pa naj se ohrani princip, da bo vsak, kdor bo po tem datumu prišel v roke naši vojski, postavljen pred sodišče,"* beremo v zapisniku s seje.⁷³ Čeprav so za pripravo odloka določili dr. Breclja in dr. Vavpetiča, odlok ni izšel niti njegovega osnutka ni najti v arhivu. Pač pa je izšel odlok predsedstva AVNOJ z dne 21. novembra 1944 o amnestiji tistih, ki prestopijo v vrste NOV do 15. januarja 1945, ki pa na Dolenjskem in Notranjskem tudi ni bil uspešen.

Potem ko je Kardelj z Visa in nato iz Beograda s pismi obveščal slovensko partizansko vodstvo o mednarodnih razmerah in položaju Jugoslavije in tudi dajal nasvete

71 ARS-I, fond CK KPS, zapiski s sej CK KPS, seja 14. 8. 1945. Tam piše: *"1. Izgon - zaplomba vsega premoženja. 2. Povratniki se najstrožje kaznujejo s prisilnim delom, v težjih slučajih s smrtjo. To izvaja OZNA. - Povratnike izroči sodišču. Duhovnike izroči sodišču. Zaplomba OZNA. (...) III. Partijci vsi na pomoč in javljati. Organi OZNE niso nikomur odgovorni. A dolžni so imeti stalen kontakt s teren. organizacijami. OZNA izdaja ukrepe v komunikacijah, ki se razširijo."* Arhiv ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije (dalje: Arhiv MNZ), fond odseka OZNA za oblast 7. korpusa, 301-10 ZA, nalogi za izgon in poročila o izgonu. *"Izgone in aretacije vrši in zanje odgovarja pooblaščenec OZNE. Politični aktivisti, v kolikor pri akciji sodelujejo (Ponekod niso smeli. Op. T.F.), vršijo samo objašnjevalno in propagandno delo,"* beremo v navodilih odseka OZNA za oblast 7. korpusa. Iz poročila načelnika OZNA za Slovenijo 24. 9. 1944 predsedstvu SNOS o izgonih ni mogoče ugotoviti natančnega števila izgnanih oseb, ker navaja imena 32 izgnanih družin in še 150 imen posameznikov. (ARS-II, p. a., f. 454-I).

72 Prepis Kuharjevega govora iz ARS-I, št. 14396; Gospod Kuhar je spregovoril... Slovenski poročevalec, V-26, 15. 9. 1944. *"2. 10. (...) Dobili smo rumen letak, ki je odgovor na Kuharjev londonski govor. Tam je stavek: 'Moramo vam povedati, da nikomur ni bilo treba klečeplaziti pred nikomer, da so nam nemške oblasti dale polno možnosti za udejstvovanje žurnalistike in nadaljnji razvoj kulture.' O nemški prisegi dne 20. 4. 44 pa pravi: '... smo na to prisego ponosni in si jo upamo vsak trenutek ponovno položiti.' Propast teh ljudi ne pozna več meja, drvi jo v prepad brez dna!"* (Šnuderl: Dnevnik II, str. 299). Izidor Cankar: Londonski dnevnik 1944-1945. Ljubljana 1985. Prva izjava in poziv gospoda ministra Franca Snoja. Slovenski poročevalec, V-29, 3. 10. 1944.

73 ARS-II, p. a., f. 448, zapisnik s seje predsedstva SNOS 18. 9. 1944.

glede priprav na konec vojne⁷⁴, je to po februarju 1945 spet natančneje razpravljalo in sklepalo o pripravah na konec vojne. Februarja 1945 se je namreč vzhodna fronta še bolj približala Sloveniji - po vdaji nemške posadke v Budimpešti se je vzhodna fronta za nekaj časa ustalila na črti Donava - Blatno jezero - Drava. Zlasti ko se je kak član CK KPS vrnil iz Beograda, s katerim je slovensko partizansko vodstvo od decembra 1944 imelo letalsko zvezo prek Visa, je na sejah CK KPS, IOOF in predsedstva SNOS poročal o nalogah in so sprejemali tudi sklepe, tako CK KPS 7. marca po Leskoškovi vrnitvi, 14. marca po Beblerjevi in 29. marca po Kidričevi vrnitvi. Tako kot avgusta in septembra 1944, je bila tudi zdaj pozornost obrnjena proti Trstu in Primorski ter razmeščanju kadra.

Tako je 7. marca Leskošek na seji CK KPS poročal: *"Angleži se bodo izkrcali, postavili voj(aško) oblast, naša bo civilna in policija."* Ne vemo, kdo je tako informiral Leskoška v Beogradu, in temu je sledil sklep, da odidejo na Primorsko Boris Kraigher in glavni primorski aktivisti OF. Ti in tisti, ki so že tam, naj v Trstu organizirajo vstajo. *"V 24 urah nujno postaviti ves aparat, pobrati vse reakcion(ar)je in jih prepeljati sem, tu soditi - tam ne streljati. (...) V T(rstu) ustvariti red, postaviti v pogon vse obrate - v oblastveni odbor v T(rstu) samo komuniste od Italij(anov); močno polic(ijsko) oblast. Politika do be(le) ga(rde): ne maščevalno klanje - zapreti - pred sodišče. (...) Treba organizirati sodišče nacionalne časti. Izgradnja oblasti, pripravljati mase na prihod Angležev - ljudstvo samozavestno - možato."*⁷⁵

Tudi naslednjo sejo 13. marca je CK KPS posvetil Primorski, beneški Sloveniji in Furlaniji. Preuredil je tamkajšnji oblastni komite KPS, katerega politični sekretar je postal Boris Kraigher, predlagal tudi dopolnitev pokrajinskega odbora OF in PNOO za Slovensko primorje in sklenil iz italijanskih garibaldinskih enot sestaviti elitno brigado, ki bo ostala tam, vse drugo italijansko moštvo pa spraviti v osrednjo Slovenijo.⁷⁶ S tem je nameraval onemogočiti Italiji, da bi v pogajanjih za razmejitev izrabljala sodelovanje furlanskih partizanskih enot pri osvobajanju Trsta. Na Primorsko je v drugi polovici marca res odšla precejšnja skupina aktivistov OF pod Kraigherjevim vodstvom in z nekajdnevno zamudo, ki jo je povzročila nemška ofenzivna operacija v severni Primorski in zahodni Gorenjski, začela izvajati sklepe CK KPS in predsedstva SNOS. Leskošek je namreč čez dva dni na seji izvršnega odbora OF in predsedstva SNOS poročal o potovanju v Beograd in glede Primorske povedal: *"V razgovoru med Aleksandrom in maršalom Titom je bilo s strani Anglije sporočeno, da bo njena vojska zasedla Primorsko, t.j. vso pokrajino, ki je do leta 1918 pripadala Italiji. Angleška vojska bo priznala tisto oblast, ki jo bo našla na tem terenu, ter izvršne organe te civilne oblasti, to je civilno zaščito, policijo itd."* V razpravi sta IOOF in predsedstvo SNOS še kar stvarno ocenjevala razmere: ker zavezniška Sovjetska zveza ne bo mogla iti mimo svojih obvez do svojih velikih zaveznikov, *"je rešitev Primorske in Trsta skoro izključno odvisna od naše politike ter naše vojaške in politične aktivnosti."* Zato je treba tam pod vodstvom PNOO vzpostaviti samostojno upravo. *"V celoti se potrjuje stališče našega Glavnega štaba, da bo vsekakor naša vojska zasedla vso Primorsko s Trstom vred po možnosti pred prihodom Angležev in da bo v vseh teh krajih vzpostavila tudi vojaško oblast."*

74 Dne 3. 10. 1944 je npr. v imenu CK KPJ brzojavil, da ob zlomu Nemčije ne bodo prevzeli starega državnega aparata, kajti gradijo nov aparat. Ves uradniški aparat je treba postaviti na razpoloženje, to je odpustiti ga in zopet sprejeti v službo. (Metod Mikuž: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji 1941-1945. IV. knjiga. Ljubljana 1973, str. 173).

75 ARS-I, fond CK KPS, zapiski s sej CK KPS, seja 7. 3. 1945.

76 ARS-I, fond CK KPS, zapiski s sej CK KPS, seja 13. 3. 1945.

IOOF in predsedstvo SNOS sta na koncu seje potrdila predlog CK KPS o preureditvi POOF in PNOO za Slovensko primorje.⁷⁷

Za Leskoškom je v drugi polovici marca obiskal Tita v Beogradu dr. Aleš Bebler, ki je tja poletel po obisku štaba 4. jugoslovanske armade v Kninu in brez predhodnega povesla s slovenskim partizanskim vodstvom Titu zelo kritično prikazal vojaške razmere v Sloveniji, tako da so nastale neke zamisli o umiku v Hrvaško.⁷⁸ Komaj se je dr. Bebler vrnil v štab 4. jugoslovanske armade, je že v Beograd 24. marca odletel Kidrič, ki je pri Titu in Kardelju "popravljal" Beblerjevo podobo o razmerah v Sloveniji. Takoj po vrnitvi je Kidrič trem članom CK KPS poročal in so seveda kritizirali Beblerjev nastop v Beogradu. Iz razprave na seji tudi zvemo, da bi moral 7. slovenski korpus odriniti v 4. jugoslovansko armado, ki je ravno takrat začela svojo "tržaško operacijo", vendar slovensko partizansko vodstvo tega ni dopustilo. Na seji so obravnavali tudi predloge za sestavo slovenske federalne vlade in sklenili, da jo bodo po osvoboditvi Trsta takoj poslali vanj.⁷⁹ Čez dva dni je Kidrič svoje poglede iz Beograda in stališča CK KPS posredoval izvršnemu odboru OF in predsedstvu SNOS. Povedal je, da so razmere boljše, kot jih je prikazal Leskošek, namreč v tem, da zavezniki ne bodo priznavali samo partizanske civilne oblasti, temveč tudi vojaško upravo, kjer bo vzpostavljena, ter da bodo pristojni jugoslovanski dejavniki storili vse za dokončno priključitev Primorske k Jugoslaviji. Ko je Kidrič na široko govoril o raznih zadevah, je povedal tudi tole: "6. Federacija: Čuvan bo dosleden princip enakopravnosti. Proces se bo vršil dosledno in normalno, izogibajoč se v dobi graditve kompetenčnih sporov. Odločujoč je in ostane zaenkrat kriterij smotrnosti in dosega trenutno najvažnejših uspehov."⁸⁰

Nov zagon za priprave na konec vojne je dala osvoboditev Prekmurja v začetku aprila 1945. Predsedstvo SNOS je takoj izdalo okrožnico, s katero je opozorilo odbore OF in narodnoosvobodilne odbore, da bo osvoboditvi Prekmurja kmalu sledila osvoboditev še drugih slovenskih območij. Pri odborih je ukinilo vse dopuste in odredilo strogo pripravljenost, stalno dnevno in nočno dežurno službo, zavarovanje njihovih sedežev z organi Narodne zaščite, prepovedalo vse javne prireditve in zabave, poroke z gostijami, mitinge s plesi itd. IOOF je 6. aprila prepis te okrožnice poslal svojim pokrajinskim in okrožnim odborom OF.⁸¹ Drugi dan sta izvršni odbor OF in predsedstvo SNOS na seji poslušala Kidričevo poročilo o novih razmerah in odhodu vojaške (vodja general Lado Ambrožič) in politično-oblastne delegacije (vodja podpredsednik AVNOJ Josip Rus) v Prekmurje, kamor ju je poslal Kardelj iz Beograda. V zapisniku s seje beremo: "Izvršiti je treba priprave in ukrepe za dokončno osvoboditev. (Podčrtal T.F.) Najvažnejše: a) v vsako okrožje poslati krepkega sekretarja; b) izvršiti pregled strokovnega kadra iz civilnih organizacij in vojske; c) okrepitev OZNE in slovenske divizije KNOJ-a; č) pripraviti ekipe propagatorjev in politične delavce za slabše predele Slovenije; d) sestaviti interno že zdaj slovensko vlado; objaviti jo v času, ko bo del Slovenije osvojen, oz. ob politično najprimernejši priliki." Nato sta organa sprejela šest sklepov, in to: 1) o potrditvi Kardeljevih ukrepov za Prekmurje, 2) o določitvi kadra za okrožja in propagandne ekipe, 3) o liniji za velika okrožja pri upravni razdelitvi Slovenije, 4) o takojšnji evidenci vsega strokovnega kadra in njegovi bodoči razmestitvi, 5) o moralni podpori OZNI in KNOJ-u, 6) o pripravi načrtov za propagandno in agitacijsko delo. Obravnavala sta tudi Kidričev "predlog za sestavo slovenske narodne vlade", kot kaže,

77 ARS-II, p. a., f. 432, zapisnik s seje IOOF in predsedstva SNOS 9. 3. 1945.

78 Dr. Aleš Bebler je v svojih spominih (Čez drn in strn. Spomini. Koper 1981, str. 145-147) opisal svojo pot v Beograd, vendar ni povedal vsega, kar bi moral.

79 ARS-I, fond CK KPS, zapiski s sej CK KPS, seja 29. 3. 1945.

80 ARS-II, p. a., f. 432, zapisnik s seje IOOF in predsedstva SNOS 31. 3. 1945.

81 ARS-II, p. a., IOOF, okrožnica št. 4-45-0, 6. 4. 1945.

le za ministrstva in ne še za posamezne ministre.⁸² Že drugi dan je CK KPS na seji obravnaval kadrovsko vprašanje in predvidel glavni kader za okrožne sekretarje, organe OZNA in za zaledne vojaškim organe (t.i. komande vojnih področij in mest).⁸³ Kolikor so se vodstveni organi NOB v zelo razgibanem aprilu 1945 sploh še sestajali, je bila njihova pozornost obrnjena samo še proti Trstu in nekoliko še kadrovskim zadevam, tako seji CK KPS 14. in 23. aprila.⁸⁴

Potem ko so 7. marca 1945 v Beogradu sestavili enotno vladno Demokratične federativne Jugoslavije (DFJ), ki s četrtno ministrov iz t.i. meščanskega tabora nikakor ni izražala razmerja "fifty-fifty", dogovorjenega za Jugoslavijo med Churchillom in Stalinom v Moskvi 9. oktobra 1944,⁸⁵ so v federalnih enotah začeli ustanavljati federalne vlade, takšno tudi za Slovenijo. Kaže, da so o federalni vladi za Slovenijo prvič govorili na seji CK KPS 7. marca po Leskoškovi vrnitvi iz Beograda, vendar le načelno, da bosta Srbija in Hrvaška svoji vladi dobili že sedaj, Slovenci pa poslednji, kar se je tudi zgodilo.⁸⁶ Konkretnije je o sestavi slovenske vlade razpravljala CK KPS na seji 29. marca, t.j. po Kidričevi vrnitvi iz Beograda (morda sta tam s Kardeljem sestavila osnutek predloga za ministre). Na seji je CK KPS predvidel za predsednika Kidriča, za podpredsednika dr. Marijana Breclja in 11 ministrov, ki so nato 5. maja res postali ministri. Ker je Kardelj zahteval, da mora vlada imeti tudi ministrico, so predlagali in izvolili Vido Tomšič za ministrico za socialno skrbstvo, čeprav so prej za socialno skrbstvo in narodno zdravje predvidevali le eno ministrstvo z ministrom dr. Marijem Avčinom.⁸⁷ Izvršni odbor in predsedstvo SNOS sta prvič razpravljala o vladi 7. aprila, ko je Kidrič pojasnil merila za njeno sestavo: *"Vlado bo imenovalo Predsedstvo SNOS, če bodo pa prilike dopuščale, pa se bo za to priliko sklical SNOS. Kriterij pri sestavi vlade: OF vlada, delavna, zajeti mora po svoji sestavi dejansko širino osvobodilnega gibanja, način dela vlade mora biti kolektiven; Izvršni Odbor mora ostati faktični voditelj celokupne politike."* Predlog za predsednika, podpredsednika in 11 ministrov je nato dal predsednik predsedstva SNOS in IOOF Josip Vidmar in sta oba organa soglašala s predlogom, za katerega so rekli, da se ga lahko še spremeni.⁸⁸

Glede sestave slovenske vlade sta CK KPS in Kardelj izmenjala nekaj brzojavk, vendar ne toliko o njenih ministrih, kolikor o datumu izvolitve. Najprej so njeno ustanovitev predvideli za Trst, a jim je to Kardelj 23. aprila odsvetoval; sestavili naj bi jo za tretjo obletnico OF v Črnomlju 27. aprila. Najbrž zaradi ogroženosti Bele krajine v že omenjeni nemški ofenzivi (27. aprila je predsedstvo SNOS odredilo umik iz Bele krajine, ki so ga začeli naslednji dan) so izvolitev odložili in jo po pohodu čez Gorski kotar na Primorsko izvolili (ob navzočnosti predsednika AVNOJ dr. Ivana Ribarja in Edvarda Kardelja) 5. maja 1945 v osvobojeni Ajdovščini.⁸⁹

Ko je CK KPS na svojih sejah obravnaval priprave na konec vojne, je posebno pozornost posvečal OZNI in KNOJ-u, predvsem za njuno okrepitev s kadri iz politike in

82 ARS-II, p. a., f. 432, zapisek s seje IOOF in predsedstva SNOS 7. 4. 1945.

83 ARS-I, fond CK KPS, zapiski s sej CK KPS, seja 8. 4. 1945.

84 ARS-I, fond CK KPS, zapiski s sej CK KPS, seja 14. in 23. 4. 1945. S tem je do konca vojne tudi zapiskov s sej CK KPS, kot za IOOF in predsedstvo SNOS konec 7. 4. 1945, razen zapiska s svečane seje predsedstva SNOS ob imenovanju ali izvolitvi narodne vlade Slovenije v Ajdovščini 5. 5. 1945.

85 Elisabeth Barker: Mednarodni položaj Jugoslavije ob koncu druge svetovne vojne. Življenje in smrt fifty-fifty. Borec, 38-1986, št. 12, Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Uredil dr. Dušan Biber, str. 628-647.

86 ARS-I, fond CK KPS, zapiski s sej CK KPS, seja 7. 3. 1945.

87 ARS-I, fond CK KPS, zapiski s sej CK KPS, seja 29. 3. 1945.

88 Glej op. 82!

89 ARS-II, p. a. f. 448, zapisek s seje predsedstva SNOS 5. 5. 1945. Ljudska pravica, VI-14, 6. 5. 1945; Slovenski poročevalec, 10. 5. 1945.

vojske. Do pomladi 1945 je samo OZNA imela svojega kadra za celo partizansko brigado (še pred koncem 1944. leta je imel njen II. odsek za obveščevalno delo na okupiranih območjih 216 pripadnikov), slovenska divizija Vojske državne varnosti oziroma nato Narodne obrambe (KNOJ) pa od avgusta 1944. leta dalje tri brigade in nekaj časa še kot 4. brigado vse kurirske postaje.⁹⁰ Na seji 14. marca se je njen načelnik Maček "znebil" svojega pomočnika dr. Jožeta Brileja (ta je moral v zunanje ministrstvo v Beograd), novi namestnik Miro Perc-Maks pa funkcije namestnika ni prevzel, ker je 1. aprila 1945 padel na Primorskem. CK KPS je sklenil, da se začne Maček *"baviti s problemi notranje uprave,"* da bi bile *"notranje stvari (ne pa sodne) v eni roki."*⁹¹ Kaj je mislil s tem, zvedemo iz vsebine njegove naslednje seje 29. marca. CK KPS bi rad, da bi bil načelnik OZNA za Slovenijo in minister za notranje zadeve ena oseba, tj. Maček, s čimer bi rad "dvignil" njegovo avtoriteto v izvršnem odboru OF. Vendar je CK KPS ugotavljal, da Tito nasprotuje združitvi teh dveh funkcij v eni osebi. Na seji je CK KPS sklenil okrepiti OZNO in KNOJ ter predlagati, da v KNOJ vključijo 14. divizijo in tudi enote iz brigad 9. korpusa.⁹² Kader za okrožne in mestne pooblaščenke OZNA je CK KPS predvidel na seji 8. aprila, ko je tudi določil, kdo mora v OZNO iz vojske. Tudi na naslednji seji 14. aprila je CK KPS sklenil, da se bo KNOJ na Primorskem okrepil z enotami iz 9. korpusa.⁹³ O OZNI sta razpravljala tudi IOOF in predsedstvo SNOS na seji 31. marca, vendar ne o njuni okrepitvi, temveč o odnosih med njo in ljudstvom, tako da v zapisku s seje beremo: *"Dolžnost Izvršnega odbora in organizacije Osvobodilne Fronte je, da se čimbolj uredi odnosi (Torej do tedaj niso bili posebno dobro urejeni. - Op. T.F.) in da naše organizacije pripomorejo k pravilnemu pojmovanju dela OZNE, da ji nudijo vso pomoč in da ustvarijo v širokih ljudskih množicah popolno zaupanje vanjo."*⁹⁴ Tudi na naslednji seji 7. aprila sta oba organa sprejela sklep: *"5. Izvršni Odbor mora dati vso moralno podporo OZNI in KNOJ-u ter v tem smislu dati direktive vsem odborom OF."*⁹⁵ Maček, ki je v svojih Spominih o pripravah OZNA na konec vojne večinoma povzel vsebino zapiskov s sej CK KPS,⁹⁶ je zapisal tudi: *"Čimbolj se je bližal konec vojne, tem intenzivnejše je bilo delo oddelka za zaščito naroda."*⁹⁷

Prostor ne dovoljuje, da bi natančneje prikazal priprave pokrajinskih ali celo okrožnih organov osvobodilnega gibanja na konec vojne. Tudi ti so se namreč pripravljali na svojih sejah in sestankih, izdajali tozadevne okrožnice, navodila itd. Okrožni narodno-osvobodilni odbor za severno Primorsko je, npr., 1. decembra 1944 ustanovil posebno *"komisijo za prevzem oblasti v še okupiranih krajih"* (KOMPROB), ki si je nato pripravila cel seznam nalog za prevzem oblasti v 10 krajih, v katerih so bile še okupatorjeve posadke.⁹⁸ Konkretna navodila so, npr., izdali tudi na Štajerskem. Tam je oblastni komite KPS 3. maja prejel navodila CK KPS za prevzem oblasti in jih takoj v prepisu poslal okrožnim komitejem KPS. Uvod navodil CK KPS pravi: *"V slučaju kapitulacije Nemčije ali osvoboditve Slovenije po naši vojski je treba vzpostaviti takojšen red, nastopiti proti narodnim izdajalcem in kriminalu. Vse sovražne elemente je treba prijeti in predati OZNI. Držite se principa, da za izvedbo gornjih nalog ne uvajate začetkoma*

90 Ljuba Dornik-Šubelj: Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo. Mag. delo na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani 1994.

91 ARS-I, fond CK KPS, zapiski s sej CK KPS, seja 14. 3. 1945.

92 ARS-I, fond CK KPS, zapiski sej CK KPS, seja 29. 3. 1945.

93 ARS-I, fond CK KPS, zapiski s sej CK KPS, seja 8. in 14. 4. 1945.

94 ARS-II, p. a., f. 432, zapisnik s seje IOOF in predsedstva SNOS 31. 3. 1945.

95 Glej op. 82!

96 Maček: Spomini, str. 229-230.

97 Maček: Spomini, str. 230.

98 ARS-II, p. a., f. 572 a, zapisnik seje za vzpostavitev komisije za prevzem oblasti v okupiranih krajih severne Primorske, 1. 12. 1944.

preširoke demokracije, ker je lažje kasneje iti v širšo demokracijo, kot pa jo ožiti. Nujno je, da začne poslovati takoj naša oblast." Nato je CK KPS v osmih točkah navedel nekaj konkretnih nalog, ki so pravzaprav povzetek nalog, ki so jih obravnavali vodilni organi NOB od poletja 1944 dalje. Oblastni komite KPS za Štajersko je v svoji okrožnici še natančneje razčlenil te naloge.⁹⁹

Po vzpostavitvi fronte sredi Jugoslavije oktobra 1944, ki je po enem svojih odsekov dobila ime sremska fronta, se je slovenska partizanska vojska skupaj s hrvaško in bosansko-hercegovsko morala še pol leta bojevati v globljem zaledju ali za hrbtom nemške vojske na tej fronti. Ker je do takrat uporabila že skoraj vse možnosti za mobilizacijo moštva, je moralo vanjo nekaj sto političnih delavcev s terena. Zaradi neprestanih okupatorjevih ofenzivnih operacij za očiščenje partizanskih svobodnih ozemelj, ki sem jih že omenil, je slovenska partizanska vojska izgubila precej moštva in so njene enote - odredi, brigade, divizije, korpusa in operativna cona - dočakale pomlad 1945 precej okrnjene. Partizansko vodstvo je spomladi 1945 ocenjevalo, da ima nasprotnik petkratno premoč v številu bojnikov.¹⁰⁰

Ko sta Tito in vrhovni štab NOV in POJ oziroma od začetka marca 1945 generalštab Jugoslovanske armade po februarских sestankih z vrhovnima poveljnikoma sosednjih front - rdečearmejske, vzhodne v Madžarski in anglo-ameriške, jugozahodne v Italiji¹⁰¹ začela sestavljati operativni načrt za sklepne operacije v zahodnem delu Jugoslavije in še dalje, sta vanje vključila tudi slovensko partizansko vojsko. Če je Tito še decembra 1943 predvideval ustanovitev armad po federalnih enotah, torej tudi slovenske armade, jih je čez leto dni ustanavljal drugače, in določil, da se bosansko-hercegovska, hrvaška (razen dalmatinskih enot) in slovenska partizanska vojska vključijo v že ustanovljene armade med samimi sklepnimi operacijami. To pa je že pomenilo postopno ukinjanje teh vojska in vključevanje partizanov v enovito, nacionalno mešano jugoslovansko vojsko, čeprav je do ukinitve poveljstev slovenskih korpusov, operativne cone in glavnega štaba JA za Slovenijo prišlo šele v drugi polovici maja 1945, torej že po koncu vojne. Večino slovenskih partizanskih enot, razen dveh divizij, so kmalu ali pa do pozne jeseni 1945, vključili v slovensko divizijo KNOJ. Iz zapiskov s seje CK KPS 7. marca 1945: "*V perspektivi slovenska armija,*" bi sodili, da so takrat v Sloveniji še pričakovali, da bodo oba korpusa in operativno cono združili v posebno - slovensko armado. Vendar so že konec marca, po Kidričevi vrnitvi iz Beograda, vedeli, da bo prišlo do vključevanja slovenskih enot v 4. jugoslovansko armado.¹⁰²

V pripravi na sklepne operacije v Sloveniji je bilo nekaj tudi takratnim partizanom nerazumljivih ukrepov iz Beograda, npr. povelje o umiku partizanskih operativnih enot (5 ali 6 brigad) iz Štajerske in Koroške februarja 1945, kar je CK KPS podpiral, saj se je za izvedbo povelja zavzemal kar na treh svojih sejah.¹⁰³

99 ARS-II, p. a., f. 654-VI, okrožnica obkom. KPS za Štajersko št. 77-55 dne 3. 5. 1945.

100 NOV na Slovenskem, poglavje: Boji NOV in POS v zaledju jugoslovanske fronte, str. 876-907. Navaja, da je bilo konec 1944. leta v NOV in POS 37.278 borcev in bork.

101 O Titovih pogovorih z maršalom I. F. Tolbuhinom (še) ne vemo ničesar, medtem ko so o pogovorih med Titom in feldmaršalom H. Alexandrom že zdavnaj objavljeni zapisniki. (Biber: Tito Churchill, str. 469-485), Tito: Sabrana djela, 26, str. 119-129.

102 V zapiskih s seje CK KPS 29. 3. 1945 so namreč tudi takšni podatki: "*V vojaškem pogledu edinice ostanejo pri nas do združitve v IV. armiji. (...) GŠS ostane še operativna komanda, dokler se VII. in IX. korpus ne združita. (...) Danes slov(enskih) sil za armijo ni - ob prvi možnosti združena VII. in IX. korpus - nujno ustvarjanje regularnih edinic v sklopu IV. armije. (Časnik - op. T.F.) "Našo vojsko" treba ohraniti kot glasilo za vse vojake, kjer koli bili.*" (ARS-I, fond CK KPS, zapiski s sej CK KPS, seja 29. 3. 1945). Zato ne verjamem, da je bila ukinitve slovenske partizanske vojske v 2. polovici maja 1945 tako nenaden udarec, da bi iznenadil slovensko partizansko vodstvo.

103 ARS-I, fond CK KPS, zapiski s sej CK KPS, seja februarja (nedat.) in seji 2. in 7. 3. 1945.

Je bilo takšno povelje izdano iz varnostnih razlogov, da se ohrani čimveč partizanske žive sile v vedno bolj neugodnih razmerah, ali pa je že bilo v zvezi z večjimi strateškimi načrti, ki jih še ne poznamo - da bo Prekmurje, Štajerska in Koroška operativno območje Rdeče armade in bolgarske vojske? Zaradi neugodnih vremenskih razmer (narasle Save) in tudi zaradi nesoglasja štaba cone povelja niso uresničili. Na seji 7. marca je CK KPS sklenil v 4. jugoslovansko armado poslati svojega delegata dr. Aleša Beblerja, ki je tja tudi odšel; njegovo pot iz Knina v Beograd sem že omenil. Njega je nato v štabu 4. armade nasledil Viktor Avbelj, ki je po ustanovitvi Narodne vlade Slovenije za tri tedne postal (poslednji) politični komisar slovenske partizanske vojske (seveda v ukinjanju).

Povedal sem že, da slovensko partizansko vodstvo ni pristalo na odhod 7. korpusa v 4. jugoslovansko armado in v prvi polovici aprila so se sestanka v njenem štabu udeležili v.d. komandanta slovenske partizanske vojske general Dušan Kveder, politični komisar Boris Kidrič in načelnik OZNA za Slovenijo general Ivan Maček. Ker poznamo samo fotografijo, ne vemo nič konkretnega o vsebini sestanka. Šele iz njihovega poročila na seji CK KPS 14. aprila zvemo, da je šlo za sodelovanje s 4. armado, katere glavni cilj je Trst, nudenje pomoči, njena popularizacija itd.¹⁰⁴ Kot lahko zvemo iz Kardeljevih brzojavk iz Beograda, nesoglasij še ni bilo konec, zlasti še, ker je slovensko partizansko vodstvo zaradi hude sovražnikove ofenzive proti Kočevskemu Rogu in Beli krajini prosilo za pomoč vsaj eno brigado. Najbrž je zato prišla v Belo krajino 5. prekomorska brigada. Vendar nesoglasja niso bila takšna, da bi imela kakšne kadrovske posledice. Iz več virov je lahko ugotoviti, da je bil Beogradu takrat najpomembnejši cilj Trst in da je odklanjal vse, kar bi moglo ovirati 4. armado na poti do njega.

Sklepne operacije JA na Slovenskem, o katerih je na voljo precej literature,¹⁰⁵ bi lahko razdelili v dva dela, in to na osvobajanje ozemlja od konca aprila do 9. maja, tj. do splošne vdaje nemških oboroženih sil, in na prizadevanja za obkolitev in zajetje nasprotnika od 9. do 15. maja 1945. Če je bil za sklepne operacije štirih jugoslovanskih armad in drugih partizanskih enot že od začetka določen t.i. manever v obliki klešč, ki se naj sklenejo na Koroškem, je bil slovenski partizanski vojski, zlasti 4. operativni coni, ko je kljub že omenjenemu povelju za odhod s svojega dotedanjega operativnega območja ostala na njem, določen zelo izpostavljen vrh klešč. Glavna smer ofenzivnih operacij pa je bila proti Trstu in Gorici, v Beogradu so predvidevali, da ju bodo dosegle šele 1. junija 1945. V tej t.i. tržaški operaciji je na neki način bodisi kot krilno zavarovanje 4. armade (7. korpus) bodisi neposredno v napadu (9. korpus) sodelovala tudi večina slovenske partizanske vojske. Drugi del je nato sodeloval proti Ljubljani (7. korpus) in Koroški (4. operativna cona). Strateški pomen slovenskega ozemlja se je najbolj izrazil ob koncu vojne, ko so bile na njem kar štiri vojske z osmimi armadami (4 jugoslovanske, 2 sovjetski, bolgarska in britanska).

104 ARS-I, fond CK KPS, zapiski s sej CK KPS, seja 14. 4. 1945.

105 Oslobodilački pohod na Trst Četrte jugoslovanske armije. Beograd 1952; Uroš Kostić: Oslobodjenje Istre, Slovenskega Primorja i Trsta 1945. Ofanziva jugoslovanske 4. armije. Beograd 1978; NOV na Slovenskem, str. 941-1011; Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Borec, 38-1986, uredil dr. Dušan Biber; Osvoboditev Slovenije 1945. (Referati z znanstvenega posvetovanja v Ljubljani 22. in 23. decembra 1975). Ljubljana 1977; Petar S. Brajović: Konačno oslobodjenje (Sjećanja i obrade). Zagreb 1983; Franci Strle: Veliki finale na Koroškem. Ljubljana 1976; Bogdan C. Novak: Trieste, 1941-1954. The Ethnic, Political, and Ideological Struggle. Chicago and London 1970; Erich Schmidt-Richberg: Das Ende auf dem Balkan. Die Operationen der Heeresgruppe E von Griechenland bis zu den Alpen. Heidelberg 1955; Karl Hnilicka: Das Ende auf dem Balkan 1944-45. Die militärische Räumung Jugoslawiens durch die deutsche Wehrmacht. Göttingen - Zürich - Frankfurt 1970; Wilhelm Wadl: Das Jahr 1945 in Kärnten. Klagenfurt 1985; Geoffrey Cox: The Race for Trieste. London 1977.

Pri protirevolucionarnem taboru

Na konec vojne se je že v letu 1944 pripravljala tudi protirevolucionarni ali protikomunistični tabor. S tem imenom zdaj raziskovalci označujejo široko vrsto zelo različnih osebkov, ki jim je bilo skupno nasprotovanje revolucionarnemu, komunističnemu ali partizanskemu taboru. Ker raziskave še opravljajo, lahko tukaj le v grobih potezih prikažemo priprave na konec vojne le dveh izrazitejših plati tega tabora, in to politično delujočega mimo okupatorja ali brez njega ali pa celo proti njemu, ter tistega, ki se je z orožjem v rokah bojeval skupaj z okupatorjem.

V določenem krogu strokovnjakov v Ljubljani, ki jih je, kot kaže, zbiral inženir Jan-ko Mačkovšek, pozneje zelo delaven funkcionar Slovenske zaveze,¹⁰⁶ je že v letu 1941 začela nastajati vrsta zelo zanimivih strokovnih elaboratov z različnih področij - načrtov za povojni čas. Takšni elaborati so npr. o predvideni usodi tujcev na slovenski zemlji¹⁰⁷, agrarni politiki in kolonizaciji¹⁰⁸, vojnih zločinih in odškodnini¹⁰⁹ itd. Najbrž je bil vsaj en del teh elaboratov tudi za potrebe Slovenske zaveze. Proti t.i. načrtovanju je v Slovenskem poročevalcu 1. novembra 1941 nastopil Boris Kidrič.¹¹⁰

Ko je po kapitulaciji Italije zaradi hudih porazov vaških straž oziroma MVAC in četnikov¹¹¹ Slovenska zaveza nehala delovati, je potlej delal Protikomunistični odbor in skupaj z organi Rupnikove pokrajinske uprave vodil protikomunistična predavanja (od 10. oktobra 1943) in množična protikomunistična zborovanja (od 14. novembra 1943, zlasti še poleti 1944) in opravljal tudi drugo protikomunistično propagandno delo.¹¹² Tudi za čas po kapitulaciji Italije v protirevolucionarnem oziroma protikomunističnem taboru ni ostala značilna samo njegova politična in ideološka pestrost, temveč tudi huda neenotnost. Zlasti neenoten je bil katoliški del, saj je celo iz zmernejših katoliških politikov sestavljeni Katoliški blok razpadel že po petih mesecih.¹¹³

106 Jera Vodušek Starič: "Dosje" Mačkovšek. Viri. Ljubljana 1994 (dalje: Vodušek: Dosje Mačkovšek).

107 V elaboratu o prevzemu imovine tujerodcev na slovenskem ozemlju z dne 11. 10. 1941 beremo: "Pri določevanju naših bodočih državnih mej je zlasti važno stališče, ki so ga zavzele prav vse skupine glede tujerodcev. Pri vseh in vsakomur je nasilno izseljevanje slovenskih družin z njihovih domačij ter odzemanje njih premoženja in nepremičnega premoženja izzvalo v zvezi s predvojnimi podtalnim rovarjenjem petokolonskih celic povsem enodušno zahtevo vseh Slovencev: na našem slovenskem področju ne more ostati nikak tujerodec, vse naše ozemlje je treba očistiti." (ARS-II, nereg. gradivo). "Ves nemški narodnostni življenj, v kolikor, je interkaliran med ali pretesno (brez naravnega izolacijskega pasu) ob slovanski element, mora biti izseljen, in to primerno odmaknjeno od novih državnih mej svobodnih slovanskih držav med štirimi notranjimi morji." (Vodušek: Dosje Mačkovšek, str. 201).

108 Elaborata: Kolikšna je življenjska moč in kolikšne so latentne in strokovne rezerve Slovencev radi prevzema posestev in poslov, ki jih imajo tujerodci na slovenskem ozemlju, dne 11. 10. 1941 ter Načela, po katerih naj bi se naseljevalo izpraznjena posestva, dne 14. 10. 1941 (ARS-II, nereg. gradivo).

109 Elaborata: Vojni zločini in odškodnina ter Voja škoda in reparacije. (ARS-II, nereg. gradivo).

110 Boris Kidrič: Danes ni čas za "načrte". "Še so nekateri ljudje, ki trdovratno ne razumejo oziroma nočejo razumeti, da je danes čas osvobodilne akcije, ne pa čas za "načrte o bodočnosti". (...) Poglejmo na bratski jug! Tam nimajo prav nobenih "načrtov", zato pa imajo herojsko osvobodilno borbo. Ko so člani Poveljstva slovenskih partizanskih čet pred kratkim obiskali osvobojeni jugoslovanski teritorij in tam raznim komandantom partizanskih brigad pripovedovali o slovenski bolezni "načrtovanja", so se ti prizanesljivo nasmihali, hkrati pa tudi resno svetovali, da je takemu luksuzu treba napraviti konec." (Slovenski poročevalec, II-23, 1. 11. 1941).

111 Svoboda v razvalinah. Grčarice - Turjak - Kočevje. Borcem za svobodo in narod v zahvalo in trajen spomin. Uredila France Grum in Stane Pleško. Cleveland 1961; Janez Grum: Ob 20 letnici Turjaka. Zbornik - Koledar Svobodne Slovenije 1964, str. 310-320; isti: Za zgodovino Turjaka. Zbornik - Koledar svobodne Slovenije 1965, str. 260-272; Franček Saje: Belogardizem. Ljubljana 1952, str. 579-611.

112 Mitja Čep: Domobranske propagandne akcije. Ljubljana v ilegali. IV. Ljubljana 1970, str. 293-319.

113 Arhiv MNZ, ZA-600-20, Šmajda, zapisnik seje ožjega odbora SLS 4. 12. 1944. Poročilo Mirka Bitenca-Arka.

Februarja 1944 je Mačkovškov krog iz ostankov Slovenske zaveze začel razmišljati o ustanovitvi Narodnega odbora za Slovenijo, najbrž po vzoru na nekdanji Narodni svet za Slovenijo iz aprila 1941, ki bi baje po predlogu dr. Lamberta Ehrlicha moral ilegalno delati pod okupacijo, pa je temu nasprotoval dr. Natlačen. Vendar so šele sredi 1944. leta stekli pogovori za njegovo sestavo. Kaže, da je na hitrejšo sestavljanje odbora vplivalo več stvari, kot lahko sklepamo po vsebini pisma dr. Albina Šmajda in dr. Miloša Stareta dr. Rudolfu Smersuju 25. septembra 1944. Svetujeta, naj (najbrž SLS - op. T.F.) vzame za presojlo položaja 1) pismo dr. Izidorja Cankarja škofu dr. Rožmanu,¹¹⁴ 2) pismo dr. Miha Kreka (nedatirano),¹¹⁵ 3) dejstvo, da je zadnje navodilo BBZ (nepojasnjena kratica - op. T.F.), dano najbrž po navodilih dr. Alojzija Kuharja, ter nadaljujeta:

"Praktično je treba napraviti in izvesti načrt za politično in vojaško akcijo v smislu gornjih navodil.

a) Politična akcija:

Takoj ustanoviti nadstrankarski forum. t.j. Narodni odbor, ki bo nosil politično odgovornost za vse akcije v bodočnosti. SLS naj ne nosi bremena vse odgovornosti (to bi želeli sicer komunisti, kot dokazuje znano Avšičevo pismo).

Narodni odbor mora takoj skleniti postopek za doseg taktnega sodelovanja z OF, doseči je treba soglasnost sklepov, ki pa naj bodo narejeni v smislu naše iniciative. (...)

b) Vojaška akcija:

Za mnenje o vojaških akcijah nama manjkajo potrebni podatki o sedanjem stanju in moči naše vojaške organizacije. Vendar bi bile splošne smernice sledeče: z ozirom na eventuelno taktično sodelovanje:

Tajna narodna vojska (ilegala ali domobranci) mora ostati kot enota pod lastnim poveljstvom.

Poveljstvo tajne narodne vojske naj takoj in brez ozira na razgovore NO z OF pošlje BBZ-ju za zaveznike poročilo, da je vsem svojim edinicam izdalo nujno povelje, da začno takoj najtesneje sodelovati s Titovimi partizanskimi odredi v Sloveniji v borbi proti okupatorju. Predloži naj pa prepis tega povelja! Dokler se razmere na terenu ne spremenijo in ne uspe politična akcija, je razumljivo, da je to povelje na terenu neizvedljivo in se morajo dogodki na terenu razvijati kot doslej.

Delni odhod domobrancev v ilegalo je nemogoč in ima lahko katastrofalne posledice. Možen in umesten je le istočasni odhod vseh domobrancev. Zato pa je nujno ustvariti poprej pogoje, kakor prehrano, oborožitev, obleko itd. Naj se nujno izvedejo vse priprave za načrtni odhod. Čas odhoda pa naj določita pod skupno odgovornostjo NO in poveljstvo po tehtnem preudarku vseh okoliščin in posledic.

Taktičnemu sodelovanju z OF se z ozirom na nastali položaj ne moremo upirati. Najidealnejše pa bi seveda bilo, da bi izginil belokranjski partner."¹¹⁶

Šele v pozni jeseni so se po mnogih "preračunavanjih" dogovorili, da bo Narodni odbor za Slovenijo sestavljalo sedem zastopnikov Slovenske ljudske stranke,¹¹⁷ pet

¹¹⁴ Cankar: Londonski dnevnik, str. 72-73. Pismo je datirano z 19. avgustom 1944.

¹¹⁵ Najbrž gre za Krekovo pismo, v katerem je ta odlomek: "Je resna nevarnost, da bodo domobranci in vsi drugi, ki so člani sličnih vojaških formacij, izročeni komunističnemu partizanskemu poveljstvu, če bodo v teh formacijah in uniformah prišli zaveznikom v roke, ker je postal Tito priznan zavezniški komandant na ozemlju Jugoslavije." (Stane Kos: Stalinistična revolucija na Slovenskem 1941-1945. II. Buenos Aires 1991, str. 194.

¹¹⁶ Arhiv MNZ, ZA-600-20, Šmajd, Šmajdovo in Staretovo pismo dr. R. Smersuju 25. 9. 1944.

zastopnikov Jugoslovanske nacionalne stranke¹¹⁸ in en zastopnik Socialistične stranke Jugoslavije.¹¹⁹

Njegovo Narodno izjavo, v kateri je zahteval: 1) državnopravno združitev vsega slovenskega narodnega ozemlja v Združeno Slovenijo, 2) federativno, na demokratični podlagi in socialno pravično urejeno kraljevino Jugoslavijo pod vladarsko hišo Karadjordjevičev, 3) le takšne pristojnosti zvezne oblasti, ki bodo z zvezno ustavo izvezete iz pristojnosti oblasti narodnih držav, in 4) temeljito socialno in gospodarsko preosnovo, je z ilegalnimi imeni podpisalo nekaj več kot tristo Slovencev, med njimi tudi Andrejec, t.j. škof dr. Gregorij Rožman, in so jo datirali z 29. oktobrom 1944, obletnico ustanovitve Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 1918. leta. V tej izjavi se je Narodni odbor za Slovenijo razglasil za *"vrhovno narodno oblast,"* ki *"združuje začasno, dokler ne nastopijo urejene razmere, v svojih rokah pravice suverene in najvišje upravne oblasti."* Kaže, da je Narodni odbor za Slovenijo, ki se je prvič zbral na seji 15. januarja 1945 v Ljubljani,¹²⁰ njegovo predsedstvo pa šele 21. februarja 1945,¹²¹ svojo izjavo prvič objavil šele 4. maja 1945 v časniku Slovenec.

Na svojih sejah sta Narodni odbor za Slovenijo (imel jih je okoli 5) in njegovo predsedstvo (imelo jih je okoli 12) sprejemala odredbe državnopravnega značaja, npr. Narodni odbor 4. januarja osnutke prvih naredb o Slovenski narodni vojski, o narodni vladi za Slovenijo, 15. januarja o ureditvi Slovenske narodne vojske, o ureditvi Narodnega odbora za Slovenijo, 2. aprila o izvrševanju državne oblasti na področju narodne države Slovenije, predsedstvo, npr., 5. aprila o ureditvi Slovenske narodne vojske, o formaciji Slovenske narodne vojske, o prevzemu oblasti v občinah na ozemlju narodne vlade Slovenije, 17. aprila o uradnem jeziku na ozemlju narodne vlade Slovenije. Te in druge odredbe naj bi začele veljati z objavo v uradnem listu. Za uradni list sta uporabljala ilegalni ciklostilirani časnik Zedinjena Slovenija in mu dala podnaslov Uradni list Narodnega odbora za Slovenijo.

Narodni odbor za Slovenijo in njegovo predsedstvo sta obravnavala tudi druge naloge za konec vojne, predvsem to, kaj storiti v raznih primerih. Tudi v pismih in zapisnikih njunih članov ni ravno malo takšnih podatkov. Šlo je kratkomalo za to, kako iziti iz - milo rečeno - neljubega položaja in tako, kot je zapisal dr. Tine Debeljak, spraviti naseljeni brod na zahodno stran. Narodni odbor kot celota pa si je zelo prizadeval za ustanovitev svojih obožanih sil, ki jih je krstil za Slovensko narodno vojsko. Odredbo o njeni ustanovitvi je sprejel na svoji seji 21. januarja 1945. Zanimivo je, da sta s 5. aprilom 1945 datirani celo dve odredbi o formaciji Slovenske narodne vojske, in to z različno formacijsko sestavo. Prva predvideva eno ali dve armadi, ki imata vsaka dve do štiri divizije, in to Gorsko, Notranjsko, Dolenjsko, in Primorsko, ter dva samostojna odreda - Ribniškega in Dravskega ter poveljstvo mesta Ljubljana. Druga odredba pa predvideva v armadi samo dve diviziji, in to Ljubljansko in Gorsko, ter dva samostojna odreda - Primorskega in Dravskega. Divizije naj bi se delile v brigade, te pa v bataljone in ti v čete.¹²² V Ljubljansko divizijo naj bi vključili predvsem Slovensko domobranstvo, v

117 Dr. Jože Basaj (predsednik), Bogumil Remec, mons. Matija Škrbec, dr. Franc Bajlec, dr. Srečko Baraga, Marko Kranjec, dr. Albin Šmajd (tajnik).

118 Dr. Pavel Pestotnik, Ladislav Bevc, dr. Marijan Zajec (tajnik), in Rudolf Žitnik.

119 Dr. Celestin Jelenec. Poleg teh naj bi bila v Narodnem odboru tudi zastopnika za Primorsko - dr. Anton Kacin in Koroško - dr. Kolterer.

120 Glej zapisnik seje, objavljen v knjigi B. Repeta: Mimo odprtih vrat. Izbrani dokumenti o dejavnosti okupatorjevih sodelavcev na Slovenskem. Ljubljana 1988, 164-165; arhiv MNZ, ZA-600-20, NO, št. 1280.

121 Arhiv MNZ, ZA-600-20, Šmajd, zapisnik 1. seje predsedstva NO 21. 2. 1945. Predsedstvo so sestavljali dr. Jože Basaj, dr. Albin Šmajd, in dr. Marijan Zajec.

122 Arhiv MNZ, ZA-600-20, NO, odredbi o formaciji Slovenske narodne vojske 5. 4. 1945.

Gorsko divizijo Gorenjsko samozaščitno, v Primorski odred Slovenski narodni varnostni zbor (SNVZ) in v Dravski odred Melaherjeve štajerske četnike.

Narodni odbor ali vsaj njegov del je bil nezadovoljen s poveljnikom SNVZ polkovnikom Antonom Kokaljem in mu je že 1. decembra 1944 izrekel nezaupnico. Očital mu je 1) nesmotno razmeščanje čet SNVZ, ki se je ravnalo bolj po nemških vojaških in prometnih potrebah kot po svojskem namenu Narodnih straž na ozemlju, ki ga je treba nacionalno šele pridobiti in vojaško osvojiti, 2) pomanjkljivo administracijo, ki nikakor ni kos svoji nalogi, 3) nesmotno sprejemanje, razmeščanje in odpuščanje oficirjev in pomanjkanje ofenzivnih akcij proti komunistom, 4) načrtno gojeno osamljenost, t.j. odklanjanje vsake tesnejše povezanosti s Slovenskim domobranstvom, s četniškimi odredi, Srbsko državno stražo in Ljotičevim Srbskim prostovoljskim korpusom. Za odstop mu je dal rok do konca leta, vendar je Kokalj ostal poveljnik SNVZ do konca vojne na Primorskem.¹²³

Predstavniki Narodnega odbora za Slovenijo so v pogovorih s predstavniki raznih slovenskih in drugih protipartizanskih oboroženih oddelkov, od katerih od konca januarja 1945 nobeden ni bil več v ilegali pred nemškim okupatorjem,¹²⁴ dosegli, da so se ti načelno podredili Narodnemu odboru za Slovenijo. Večja težava je bila le z Mihailevičevim predstavnikom za Slovenijo, generalom Ivanom Prezljem - Andrejem¹²⁵ in z iskanjem ustreznega poveljnika za Slovensko narodno vojsko. Najbolj so računali na Prezlja, ki pa je postavljajl pogoje in se ni dal kar tako podrediti drugemu kot Mihaileviču. Zato je od januarja do aprila 1945 potekalo med Narodnim odborom in Prezljem dopisovanje in so Prezljeva stališča nekateri imeli za "neresna" in celo "nesramna",¹²⁶ poleg tega pa se je v odborovih očeh kompromitiral z zvezami z okupatorjem. Še bolj neustrezen se je odboru zdel general Rupnik, zanimal pa se je tudi za polkovnika Franca Krenerja, poveljnika organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva.¹²⁷

Predsedstvo Narodnega odbora za Slovenijo si je tudi prizadevalo vzpostaviti zvezo in sodelovanje s srbskimi oboroženimi enotami na Primorskem. Njegovi odposlanci so se dogovarjali z Mihailevičevim zastopnikom generalom Miodragom Damjanovićem, Dimitrijem Ljotičem in drugimi.¹²⁸ O teh pogovorih za sodelovanje, ki pa ga je onemogočil razvoj dogodkov, nismo kdo ve kako dobro poučeni.

Za pripravo vojaškega delovanja je Narodni odbor za Slovenijo, ko je bil še vedno brez poveljnika za Slovensko narodno vojsko, imenoval tričlanski vojni odbor ali svet, ki je konkreten načrt za konec vojne predstavil na njegovi tretji razširjeni seji 2. aprila:

1) Če se slovenskemu ozemlju približajo enote Rdeče armade (te so tisti dan začele prodirati v Prekmurje) ali druge vojaške sile pod sovjetskim poveljstvom, "je treba od-

123 Arhiv MNZ, ZA-600-20, Šmajd, pismo glavnega odbora SLS A. Kokalju 1. 12. 1944. O SNVZ glej monografijo mag. Borisa Mlakarja: Domobranstvo na Primorskem (1943-1945). Ljubljana 1982.

124 Januarja 1945 se je poveljnik slovenskih četnikov general Ivan Prezelj - Andrej dogovoril z nemško policijo o nenapadanju, poveljnik štajerskih četnikov Jože Melaher-Zmagoslav pa se je 31. 1. 1945 na gradu Vurberk dogovoril z nemškimi funkcionarji za sodelovanje.

125 Draža Mihailović, ki ga jugoslovanska kraljevska vlada že nekaj mesecev ni imela več za vojnega ministra in komandanta jugoslovanske vojske v domovini, je 1. decembra 1944 z odredbo "o formiranju jugoslovanske vojske v domovini" za poenotenje vseh sil jugoslovanske vojske v domovini "v duhu odločb narodnega kongresa v mestu Ba 28. januarja 1944" odredil, da ima ta vojska tri armade, in to srbsko, hrvaško in slovensko, ter skupino muslimanskih korpusov. (Vestnik, I-27, 19.-25. 12. 1944).

126 Arhiv MNZ, ZA-600-20, NO, št. 1301 in 1302, pripombi Vladimirja Dečana in nekoga s šifro 303. O Prezlju glej tudi zapisnika 1. in 3. seje NO.

127 Arhiv MNZ, ZA-600-20, NO, št. 765. Po pogovoru s Krenerjem 26. 2. 1945 je dr. Šmajd zapisal: "Izjavil je, da je za njim vse domobranstvo in da bo vsega pripeljal razen par izjem. Rupnik hoče domobranstvo odpeljati z Nemci, proti čemur je Maček (Krener - op. T.F.). On želi in hoče, da se domobranstvo priključi AA (Anglo-Amerikancem - op. T.F.)."

128 Arhiv MNZ, ZA-600-20, NO, zapisnik 3. seje širšega odbora NO 2. 4. 1945.

rediti organiziran umik vseh domobranskih čet in poedincev, ki ne smejo pasti sovjetom v roke."

2) *"Ako bi nastopili le slabi oddelki skupne Titove vojske ali samo slovenska partizanska vojska, ter končno, ako bi napredovali proti Sloveniji močnejši Titovi oddelki, naj se organizira odpor, ako imamo za to dovolj sredstev na razpolago, da vzdržimo vsaj nekaj časa s svojim odporom."*

3) Če bi v primeru nemškega umika brez boja ali nemškega umika v boju ali končno nemškega zloma nastopila neka praznina glede oblasti med odhodom Nemcev in prihodom Anglo-Amerikancev, ostane vse na svojih mestih in mora Narodni odbor takoj začeti izvajati državno oblast na Slovenskem.¹²⁹

Za Narodni odbor in njegovo vojsko, kolikor je nekaj tednov res bila njegova,¹³⁰ so se razmere zelo poslabšale v drugi polovici aprila. Ko se je njegov tajnik dr. Šmajd vrnil z obiska pri srbskem pravoslavnem patriarhu Gavrilu v Postojni, je 21. aprila poročal škofu dr. Rožmanu: *"Z napredovanjem partizanskih čet proti Istri je položaj za nas v Lj. pokrajini in domobranci naravnost katastrofalen. (...) Grozi nevarnost, da bodo morali domobranci ostati tu in se z Nemci boriti in umikati proti Gorenjski in Karavankam, kar je za nas nacionalna smrt. (...) Ako bi odšli proti Furlaniji, bi tam zadeli na koncentrirane laške enote vseh vrst in barv. Ta koncentracija zopet vpliva na morebitne odločitve glede umika."*¹³¹

Delo Narodnega odbora za prevzem oblasti od nemškega okupatorja in Rupnikove pokrajinske uprave se je nato od konca aprila dalje odvijalo precej po scenariju, ki ga je monsignor Matija Škrbec 23. aprila povedal dr. Šmajdu: 1) vzpostaviti stik z Nemci in od njih zahtevati priznanje Narodnega odbora, izročitev oblasti in dovoljenje za razglasitev slovenske države, 2) vzpostaviti stik z generalom Rupnikom in mu orisati dejanske razmere ter zahtevati, da izroči civilno upravo Narodnemu odboru, 3) vzpostaviti zvezo z vlado NDH in poglavnikom dr. Antejem Pavelićem, da izročita oblast dr. Vladku Mačku, ki naj skupaj s slovenskim Narodnim odborom vsak na svojem ozemlju storita to, kar zahtevajo koristi njunih narodov, 4) bojevati se in se pred premočjo umakniti na Gorenjsko, morebiti celo na Koroško, nato pa oditi v gozdove.¹³²

Za šefa pokrajinske uprave v Ljubljani, generala Leona Rupnika, ki mu je nemški okupator ob prvi obletnici imenovanja podelil čin divizijskega generala, kakršnega je imel že v jugoslovanski kraljevi vojski, in mu zaupal položaj generalnega inšpektorja Slovenskega domobranstva,¹³³ je značilno, da je še vedno upal na zmago nacistične Nemčije in ji do konca izražal svojo privrženost in vdanost. V njegovih govorih so se bile pojavljale Goebbelsove puhlice o židovstvu in zahodni plutokraciji kot največjima sovražnikoma Evrope. Bil je tudi prepričan, da bo zmagovita Nemčija preuredila Evropo. Do jeseni 1944 se je ukvarjal večinoma z vodenjem pokrajinske uprave, ki je ob navzočnosti in vmešavanju mnogih nemških svetovalcev (Beraterjev) imela le malo avtonomije, in bil tudi stalni glavni govornik na množičnih protikomunističnih zborovanjih, od jeseni 1944 dalje pa je pogosto obiskoval domobranske enote in se z

129 Prav tam.

130 Slovensko domobranstvo, ki mu je bilo prostorsko najbližje, je poslednje tedne vedno bolj obvladoval nemški okupator in je namesto domobranskega organizacijskega štaba, iz katerega sta bila najmanj dva višja častnika že v koncentracijskem taborišču, upravljal z njim nemški komandant zaščitnega območja - Ljubljanske pokrajine, policijski major dr. Dippelhofer.

131 Arhiv MNZ, ZA-600-20, Šmajd, Šmajdovo pismo dr. G. Rožmanu 21.4.1945. Iz nemških časnikov vzemo, da so bili še 20. aprila 1945, t.j. na Hitlerjev rojstni dan, poveljniki vseh oboroženih formacij iz Primorske, ki naj bi sestavljale Slovensko narodno vojsko, na sestanku pri vrhovnem komisarju operacijske cone "Jadransko primorje" dr. Friedrichu Rainerju.

132 Arhiv MNZ, ZA-600-20, NO, št. 927, Šmajdov zapisek pogovora z M. Škrbcem 23. 4. 1945.

133 Slovenec 26. 9. 1944.

ustanovitvijo t.i. narodnih pionirjev vključil tudi v gradnjo utrjenih črt na Dolenjskem in Notranjskem.¹³⁴

Poslednji "boj" za prevzem oblasti je Narodni odbor za Slovenijo začel 28. aprila 1945, ko je na sestanek v škofijsko palačo poklical Rupnika, da je poročal o razmerah in od njega zahteval, da pri nemškem okupatorju doseže izročitev vojaške in civilne oblasti Narodnemu odboru in tudi izročitev težkega orožja in skladišč domobrancem, ki bodo nemškim oboroženim silam pustili miren odhod iz pokrajine. Rupnik, ki baje o Narodnem odboru do takrat ni vedel skoraj ničesar, je pristal, da bo govoril z generalom Rösenerjem, za katerega vemo, da je bil tudi poveljnik zaledja skupine armad E. Rupnik je res 30. aprila govoril z Rösenerjem, ki je bil še kar optimistično razpoložen, češ da se bodo s prihodom novih nemških sil k Reki razmere izboljšale. To se seveda ni zgodilo, ker tiste enote iz Slavonije niso prispele niti do Novega mesta, kaj šele do Reke. Rösener je bil pripravljen sprejeti odposlanca Narodnega odbora še isti dan popoldne ob štirih v Kazini, je pa takoj po pogovoru z Rupnikom zahteval imena *"vseh enajst gospodov, ki so bili v soboto pri Prevzvišenem na sestanku,"* in tudi to, katero stranko kdo zastopa.¹³⁵

Narodni odbor za Slovenijo je še isti dan, t.j. 30 aprila, za sprejem pri Rösenerju pripravil addresso v nemščini, katere deli se glasijo:

"Vojna je odločena. Nemčija je vse svoje sile vrgla na vzhod, da bi sebe in s tem Evropo obvarovala pred boljševizmom. Zato vsa Evropa dolguje Nemčiji zahvalo. Razen vzhodne fronte so vse druge fronte tako rekoč v razpustu, tudi italijanska in jugo-vzhodna. (...)

Na podlagi splošnega in vojaškega položaja moramo računati s tem, da lahko vsak trenutek pride do odhoda nemških čet z našega ozemlja. Čutimo se odgovorne, da v naši deželi v nobenem trenutku ne nastane brezvladje in da ne prevladajo revolucionarni elementi.

Pri tem računamo, da bodo po odhodu nemških oboroženih sil na naše ozemlje prišle zavezniške čete."

Potem, ko je Rösenerju zagotovil, da bosta tudi v prihodnje nemško in slovensko ljudstvo sosedu in sodelovala in se po razdelitvi Evrope na komunistični in protikomunistični tabor skupaj znašla v slednjem, mu je predlagal:

"1) Slovenska narodna vlada takoj prevzame politično in vojaško oblast nad Slovenijo. To vlado bo imenoval Narodni odbor kot izraz suverenosti slovenskega ljudstva.

2) Na slovenskem ozemlju se takoj ustavi boj nemških enot proti zavezniškim armadam.

3) Slovensko domobranstvo bo nadaljevalo boj proti partizanskim enotam, vendar pod slovenskim vrhovnim poveljstvom in z upoštevanjem časti in samostojnosti nemških oboroženih sil.

4) Slovenska narodna vlada prevzame poroštvo za javni mir in varnost za območje, ki ni pod partizansko zasedbo.

*5) V primeru premirja v smislu, da bi naj nemške sile položile orožje pred zavezniki, bo vse orožje dano na voljo slovenski narodni vladi. Slovenska narodna vlada in njene čete ne bodo ovirale umika nemških oboroženih sil po slovenskem ozemlju."*¹³⁶

¹³⁴ Slovenec 29. 10. 1944.

¹³⁵ Arhiv MNZ, ZA-600-2, št. 1397, pismo Stanka Kocipra Bogumilu Remcu in Remčev odgovor Kocipru 30. 4. 1945. Pri škofu dr. Rožmanu so se 28. 4. sestali iz SLS: B. Remec, dr. J. Basaj, M. Škrbec, dr. F. Bajlec, dr. S. Baraga, M. Kranjc in dr. A. Šmajd, iz JNS: dr. P. Pestotnik, L. Bevc, dr. M. Zajec in R. Žitnik, iz SSJ: dr. Celestin Jelenec.

¹³⁶ Arhiv MNZ, ZA-600-20, št. 1398 in 1399, Pismo NO Rösenerju 30. 4. 1945.

Niti Rupniku niti Rösenerju ni bila po volji zahteva po izročitvi oblasti Narodnemu odboru. Rupnik se je 1. maja zvečer za gotovo z Rösenerjevim dovoljenjem po radiu razglasil za poveljnika Slovenskega domobranstva,¹³⁷ kar je seveda razočaralo Narodni odbor in tudi z njim povezani krog slovenskih domobrancev. Sestavil je tudi svoj razširjeni narodni odbor, ki ga pa ni mogel niti dobiti na sejo. Isti dan je Rupnika skušal pripraviti do odstopa škof dr. Rožman in tudi nekateri drugi ljudje. Do sestanka predstavnikov Narodnega odbora z Rösenerjem je prišlo šele 1. maja (po nekem verjetnejšem viru pa že 30. aprila)¹³⁸ popoldne v Kazini in navzoča sta bila tudi Rupnik in škof dr. Rožman. Že omenjeno adreso je v nemščini prebral dr. Zajec in Rösener je nanjo odgovoril sarkastično, da bo izročil politično oblast šele takrat, ko mu bo to dovolil vrhovni komisar dr. Rainer. Nadaljnji trije dnevi so bili polni sestankov in pogovorov raznih ljudi z Rupnikom, nekateri tudi zelo razburljivi, npr. tisti 2. maja z nekaterimi domobranskimi častniki.

Narodni odbor ni čakal na Rupnikov odstop in ne na Rösenerjevo izročitev oblasti in je že 1. maja začel pripravljati svoje širše zasedanje, da bi razglasil slovensko državo v Zedinjeni Sloveniji in imenoval narodno vlado za Slovenijo.¹³⁹ 2. maja je imel radijsko zvezo z generalom Miodragom Damjanovićem v Moši pri Krminu in Prezelj je imel tisti dan pogovor z zavezniškim poveljstvom v Gorici, kot Damjanović naslednji dan s poveljnikom 6. britanske oklepne divizije v Krminu.¹⁴⁰ Zvečer sta generala Damjanović in Prezelj z brzojavko sporočila Narodnemu odboru: *"Angleškimi častniki smo izročili željo Narodnega odbora za prihod v Ljubljano in tudi obvestilo o Nemcih. Soglašam s prevzemom oblasti in pozdravljam NO, takoj nas obvestite o uspehu, o tem sem obvestil Čiča"* (Mihailovića - op. T.F.). Iz tega dne je ohranjen tudi osnutek pisma Narodnega odbora Rösenerju, da namerava razglasiti narodno državo Slovenijo in mu zagotoviti, da ni *"v ničemer spremenil odločnega boja proti banditom na našem ozemlju"*.¹⁴¹ Naslednji dan, 3. maja zjutraj, je imel Narodni odbor daljšo sejo, na kateri je obravnaval načrt, da bi "njegova" vojska izvedla vojaški udar, nato pa bi v Ljubljani ali kje na ozemlju, ki ga drži njegova vojska, sklicali na zasedanje narodno predstavništvo. To naj bi naznanilo slovenskemu narodu, da je slovenski narod prevzel oblast v svoje roke. Ker pa Narodni odbor še ni mogel razpolagati s svojo vojsko, je sklenil sklicati slovenske narodne predstavnike k zasedanju začasnega slovenskega parlamenta za zvečer na Taboru v Ljubljani.¹⁴² Da se je Narodni odbor res šele ta dan odločil sklicati zasedanje na Taboru, pričajo vabila, datirana s 3. majem 1945.¹⁴³

Tretjega maja ob sedmih ali osmih zvečer se je v Sokolskem domu na Taboru v Ljubljani ob navzočnosti škofa dr. Rožmana in drugih gostov zbral Narodni odbor za Slovenijo in drugi povabljeni odposlanci (baje med njimi celo 17 poslancev iz bivše narodne skupščine, od 22 izvoljenih 1938. leta). Razglasili so se za **slovenski par-**

137 Slovenec 2. 5. 1945.

138 Glej op. 135!

139 Osnutki dokumentov, datirani s 1. majem 1945, so v arhivu MNZ, ZA-600-20, NO, št. 1400 in dalje. V osnutku nekega proglasa, s katerim je NO nameraval odstaviti Rupnika, imenovati komisarja za Ljubljansko pokrajino in izmenjati vodstvo policijske uprave, beremo na koncu: *"Prenehati mora bratomorna vojna, ki jo je povzročil in podžigal italijanski okupator in ki je doslej zahtevala že ogromno žrtev."* V osnutku nekega drugega proglasa, ki ga NO tudi ni objavil, beremo: *"Pozivamo, da imenuje tudi komunistična stranka v narodni odbor svoje zastopnike izmed onih oseb, ki niso omadeževane z bratomornim klanjem, ropanjem in požiganjem narodovega premoženja, da bo tako ves narod edini urejeval svojo lastno državo."* Vendar je nekdo določil, da se ta poziv izpusti.

140 Arhiv MNZ, ZA-600-20, NO, št. 1412, brzojavka 2. 5. 1945.

141 Arhiv MNZ, ZA-600-20, NO, št. 1412, osnutek pisma 2. 5. 1945.

142 Arhiv MNZ, ZA-600-20, NO, št. 1427, zapiski s seje NO 3. 5. 1945.

143 Arhiv MNZ, ZA-600-20, NO, št. 1418.

lament. Ta je izvolil **slovensko narodno predstavništvo** (narodno vlado za Slovenijo) s predsednikom dr. Francem Kremžarjem. O delu Narodnega odbora je poročal tajnik dr. Šmajd. Prebrali so odborovo Narodno izjavo z dne 29. oktobra 1944 in sprejeli manifest, s katerim so razglasili, *"da je za vse ozemlje, na katerem prebivajo Slovenci, ustanovljena narodna država Slovenija kot sestavni del demokratično in federativno urejene kraljevine Jugoslavije,"* da Narodni odbor postavlja za Slovenijo *"slovensko vlado kot najvišji upravni organ za območje narodne države Slovenije,"* da bo slovenska narodna vojska *"prevzela skrb za red in mir v narodni državi in bo zavarovala slovenske meje,"* da bo v narodni državi Sloveniji mogla vsaka stranka *"razvijati svoje sile in uveljavljati svoja stremljenja."* Narodni odbor je v manifestu pozval Slovence k spravi in poslal pozdravne brzojavke predsedniku ZDA Harryju Trumanu, premieru Winstonu S. Churchill, bivšemu ministru dr. Mihlu Kreku in kralju Petru II. Karadjordjeviću, pod čigar sliko se je odvijalo zasedanje.¹⁴⁴

Med tem zasedanjem je Narodni odbor prejel Damjanovićevo in Prezljevo brzojavko z naročilom: *"V Sloveniji poenotite poveljstvo nad vsemi silami tako, da te takoj vzpostavijo zvezo s Čičinimi silami in zavezniki, ki od tod prek Beljaka odhajajo, v Avstrijo."*¹⁴⁵

Drugi dan, 4. maja, je Narodni odbor poslal Rösenerju ponovno svoje predloge ali zahteve, ki jih večinoma že poznamo: 1) izročitev oblasti, 2) ukinitvev nemške civilne uprave, 3) Slovensko domobranstvo prevzame zavarovanje javnih ustanov, posebno radia, pošte itd., 4) nedotakljivost zalog živeža za civilno prebivalstvo, izročitev vojaških zalog Narodnemu odboru za potrebe domobranstva, 5) zagotovitev javnega miru in varnosti na območjih, ki jih nimajo zasedena partizani.¹⁴⁶ Isti dan je z brzojavko sporočil v Furlanijo novico o zasedanju na Taboru in vzpostavitvi slovenske narodne države kot sestavnega dela federativne kraljevine Jugoslavije in poziv kralju za vrnitev v domovino. Sporočil je tudi željo, da bi v zavezniško poveljstvo poslal svojo delegacijo *"za pojasnjevanje sklepov začasnega slovenskega parlamenta."*¹⁴⁷

Čeprav je Narodni odbor v brzojavki v Furlanijo sporočil, da je *"nemški politični odpor zlomljen,"* pa so sklepi *"taborske revolucije"*, objavljeni 4. maja zjutraj v posebni številki Slovenca, Rösenerja tako raztogotili, da je najprej pozval k sebi Rupnika in dr. Zajca (drugih članov Narodnega odbora niso mogli dobiti), ju nahrulil, kažoč posebno izdajo Slovenca, in ukazal zapreti Slovencevega urednika. O tem je Narodni odbor z brzojavko takoj obvestil Damjanovića v Furlanijo: *"Rösener je sprejel razne protukrepe kot maščevanje Narodnemu odboru zaradi objave proglosa o Narodni državi Sloveniji. Javna poslopja zaseda nemška oborožena sila, prepovedano je izhajanje časnikov, uvedeno strogo obsedno stanje, nove aretacije. Narodni odbor zaseda tajno."*¹⁴⁸ Iz Furlanije pa je Narodni odbor dobil sporočilo, da so dr. Alojz Vogrič, Prezelj in Franc Heinriher odpotovali k feldmaršalu Alexandru.¹⁴⁹ Tiste dni, 3. ali 4. maja, je prek poslednje radijske zveze med Ljubljano in Furlanijo odšla brzojavka škofa dr. Rožmana za glavni stan feldmaršala Alexandra: *"Da se prepreči nadaljnje krvoprelitje in uničenje slovenskega naroda, prosim hitre intervencije po Vaših oboroženih silah v Sloveniji."*¹⁵⁰ Nadaljnjo radijsko zvezo je pretrgalo ujetništvo, v katero so morale 4. maja

144 Slovenec 4. 5. 1945. Tine Debeljak: Prvi slovenski parlament v Ljubljani 3. maja 1945. Zbornik Svobodne Slovenije 1965, str. 280-286.

145 Arhiv MNZ, ZA-600-20, NO, št. 1418, brzojavka 3. 5. 1945 ob 20. uri.

146 Arhiv MNZ, ZA-600-20, NO, št. 1415, pismo NO Rösenerju 4. 5. 1945.

147 Arhiv MNZ, ZA-600-20, NO, št. 1425, brzojavki NO dr. Antonu Kacinu (najbrž 4. 5. 1945).

148 Arhiv MNZ, ZA-600-20, NO, št. 1438, brzojavka NO Damjanoviću 4. 5. 1945.

149 Arhiv MNZ, ZA-600-20, NO, št. 1440, Kacinova brzojavka NO §4. 5. 1945.

150 Arhiv MNZ, ZA-600-20, NO, št. 1441, Rožmanova brzojavka 3. 5. 1945 Alexandru.

1945 oborožene kolaboracionistične ali protikomunistične enote iz Primorske, ki so se konec aprila 1945 umaknile v Furlanijo. Po nekem viru naj bi brzojavke general Prezelj spravil v svojo torbo in jih morda zato nismo našli v gradivu Alexandrovega zavezniškega poveljstva za Sredozemlje v Public Record Officeu v Londonu.

Do prevzema oblasti v Ljubljani je prišlo šele 5. maja, in to z dovoljenjem dr. Rainerja, ki ga je tisti dan odbor demokratičnih strank v Celovcu pozval k odstopu. Dopolodne so se v Kazini pri Rösenerju, ki se je o poteku predaje oblasti prejšnji dan v Celovcu pogovoril z dr. Rainerjem, zbrali člani Narodnega odbora, Rupnik in škof dr. Rožman. Najprej so zvedeli, da je dr. Rainer sklenil priključiti Gorenjsko k Ljubljanski pokrajini, da je tudi sprejel Rupnikov odstop, ta pa je upravo obeh pokrajin izročil Narodnemu odboru za Slovenijo. Kaže, da je 5. maja res prišlo do sestanka delegacije Narodnega odbora z generalom Alexandrom Löhrom, vendar ne vemo kje. Rösener se je namreč takoj zanimal za imena članov *"delegacije nove slov. vlade 5. 5. 45, ki so stopili do generalpolkovnika Löhra."*¹⁵¹ "Uradno" izročitev in sprejem oblasti so nato opravili v vladni palači 5. maja opoldne. Takrat se je tudi že začel umik protirevolucionarnega tabora in slovenskih domobrancev prek Gorenjske na Koroško.¹⁵²

Na 6. seji 17. aprila je predsedstvo Narodnega odbora imenovalo tričlanski odbor za varnost prebivalstva, ki mora pripraviti vse tehnične ukrepe za morebiten umik. Na deseti seji 26. aprila je predsedstvo sklenilo, naj odbor za varnost prebivalstva *"izdela vse podrobnosti, ki se nanašajo na izpraznitev civilnega prebivalstva, zlasti naj oskrbi sporazumno s finančnim odsekom finančna sredstva, dalje zadostno število prevoznih sredstev, prav tako pa tudi izdati navodila: kdo naj odide in kateri uradi, ustanove, denarni zavodi, zavarovalnice in podobno naj zapuste ozemlje Ljubljanske pokrajine in ostalo slovensko ozemlje. Misli je tudi na odpeljavo tobaka ter poštnih znamk. Doseči bi bilo, da bi Prevod sam pravočasno za več period razdelil hrano, ako jo ima v zalogi, ter naj bi se državnim in drugim uslužbencem izplačalo za tri mesece naprej."* Na 11. seji pa je predsedstvo sklenilo, da je v primeru umika treba v Ljubljanski pokrajini pustiti ustrezno ekipo, *"ki bo skrbela za zvezo z emigracijo in vršila na terenu vso potrebno obveščevalno in propagandno službo."* O tem, kako so uresničili te naloge, bi bila potrebna posebna raziskava.¹⁵³

¹⁵¹ Arhiv vojaškega zgodovinskega inštituta JLA Beograd, nem. arh., št. 43-6, brzojavka načelnika štaba poveljstva zaledja skupine armad E 5. 5. 1945.

¹⁵² Metod Mikuž: Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in njegova okolica med NOB. Ljubljana v ilegali. IV, Ljubljana 1970, str. 327-340; isti: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. V. knjiga. Ljubljana 1973, str. 63-84; Ivan Križnar: Slovensko donmobranstvo. Ljubljana v ilegali. IV, Ljubljana 1970, str. 287-292; Tine Debeljak: Zapiski ob robu k dobi pred dvajsetimi leti. (Po virih, pričevanjih in spominih). Zbornik Svobodne Slovenije 1967, str. 96-113; Stane Kos (= Hubert Jeločnik): Stalinistična revolucija na Slovenskem 1941-1945. II. Buenos Aires 1991, str. 196-213; Dr. Franc Bajlec: Gradivo k Vetrinju. Narodni odbor za Slovenijo in vetrinjska tragedija. Vestnik, 1962, št. 1-2, str. 4-13, št. 3, str. 57-62, št. 4, str. 84-94, št. 5-6, str. 136-141, št. 8, str. 185-190.

¹⁵³ Arhiv MNZ, ZA-600-20, NO, št. 1380, 1385, 1392, zapisniki 6., 10. in 11. seje predsedstva NO.

Boris Mlakar

DOMOBRANSTVO IN KONEC VOJNE

Lahko bi dejali, da je bil konec 2. svetovne vojne oziroma pričakovanje le-tega v Sloveniji zelo relativen in na moč raztegljiv pojem. Na podlagi različnih osebnih mnenj, napovedi, prerokovanj, želja, a tudi groženj in strahov bi lahko vsaj od pozne pomladi 1944 govorili o neki vrsti psihološkem koncu vojne. Od takrat je bila javnost namreč priča nizu prelomnih dogodkov, katerih "kopičenje" je za vse vpletene strani bolj ali manj prepričljivo napovedovalo konec. Pri tem je bilo eno jasno vsem, namreč da je poraz nacistične Nemčije ter njenih še preostalih zveznikov neizbežen.

Za celotni protirevolucionarni tabor v Sloveniji ter za vodstvo domobranstva še posebej so bili ali bi vsaj morali biti dogodki, kot so bili sporazum Tito - Šubašić ali pozneje sklepi jaltske konference ter napredovanje Titovih armad ipd. resno opozorilo, da je potrebno ob bližajočem se koncu napeti vse sile ter najti tak izhod, ki bi protirevolucionarni strani v državljanski vojni ohranil politični ali vsaj fizični obstoj. Omenjena stran se je tedaj tako nahajala pred pravo kvadraturo kroga oziroma pred nalogami, katerih rešitve so bile zelo nezanesljive, predvsem pa niso bile odvisne od nje same.

Šlo je v glavnem za naslednja vprašanja: kako vsaj v Sloveniji preprečiti zasedbo s strani Titove armade oziroma zmago revolucije; katere politične akcije oziroma taktične poteze bi bile pri tem najprimernejše, npr., ali se umakniti z Nemci ali ostati, se Nemcem upreti in kdaj - že prej ali šele ob njihovem umiku ter ali organizirati obrambo tudi po odhodu Nemcev.

Najpomembnejši pa sta bili vprašanji, kako doseči zasedbo Slovenije od zahodnih zveznikov, ki naj bi predvidoma preprečili priti komunistom na oblast ter hkrati zavarovali protirevolucionarno stran in končno, ob siceršnjem negativnem razpletu, se je postavljalo temeljno vprašanje usode domobranstva kot njene pglavitne vojaške sile, ki pa je s ciljem uspešnega protipartizanskega bojevanja že od septembra 1943 sodelovala z Nemci. Vrstili so se namreč signali, da bodo domobranci v primeru umika iz domovine ter predaje zaveznikom vrnjeni novim partizanskim oblastem.

Pri tem je od jeseni 1944 v okviru slovenskega protirevolucionarnega tabora vladal po eni strani nekakšen vojaški optimizem, po drugi strani pa lahko govorimo o političnem pesimizmu. Prvi je slonel na razmeroma uspešnem bojevanju domobrancev ter raznih srbskih formacij, ki so tedaj prihajale v Slovenijo, proti slovenskim partizanskim enotam. Nemški general Erwin Roesener je tedaj sicer spodbudil več kombiniranih akcij proti partizanom, toda domobransko vodstvo je bilo nezadovoljno z oborožitvijo, z omejevanjem operativne svobode ter tudi z dejstvom, da na nemški strani ni bilo prave volje za "očiščenje" območja Kočevskega roga in Bele krajine.¹ Na srbske in druge kolaboracionistične enote je računal general Leon Rupnik, ko je še konec aprila 1945 položaj ocenjeval začuda ugodno, podobno pa je razmišljal tudi del domobranskega štaba oziroma vodstva. Take ocene so izhajale pretežno iz pogleda na položaj v Sloveniji sami, premalo pa so bile seveda pozorne na širši jugoslovanski in evropski prostor,

¹ Arhiv Slovenije (dalje AS), referat II (INZ), fond Slovensko domobranstvo (SD), fasc. 32/III, Situacijsko poročilo iz Novega mesta 14. 2. 1945; Stanko Kociper, Kar sem živel... (rokopis), str. 195, 197, 225.

na moč Titovih armad ter na dejstvo, da Slovenija pač ni bila neki mednarodni subjekt in da so jo vsi politični in vojaški dejavniki samoumevno obravnavali kot del Jugoslavije. Zanimivo pa je, da je konec marca 1945 britanski poslanik v Beogradu poročal, da moč domobranstva v Sloveniji narašča, da popularnost partizanov pada ipd.²

Tako imenovani razkroj domobranstva s strani partizanske propagande ni doživel omembe vrednega uspeha. V ta "projekt" je bilo vloženo mnogo prizadevanj, propagandnih akcij, tudi s pritiskom na družine domobrancev, na Dolenjskem pa so letake s pozivi k pridružitvi partizanski vojski trosila celo zavezniška letala.³ Najodmevnejši sta bili obe t.i. avnojski amnestiji sredi septembra 1944 oziroma sredi januarja 1945, enako tudi govori dr. Alojzija Kuharja septembra 1944 po londonskem radiu ter pozivi Franca Snoja, ki je v ta namen prišel na partizansko ozemlje.⁴ Vzrokov, da so te akcije imele le neznamenit odmev, je bilo več, omeniti pa gre predvsem nezaupanje domobrancev v partizanske obljube o amnestiji, pač zaradi slabih izkušenj v preteklosti.

Del domobrancev je bil optimistično razporejen, toda tudi nekateri domobranski analitiki so menili, da se stvar vojaško ugodno razvija, izgube so bile v primerjavi s partizanskimi zelo majhne, dezertacij iz domobranstva je bilo malo, partizanske enote so bile v ofenzivah zelo prizadete. Kljub temu pa se ob hudih bojih hkrati ugotavlja širjenje utrujenosti, malodušja in občutka brezperspektivnosti ter nevere v srečen razplet. Na tako stanje je vplivalo mnogo dejavnikov, npr. razvoj mednarodnih dogodkov (Grčija, Italija, bližanje Rdeče armade) in neenotnost znotraj protipartizanskega tabora. Kljub temu da je bila tudi po ocenah partizanskih obveščevalcev morala domobrancev vseeno presenetljivo visoka, pa je poveljnik Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva podpolkovnik Franc Krener večkrat začutil potrebo, da spomni svoje podrejene, za kaj se pravzaprav bojujejo, namreč za *"svojo ljubljeno zemljo, za izročila svojega naroda, za pravičen družbeni red, v katerem bo vsak Slovenec stal na svojem mestu... bijemo neizprosno boj s komunističnimi izdajalci za lepšo bodočnost svojega naroda."* Opozarjal je, da ne smejo dopustiti, da bi akcija komunistov z razkrojem domobranstva uspela zmanjšati njihovo pripravljenost in borbenost, *"da bi ob odločilnem trenutku domobranstvo bilo tako slabo, da bi tudi oni imeli kaj besede"*. Dopusniti razkroj domobranstva bi po njegovem pomenilo izdajstvo mrtvih junakov Grčaric, Turjaka, Kočevja in Krimske jame. Spomnijo naj se svojih pobitih staršev, otrok in prijateljev, spomnijo naj se požgane slovenske domačije, zato naj še bolj strnejo svoje vrste.⁵

Mešanico realizma in vojaškega idealizma so tedaj v svojih izjavah kazali tudi drugi domobranski častniki, tako stotnik Miloš Šabič v nagovoru aprila 1945, ko je prevzemal poveljstvo domobranske posadke v Kočevju. Po lastnih besedah je prišel mednje v najtežjih trenutkih za Slovensko domobranstvo, *"slovenski komunisti so postali močna sila, ki se kaže tudi kot regularna vojska... Čas zahteva od nas, da damo vse za našo domovino, celo svoja življenja. Če bomo pripravljeni žrtvovati vse, bomo na koncu uspeli. Ostanite skrajno disciplinirani in hrabri... Prestati bomo morali še najtežje, a prestali bomo, če bomo hoteli. Brez volje in borbe pa ni zmage."*⁶

Toda vojaška zmaga je bila kot celota nemogoča - le krog sodelavcev generala Rup-

2 Public Record Office London, FO 371/48811, Poročilo iz Beograda 29. 3. 1945.

3 AS, partizanski fond (PF), fasc. 460/III, Odsek za notranje zadeve, Izvleček iz političnih poročil 6. -12. in 12. -24. 6. 1944.

4 Arhiv Jugoslavije, 103-13-106, A. Kuhar Fr. Gabrovšku 5. 9. 1944; Dr. Kuharjevi govori iz Londona. Vestnik 1960, št. 6, str. 102-114; Franc Snoj, Slovenskim domobrancem!. AS, PF, fasc. 441/II; Arhiv Ministrstva za notranje zadeve (AMNZ), Ozna, Dolenjsko okrožje, Politično poročilo 28. 11. 1944, št. 86; Temeljiti je bil odgovor domobrancev na Titov "poziv". Slovenski narod 22. 1. 1945.

5 AS, SD, fasc. 17/III, Krenerjev dopis št. 20271, 14. 9. 1944; fasc. 292/IV, Krenerjev dopis 11. 9. 1944.

6 AMNZ, Ozna, Okrožje Novo mesto, Politično poročilo 15. 4. 1945, št. 659.

nika ter predvsem on sam sta vsaj verbalno še vse do konca govorila o zmagi, čeprav bolj v smislu nekakšne katarze, ki bo nujno prišla, če bo vera v zmago dovolj trdna. Zato je bilo logično in pričakovano, da stopi odločneje na prizorišče politika, politično vodstvo protirevolucije. Na omejenem prostoru seveda ne moremo podrobneje govoriti o eni od bistvenih značilnosti te politike, namreč o razcepljenosti, tako ideološki in akcijski kot tudi v pogledu identifikacije strateških ciljev ter izbire taktike za doseg le-teh. Glavni cilj je bil seveda že od vsega začetka uničenje partizanstva in komunistične nevarnosti, proti koncu vojne pa se je kot imperativ kazalo predvsem prizadevanje po preprečitvi popolnega komunističnega zmagoslavja v smislu načrta, da se temu izogne vsaj Slovenija. Neenotnost se je kazala tudi ob koncu vojne, kar zelo otežuje preglednost položaja znotraj protirevolucionarnega tabora, a na tem mestu bomo govorili predvsem o dejavnosti t.i. glavnega toka.

Ob zunanjepolitičnem razvoju, ki smo ga nakazali že na začetku, je protirevolucionarno vodstvo - gre predvsem za vodilne osebnosti katoliške Slovenske ljudske stranke in liberalne Jugoslovanske nacionalne stranke ter njunih pomožnih organizacij - začutilo potrebo, da ustanovi enotni skupni organ, ki bi vodil dejavnosti, ki so postajale nujne ob približevanju front. Ilegalne politične stranke so tedaj prek personalnih povezav ter predvsem prek Slovenske in Sokolske legije posredno obvladovale večino častniškega kadra ter tudi del domobranskega moštva, pri čemer gre dodati, da je že od pomladi 1944 delovalo tudi ponovno oživiljeno četništvo pod poveljstvom polkovnika (generala) Ivana Prezljaja-Andreja, ki je hotel prevesti del domobrancev v četniško ilegalno oziroma se znotraj domobranstva vsaj organizacijsko zasidrati. Ko se je proti koncu pričakovalo - tudi ob vmešavanju obveščevalca polkovnika Vladimirja Vauhnikarja - če že ne zavezniške invazije v severnem Jadranu ter prodora čez Ljubljanska vrata, pa vsaj zanesljiv prihod Angležev prek italijanske fronte, se je četniški pritisk na domobranstvo tudi ob podpori srbskih dejavnikov samo še povečeval ter je zato rastla politična in idejna negotovost znotraj protirevolucionarnega tabora. Zato je predvsem vodstvo največje stranke - SLS, zlasti po zaslugi dr. Albina Šmajda, začelo jeseni 1944 z oblikovanjem novega skupnega organa, ki bi užival avtoriteto pri vseh protirevolucionarnih dejavnikih ter bi vodil enotne priprave za konec vojne. To je bil Narodni odbor (NO) za Slovenijo, formalno ustanovljen 29. oktobra, dejansko pa je začel šele sredi decembra 1944. Programska podlaga odbora je bila t.i. "*narodna izjava z 29. oktobra 1944*", ki je v novi dikciji zgolj ponovila program Slovenske zaveze iz 1942, se pravi predvsem zahtevo po Združeni Sloveniji kot delu demokratične in socialno pravično urejene federativne kraljevine Jugoslavije. Pomemben pa je zaključni del izjave, ki proglašja Narodni odbor za začasno vrhovno oblast, ki v svojih rokah združuje pravice suverena in najvišje upravne oblasti. Dejansko se je nato NO začel pripravljati na formalni prevzem oblasti na slovenskem ozemlju ter v tem smislu izdelal več dokumentov in izdal nekaj odredb. Toda ker je bilo v pogojih vojne, okupacije in državljanske vojne pomembno predvsem to, kako se bodo iztekle vojaške operacije, je bilo seveda najpomembnejše njegovo oporavilo prav vojska, konkretno ustanavljanje "*Slovenske narodne vojske*" (SNV).⁷

Dr. Šmajd je tedaj izjavil, da je domobranska forma za protikomunistični boj prava, toda "*občutek imam, da za konec ta forma ne bo prava!*"⁸ V luči takega stališča je potrebno gledati tudi ustanavljanje oziroma formiranje SNV. Smisel koncepta Slovenske narodne vojske je bil v združitvi vseh slovenskih oboroženih in neoboroženih, legalnih

7 O nastanku in delovanju Narodnega odbora ter formiranju Slovenske narodne vojske glej AMNZ, Zbirka Albina Šmajda.

8 Janez Grum, Spomini na dr. Albina Šmajda. Vestnik 1986, št. 4, str. 284; Pisna izjava Janeza Gruma 6. 9. 1995.

in ilegalnih slovenskih vojaških formacij v eno armado pod enotnim vodstvom, ki bi lahko ob koncu vojne učinkovito nastopala v obrambi interesov protirevolucionarnega dela Slovencev, pač z ambicijo, podobno kot sam Narodni odbor, da pred mednarodno javnostjo zastopa vse Slovence. Pri tem je treba dodati, da je bila v programu tudi zasedba celotnega slovenskega etničnega ozemlja, ni pa poznano, kako si je vodstvo predstavljalo geopolitični ter vojaški kontekst, ki bi omogočil takšen razvoj dogodkov. Zanimivo je, da je general Draža Mihailović, ki sicer ni imel več nobenih pravnih podlag za svojo aktivnost, v začetku decembra 1944 v okviru svoje Jugoslovanske vojske v domovini ustanovil tri nacionalne armade, med njimi tudi Slovensko armado, ki ji je seveda načeloval Ivan Prezelj.⁹ Narodni odbor, ki je hotel vsaj za ozemlje Slovenije ponovno priznati legitimnost Mihailovićeve poveljniške funkcije kot zastopnika kralja Petra, je tako začel pogajanja s Prezljem, da bi tudi on priznal njegovo avtoriteto ter se vključil v SNV.¹⁰ Po oklevanju ter ob obljubi, da bo on postal poveljnik, je Prezelj na to pristal, čeprav je imel svoje načrte tudi z različnimi drugimi političnimi forumi, npr. s slovensko izpostavo Mihailovićevega Nacionalnega komiteja ter še prej z bolj sredinsko usmerjenim Slovenskim ljudskim blokom. Ko pa so Nemci novembra 1944 zaprli predsednika dr. Andreja Gosarja in nato še druge liberalne in katoliške politike (precej jih je bilo zaprtih že od poletja) ter še ilegalno delujoče domobranske častnike, je ob omenjeni aktivnosti dr. Šmajda vodilno politično vlogo uveljavil prav Narodni odbor.¹¹ Odposlanci Narodnega odbora so dosegli, da je januarja 1945 priznal njegovo vrhovno avtoriteto tudi domobranski štab v Ljubljani, nekoliko pozneje tudi polkovnik Anton Kokalj v Trstu v imenu Slovenskega narodnega varnostnega zbora, medtem ko Gorenjsko domobranstvo v tem pogledu ni bilo tako pomembno ter je bila njegova pripadnost pozneje samoumevna.¹² Formalno je Narodni odbor izdal uredbo o ustanovitvi Slovenske narodne vojske 21. januarja 1945 (sklep 3. januarja!), v začetku aprila pa je njegovo predsedstvo določilo še formacijo SNV (divizije z bataljoni ter odredi z brigadami, pozneje se uveljavijo polki.), sprejelo, imenovalo in povišalo nekaj sto častnikov, povečini iz domobranstva, četništva, pripadnike legij ter še druge rezervne častnike.¹³ Sredi aprila je bil Prezelj priznan za poveljnika, njegov pomočnik pa je postal polkovnik Mirko Bitenc, medtem ko je Krener postal poveljnik Ljubljanske divizije SNV. V istem času je Narodni odbor priznal vrhovno poveljstvo Draže Mihailovića kot zastopnika kralja, s tem pa tudi SNV kot del njegove Jugoslovanske vojske v domovini. Narodni odbor se je pogajal in skušal dobiti potrditev svoje vrhovne oblasti v Sloveniji tudi od srbskih poveljnikov, ki so bili tedaj v Sloveniji, predvsem od Mihailovićevega zastopnika Miodraga Damjanovića ter Dimitrija Ljotića, a mu je to uspelo le delno.

Narodni odbor je deloval ob nekakšni samoumevni predpostavki, da bodo Slovenijo zasedli zahodni zavezniki, kar bi imelo za posledico, da bi bili tudi predstavniki predvojnih strank soudeleženi pri oblasti, predvsem pa bi se s tem preprečila nadaljnja državljanska vojna. Po vzoru dogodkov v Grčiji naj bi se preprečila zmaga komunistične revolucije, saj so v protirevolucionarnem taboru do zadnjega upali, da Angleži tega v Sloveniji pač ne bodo dopustili. Zakaj so tako mislili in upali - mogoče zaradi geostra-

9 Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 4, Beograd 1985, št. 111, str. 430-432; Boris Mlakar, Slovenska protirevolucija s posebnim ozirom na konec vojne (dalje: Mlakar). Prispevki za novejšo zgodovino 1990, str. 114, 115.

10 Mlakar, str. 115; AMNZ, Zbirka Albina Šmajda, št. 1253.

11 Janez Grum, Slovenski ljudski blok in Narodni odbor. Vestnik 1986, št. 7-8; Ustna izjava Janeza Gruma 24. 5. 1995.

12 Boris Mlakar, Domobranstvo na Primorskem 1943-1945. Ljubljana 1982, str. 215; Mlakar, str. 115.

13 Zapisnik o četrti seji predsedstva Narodnega odbora za Slovenijo 6. 4. 1945. Vestnik 1985, št. 2, str. 145-166.

teške lege Slovenije ali pomembnosti Trsta - je še danes majhna uganka, saj je bilo vse manj znamenj, da bi Angleži ravno v Sloveniji nasprotovali Titu, ki so ga sicer že zdavnaj priznali in podpirali. Tako politiki kot tudi večina domobrancev se je subjektivno smatrala za zaveznike Angležev ter je nanje računala. Pri posameznikih je šlo tudi za upanje v scenarij "tretje svetovne vojne", v smislu zavezništva Nemčije in Anglo Američanov proti boljševiški nevarnosti z vzhoda. Slovenija naj bi v bodočih dogodkih igrala celo izhodiščno vlogo.¹⁴

Vodstvo v Ljubljani je od zgodnje jeseni 1944 dobivalo izredna sporočila - neposredne radijske zveze sicer tedaj s tujino ni več imelo - da bodo Slovenijo zasedli partizani in da je treba misliti na ustrezno taktiko ter predvsem na usodo domobrancev. Tudi Miloš Stare je, npr., opozarjal, da ni upanja, da bi bila Jugoslavija razdeljena na anglo-ameriško in sovjetsko cono in da se morajo domobranci pripraviti na takšno možnost.¹⁵ Po pozivu kralja Petra, znamenitih govorih dr. Alojzija Kuharja na BBC s pozivom domobrancem naj se priključijo NOV ter podobnih govorih dr. Borisa Furlana, pismih dr. Izidorja Cankarja, prihodu in akciji Franca Snoja je bilo bolj ali manj jasno, da je prihod Angležev prvič zelo vprašljiv in drugač, domobrancem se ne bo pisalo nič dobrega, če kot kolaboracionisti pridejo v roke zaveznikom. Prihajalo pa je tudi do izrednih svaril, med katerimi je najbolj znano tisto od dr. Mihe Kreka iz septembra 1944. V njem je pozval domobranstvo, da se odmakne od Nemcev in gre v hribe, češ, nekaj tednov boste že zdržali, saj zavezniki niso več daleč! Po drugi verziji pa je govoril vsaj še o eni zimi. Prek četniške radijske postaje je sporočilo prišlo v Ljubljano, kjer naj bi ga Prezelj izročil Krenerju, vendar lahko sklepamo, da je ostalo zgolj v ozkih vojaških krogih, z očitnim namenom preprečiti paniko in razne govorce, ki so se z bližajočim koncem že tako množično pojavljale.¹⁶ Podobno opozorilo je poslal iz Švice tudi polkovnik Vauhnik ter zatrdil, da je Slovenija že zagotovljena III. internacionali ter da naj se vsak, ki ne bo mogel živeti pod komunizmom, ob koncu umakne vsaj do Tržiča v Italijo! Prav Vauhnik naj bi tedaj zaveznikom obljubil usluge slovenskih domobrancev ob njihovem morebitnem izkrcanju na Jadranu oziroma siceršnjem prodiranju v Slovenijo.¹⁷ Vedno bolj se je tako kot edina rešilna možnost za protirevolucionarni tabor kazala zavezniška zasedba, kar je imel v mislih tudi ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman v svoji spomenici na papeža Pija XII. 20. novembra 1944, v kateri ga prosi za posredovanje pri zaveznikih, da bi zasedli Slovenijo ter *"vzpostavili začasni režim pravičnosti in miru brez slehernega sodelovanja teroristične komunistične partizanske OF, kajti samo s takim ukrepom bo preprečena nova ponovitev nepotrebne, obžalovanja vrednega prelivanja nedolžne krvi."* Sporočilo sta predala papežu dr. Miha Krek in pater Anton Prešeren na avdienci 26. novembra 1944.¹⁸ Tudi sam Miha Krek, ki je bil sicer samo še bivši minister, je pozimi 1945 predal ameriškim oblastem memorandum, v katerem je med drugim zaprosil za zavezniško okupacijo Slovenije.¹⁹

V Ljubljani pa politično vodstvo ter z njim povezani del domobranskega vodstva do zadnjega nista vedela, kako se pravzaprav vesti do odhajajočih Nemcev in kaj bi bilo v

14 AS, SD, fasc. 105/III, 13. 4. 1945, Kaj mislijo ukreniti domobranci z ozirom na prihodnje dogodke; PF, fasc. 460/III, Odsek za notranje zadeve, poročilo obveščevalnega referata 2. 11. 1944.

15 Tine Debeljak, Zapiski ob robu k dobi pred dvajsetimi leti. Zbornik Svobodne Slovenije 1967, str. 101, 102.

16 Gradivo k Vetrinju. Vestnik 1966, št. 1-2, str. 32-35; št. 10-12, str. 239-241; Vinko Lipovec, Nekaj pozabljenih dejstev iz onih let. Vestnik 1967, št. 11-12, str. 190.

17 AS, Zbirka Izidorja Cankarja, fasc. 6/III, Vladimir Vauhnik Alojziju Kuharju 10. 11. 1944; Pavle Rant, Pismo SSJ. Vestnik 1982, št. 1, str. 54; Pisna izjava Janeza Gruma 28. 11. 1994.

18 Jakob Kolarič, Škof Rožman. III. del, Celovec 1977, str. 331; Jozo Tomasevich, Četnici u drugom svjetskom ratu. Zagreb 1979, str. 398.

19 National Archives Washington, OSS, RG 226/113566, Poročilo 8. 2. 1945.

tem smislu najbolje storiti. Med delom domobranstva je bila namreč pripravljenost napasti Nemce, o čemer se je precej govorilo, a manj naredilo, ker pač ni bilo jasne in dokončne odločitve. V začetku je bil za tak upor tudi Albin Šmajd, pri domobrancih n.pr. Mirko Bitenc, verjetno tudi Ernest Peterlin, ki pa je bil konec 1944 skupaj z drugimi častniki aretiran in odveden v Dachau. Aretiran pa je bil predvsem zaradi tajnih radijskih postaj, ki so jih domobranci postavljali mimo Nemcev, pa tudi zaradi drugih podobnih aktivnosti. Tajna obveščevalna dejavnost znotraj domobranstva, bodisi tista za Vauhnikovo mrežo ali ona za četniško in katoliško ilegalo (Slovenska legija!), se je sicer pogosto neutemeljeno razumela kot priprava na upor proti Nemcem. V tem smislu gre razumeti tudi svarilo "*Memento Varšava!*", ki ga je že septembra 1944 na ljubljanske politike naslovil general Rupnik, češ da naj se ne igrajo nepremišljeno z ognjem in da so Nemci še zelo močni.²⁰ Okleval pa je poveljnik Krener, proti je bil še najspodobnejši domobranski častnik Vuk Rupnik, predvsem pa njegov oče general Rupnik, ki je imel med domobranstvom dokaj zaslombe. Častniki so ugovarjali, da z uporom ne bi dosegli nobene vojaške koristi in da je uspeh dvomljiv, saj so najboljše domobranske enote - udarni bataljoni, bili povsem okupirani s trdimi boji s partizani; Rupnik pa je poudarjal tudi nečastnost takega dejanja. Pred tem so celo iz tujine prihajali nasveti, da se je pred koncem vojne potrebno postaviti Nemcem po robu.²¹

Toda k resnim pripravam domobranksvo vodstvo ni pristopilo, struja, ki je bila za upor, pa je bila seveda tudi zelo oslABLJENA zaradi aretacij jeseni 1944 in pozimi 1945. Ko pa v tako usodnem vprašanju ni bilo enotnosti, je moralo od ideje odstopiti tudi politično vodstvo. V zadnjih dneh aprila in začetku maja je potem šlo le še za to, kako se elegantno ločiti od Nemcev oziroma kako doseči, da le ti Narodnemu odboru prepušijo politično oblast ter pustijo SNV težko orožje in v miru odidejo. V zraku je bilo tudi svarilo, da se domobranci ne smejo priversti v položaj, ko bi se morali umakniti skupaj z Nemci. Med delom domobrancev pa je krožila celo ideja o končni povezavi s partizani, po drugi strani pa se je širil strah pred prihodom Rdeče armade.²²

Poudariti je treba ponovno, da je protirevolucionarno vodstvo do zadnjega računalo na prihod Angležev ter se zato ni posebej pripravljalo na obrambo pred prihajajočo partizansko fronto. Predvsem je Narodni odbor hotel razglasiti Slovenijo za poseben državni subjekt, sicer kot del kraljevine Jugoslavije, poklicati kralja Petra II na ozemlje Slovenije ter s tem opozoriti zaveznike, da del Jugoslavije še vztraja pred Titovim navalom ter tako morebiti izsiliti intervencijo. To se je, kot je znano, zgodilo na zasedanju 3. maja na Taboru v Ljubljani, ko je bila proglašena Združena Slovenija, ustanovljena Narodna vlada, ki naj bi prevzela oblast na slovenskem ozemlju in ki je zato, da bi preprečila državljansko vojno, še enkrat pozvala zahodne voditelje k intervenciji. Prve dni maja sta ponovne pozive zaveznikom poslala tudi škof Rožman in Miha Krek.²³

Dogodki konec aprila in v začetku maja 1945 v Ljubljani so razmeroma dobro obdelani v literaturi, zato naj samo na kratko omenimo, da je pred končnim razpletom morala biti odigrana še "trojna partija" med Narodnim odborom, generalom Rupnikom in generalom Roesenerjem. Najkrajšo je tu izvelkel Rupnik, ki je hotel ohraniti fair odnose z Nemci in ki ni verjel v prihod Angležev. Skupaj s Srbi je načrtoval končno in odločno obrambo pred Titovo vojsko ter evakuacijo prebivalstva, toda videti je, da so ga dogod-

20 Stanko Kociper, *Kar sem živel...*, str. 192-194.

21 Vojko Arko, P. Placido Cortese. Zbornik Svobodne Slovenije 1967, str. 85; AS, SD, fasc. 111b/II, Vesti 21. 7. 1944, Mojim tovarišem domobrancem!.

22 AMNZ, Zbirka Albina Šmajda, št. 3137; Ozna Novo mesto, Politično poročilo 15. 4. 1945, št. 658; AS, SD, fasc. 281/IV, Dnevno poročilo 3. 4. 1945.

23 Ludvik Ceglar, Opombe h knjigi Škof Rožman. Vestnik 1983, št. 3, str. 201; Jože Melaher, Iz Krekove zapuščine. Vestnik 1970, št. 3, str. 99, 100; Slovenec 4. 5. 1945.

ki prehiteli in načrti niso bili dodelani. Po njegovem naj bi se domobranci do zadnjega upirali partizanom vsaj v Zgornji Savski dolini, če je potrebno tudi za ceno slavne smrti. Le tak konec bi tudi po njegovem lahko pritegnil pozornost ali celo intervencijo zaveznikov. Pri načrtovanju poslednje obrambe v Sloveniji je imel pomembno vlogo Dimitrije Ljotić, ki je deloval predvsem na Primorskem, a se je sestal tudi z Rupnikom. Formalni dogovor o tem je bil s srbskimi voditelji dosežen na sestanku pri Rupniku v Ljubljani 7. aprila 1945.²⁴ Rupnik, s katerim je Narodni odbor navezal uradni stik šele zadnje dni aprila, a zgolj zato, da bi mu utrl pot h generalu Roesenerju, se je tedaj v skladu s svojimi načrti proglasil za poveljnika Slovenskega domobranstva ter pozval protikomunistično javnost k odločnemu odporu proti partizanom. Toda Narodni odbor z njim ni več računal.

Končalo se je tako, da je Rupnik odstopil z vseh položajev in se kot prvi pripravil za odhod v begunstvo. S skupno organizirano obrambo tudi ni bilo nič, ker so se pred prodorom 4. jugoslovanske armade na Primorskem srbski četniki, primorski domobranci in tudi nesojeni poveljnik Slovenske narodne vojske general Prezelj umaknili v Furlanijo ter predali britanskim oblastem. To naj bi bilo v skladu s pozivom feldmaršala Harolda Alexandra, da naj prenehajo sovražnosti med partizani in protikomunisti ter da naj se slednji umaknejo v Italijo.²⁵ Tudi v Ljubljani nato Narodnemu odboru ni preostalo drugega kot da glavnini SNV ukaže umik iz domovine in to ne na zahod, kot je bilo prvotno resno načrtovano, temveč v Avstrijo. Načrte o umiku v Italijo je namreč že nekaj časa pripravljala načelnik štaba Slovenske narodne vojske podpolkovnik Božo Ranković, s tem pa je resno računal tudi polkovnik Krener. Čeprav so Primorsko že zasedli partizani, pa je bil umik prek njenega severnega dela še vedno mogoč, a v vodstvu Slovenske narodne vojske tudi o tem ni bilo enotnega mnenja.²⁶ Tudi sklep Narodnega odbora iz srede aprila, da je treba preprečiti skupen umik domobrancev in Nemcev, se ni mogel več izvesti.

Tako sta tudi ob koncu vojne in ob zmagi nad fašizmom Slovenijo zaznamovala tragična razcepljenost in nepomirljivo nasprotovanje. Napotila slovenskega rodoljuba Lojzeta Udeta leta 1941, da se je v osvobodilnem boju treba predvsem racionalno pripravljati na poslednji trenutek - na zavarovanje slovenskih meja z vsemi silami, kar jih narod premore, je povozil medvojni krvavi čas. Res je, pri Narodnem odboru so rezervirali tudi mesto za komuniste in v deklaraciji zasedanja na Taboru se poziva k spravi in prenehanju medsebojnega bojevanja, toda tedaj so vodile igro že povsem druge sile. Da sprave ni moglo biti in je ne bo, pa je pokazal že razvoj dogodkov neposredno po kapitulaciji Italije.

²⁴ Stanko Kociper, Naš zgodovinski spomin. Tabor 1993, št. 7-8, str. 183,184; Maks Loh, General Rupnik v angleški in slovenski perspektivi. Vestnik 1964, št. 9, str. 182; AMNZ, Rupnikov proces, št. 1969, 1970.

²⁵ Jože Sladič, Zadnji pohod 35. čete. Tabor 1975, št. 12, str. 319.

²⁶ Pavle Rant, Razgovor z Vuletom. Vestnik 1978, št. 1-2, str. 10,11; Stanko Kociper, Usodni dnevi - usodni koraki. Tabor 1978, št. 10-11, str. 245,246; Ustna izjava Janeza Gruma 24. 5. 1995.

Bojan Godeša

SLOVENSKI IZOBRAŽENCI IN LETO 1945

Ob koncu vojne leta 1945 so bili slovenski izobraženci bolj razcepljeni in prapad med njimi je bil globlji kot kadarkoli prej. Tako stanje je bilo v veliki meri posledica medvojnega razvoja, ki ga lahko označimo kot prepletanje marsikdaj protislovnih procesov, zajetih v pojmi okupacija, osvobodilni boj, revolucija, protirevolucija, kolaboracija in državljanska vojna.¹

Skrajna pola slovenske družbe sta se izoblikovala že pred vojno, med njo so se njuna stališča le zaostрила, na opredelitve pa to obdobje ni bistveno vplivalo. Velik del slovenskih izobražencev sicer ni bil tako izključujoče opredeljen. Opredeljevali so se na podlagi širše lestvice vrednot. Slovenska družba se je preoblikovala, med izobraženci so se pojavljale mnoge na videz protislovne opredelitve, ki so pričale o prepletu mnogih dejavnikov. Medvojno dogajanje je s svojo radikalnostjo namreč deloma spremenilo in nepredvideno premaknilo predvojni tok dogodkov, saj so na odločitve posameznikov lahko precej vplivale tudi konkretne vojne okoliščine. Marsikdaj so bili odločilni povsem osebni razlogi. Tako se je dogajalo, da so se na različnih straneh znašli ljudje podobnih pogledov, včasih tudi znanci ali prijatelji. Razmerje med osebno izkušnjo in trenutnimi razmerami, nazorsko in idejno usmeritvijo ter tradicijo je dalo rezultanto odločitev.²

Za zdaj sicer še nimamo povsem natančnih podatkov o številu in poklicni sestavi slovenskih izobražencev, ki so bili med 2. svetovno vojno na nasprotnih straneh, vendar pa lahko kljub temu s precejšnjo verjetnostjo trdimo, da je bilo izobražencev na strani Osvobodilne fronte več, čeprav jih tudi na protirevolucionarni strani ni bilo malo.³ Omenjene trditve so rezultat dosedanjih sicer nepopolnih raziskav⁴ in temeljijo tudi na vtisu, ki sem si ga ustvaril ob prebiranju medvojnih dokumentov. Iz njih je namreč moč razbrati, da so vsi medvojni dejavniki (Osvobodilna fronta, protirevolucionarni tabor ter nemški in italijanski okupator) soglašali - to je bila sicer redkost - da veliko izobražen-

1 Bojan Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Cankarjeva založba, Ljubljana 1995, str. 7 (odslej Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam).

2 Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, zlasti strani 24 in 285 do 297.

3 Podoba o maloštevilnosti izobražencev, ki so podpirali protirevolucionarni tabor je po vojni sicer res ustvarjal povojni režim in to predvsem na ta način, da jih je preprosto zamolčal, pa vendar so k tej stereotipni oceni precej prispevali tudi nekateri protirevolucionarji sami, z vztrajnim zatiranjem o skromni podpori izobražencev protikomunistični akciji.

4 Precej več podatkov je bilo zbranih o izobražencih na strani Osvobodilne fronte kot pa o tistih, ki so bili na strani protirevolucije. Naj navedem nekatere: Franček Bohanec, Literarno omizje (Ljubljana 1990) o kulturnih delavcih; Gradivo o slovenski partizanski saniteti (Ljubljana 1979), ki sta ga zbrali Pavla Jerina-Lah in Božena Grosman; Slovenski pravniki v narodnoosvobodilni borbi (Ljubljana 1985); Djuro Šmicberger, Partizanska sedma sila. Tisk in novinarstvo v NOB (Ljubljana 1988) itn.. Od piscev na protirevolucionarni strani naj omenim razpravo Tineta Debeljaka Trideset let zdomske emigracijske književnosti 1945-1975, ki je izšla v Zborniku svobodne Slovenije 1973-1975 na straneh 381 do 437. Podrobneje o problematiki številčnega vrednotenja glej Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, zlasti na straneh 141 do 142, 297 do 309, 354 do 362.

cev podpira Osvobodilno fronto.⁵ Dejstvo, da je le-tej uspelo v svoje vrste pritegniti sorazmerno več izobražencev kot pa protirevolucionarna stran, ima še posebno težo, če se ozremo na njuna izhodiščna položaja tik pred začetkom okupacije. Skupine, ki so kasneje sestavljale Osvobodilno fronto, so bile v tem času številčno šibke (Boris Kidrič se je, npr., med zasedbo, ko je bila moč Osvobodilne fronte že precejšnja, spominjal, da so bili slovenski komunisti pred vojno le "sekt"!)⁶, njihov vpliv v slovenski družbi, kljub naraščanju, pa močno omejen. Nasprotno pa so politične stranke in skupine, ki so se med zasedbo združile v protirevolucionarnem taboru, predstavljale osrednjo politično silo, ki je obvladovala večino slovenskega predvojnega političnega prostora.

Razloge za večjo prisotnost izobražencev na strani Osvobodilne fronte lahko delimo na tiste, ki so plod splošne dejavnosti obeh taborov in na nekatere specifične okoliščine, ki so vplivale na to.

Med razloge splošne narave gotovo sodi brezkompromisno zagovarjanje takojšnjega oboroženega odpora proti okupatorju. Pri tem je bilo zlasti pomembno, da se je kljub zgledovanju po odporu na jugu pri nas razvila posebna oblika upora, primerna za slovenske okoliščine. Tako so v začetnem množičnem zoperstavljanju okupatorju prevladoval pasivne oblike odpora (bojkot okupatorjevih ukrepov in prireditve, množične demonstrativne akcije, sabotaže, prebiranje ilegalnega časopisja in letakov, poslušanje tujih radijskih postaj, zbiranje denarnih in gmotnih prispevkov za Osvobodilno fronto itn.), čeprav tudi oborožene vojaške akcije niso bile zanemarljive (na primer v Rovtu pod Blegošem je bilo decembra 1941 iz partizanske zasede ubitih več kot 40 nemških policistov; napadi na Šoštanj, Lož itn.). Šlo je za odpor, ki je imel precej značilnosti zahodnoevropske rezistence, le da se je ta tam, vsaj v množični obliki, pojavila precej pozneje in tudi intenzivnost je bila v večini primerov manjša. Odziv prebivalstva je bil torej v veliki meri odsev tedanjih razmer in precej manj radikalen od gesel, ki sta jih oznanjali Osvobodilna fronta ter zlasti Komunistična partija Slovenije. Lahko bi dejali, da je šlo za nekakšno vmesno obliko, ki pa je jasno in odločno kazala protiokupatorsko razpoloženje. Ključno pri tem pa je bilo, da je Osvobodilni fronti uspelo ta v marsičem spontani moralni naboj med prebivalstvom ne le vzbuditi, temveč ga tudi zajeti v organizacijo razpredene mreže njenih odborov. Z njo se je spletlo začetno množično jedro gibanja. Razpoloženje med prebivalstvom je torej pripomoglo k nagli razširitvi vpliva Osvobodilne fronte. Ta je bila tako nepričakovana, da je presenetila celo njene voditelje (tako je bil na primer Edvard Kardelj spomladi 1942, ko se je vrnil v Slovenijo, povsem presenečen nad množičnostjo organizacije⁷), posebej še, ker so bile njihove ocene polo-

5 Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 159 in 160. Zanimivo je, da so v protirevolucionarnem taboru in tudi okupatorji celo bolj poudarjali veliko vlogo izobražencev v osvobodilnem gibanju, kot pa Osvobodilna fronta sama.

6 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga II (april 1942 - julij 1942). Izdal Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1964 (odslej DLRS). Dokument 98, str. 208 do 289. Zapisnik partijske konference na Kočevskem Rogu od 5. do 8. julija 1942. Boris Kidrič je na njem dejal tudi: "*Pred 3 leti je bila naša partija še ozka sekta, naši ljudje so se težko priborili do množic.*" (str. 216).

7 DLRS, knjiga I (marec 1941-marec 1942). Dokument 151, str. 323. Pismo člana politbiroja centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije Edvarda Kardelja z dne 29. marca 1942 generalnemu sekretarju Komunistične partije Jugoslavije Josipu Brozu-Titu o položaju v Sloveniji, kjer je zapisal: "*Razpoloženje množic in splošen odnos političnih sil sta tukaj dejansko takšna, da ti srce prekipeva od zadovoljstva. Mislim, da ni nikjer v Jugoslaviji stanje tako ugodno kot pri nas (razen v Črni gori), po oblikah borbe sploh ne vem za podoben primer. Kar sem Ti (iz) Zgr. (Zagreb) sporočil, ne samo da ni bilo pretirano, ampak le blede slika dejanskega stanja. Iskreno povedano, nikoli v svojem življenju nisem mislil, da so Slovenci sposobni tako se boriti. OF je dejansko oblast, a ne samo v propagandističnem smislu, in sicer oblast v sami Ljubljani. To je bilo mogoče zaradi neverjetne enodušnosti ljudstva, ki je sedaj - kljub beli gardi - večja kot kdajkoli, pa tudi zaradi dejansko pravilne politične linije tukajšnjih tovarišev. Kritika, ki smo jim jo poslali, ko sem bil še pri vas, je bila potrebna samo glede nekaterih manjših*

žaja, kar sicer zveni paradoksalno, v bistvu zgrešene.⁸ Kljub zvrhani meri srečnih napljučij pa ostaja dejstvo, da je ob odsotnosti predvojnih meščanskih strank v aktivnem odporu Osvobodilni fronti uspelo izrabiti praznino v političnem prostoru, ki je nastala po zasedbi, tako da je kmalu postala upoštevanja vreden politični dejavnik.⁹

Kljub tej začetni pobudi Osvobodilne fronte sta bila za vojno dogajanje usodna poletje in jesen 1942, ko je vanj aktivno posegel tudi protirevolucionarni tabor. Prišlo je tudi do državljanske vojne v Ljubljanski pokrajini. Osvobodilni fronti je predvsem uspelo začrtati področje spopadanja na tak način, da si je lahko prisvojila celoten oboroženi boj proti okupatorju, kajti protirevoluciji kljub poskusom tega ni uspelo organizirati (izjema je bilo četniško gibanje Jožeta Melaherja - Zmagoslava z glasilom Kri in zemlja, ki je delovalo v Slovenskih goricah, in so njegove enote nekajkrat uspešno napadle postojanke nemškega okupatorja).¹⁰

Zato je bil prostor njihovega delovanja precej omejen, tako da je tudi za izobražence nekomuniste oziroma celo protikomuniste, ki jim je boj proti okupatorju pomenil trenutno najpomembnejšo nalogo in so se vanj hoteli aktivno vključiti, postala edina izbira Osvobodilna fronta in to kljub očitni vodilni vlogi komunistov v njej. S tem se je za Osvobodilno fronto pojavila velika možnost, da v svoje vrste ni pritegnila ne le tistih, ki so ji bili idejno sorodni in so po predvojnem političnem razvoju vanjo nekako "naravno" sodili, temveč tudi tiste, ki so bili nazorsko in politično od komunistov precej oddaljeni, nemalokrat pa so komunizem kot svetovni nazor načelno celo povsem odklanjali. Spričo takega razvoja je predvojni komunist Martin Mencej zapisal: "*Nekatere izmed nas je spremljal nekoliko čuden občutek ob spoznanju, da je prihajalo po kapitulaciji Italije leta 1943 na osvobojeno ozemlje mnoštvo dovčerajšnjih nacionalekstremistov in antikomunistov. Ko sem srečaval npr. juriste, inženirje, tehnike idr., ki sem jih poznal že iz časa tik pred vojno kot zagrizene antikomuniste, si nisem mogel predstavljati, kako naj bi se ti vključili v vrste borcev socialistične revolucije.*"¹¹ Hkrati pa si je tisti del protirevolucije, ki je sodeloval z okupatorjem, odtegnil del izobražencev, ki se s takšno politiko niso strinjali.

Po kapitulaciji Italije se protirevoluciji v pokrajinah zunaj Ljubljanske province s prenašanjem protikomunističnega boja kot trenutno najpomembnejše naloge, ni uspelo množično in trdneje zasidrati. Delna izjema je bila Gorenjska, kjer pa je ostalo razmeroma malo izobražencev, pa še ti so bili po oceni Slavka Kreka, pomembnega organizatorja protirevolucionarne akcije v teh krajih, v glavnem pasivni.¹² Med izobraženci zunaj Ljubljanske pokrajine pa je imela protirevolucija nekaj uspeha predvsem na Goriškem, kjer ji je uspelo pridobiti nekatere katoliške izobražence. Podporo le-teh pa

vprašanj."

- 8 Podrobneje o tej problematiki glej Bojan Godeša, Priprave na revolucijo ali narodnoosvobodilni boj? (Delovanje slovenskih komunistov v času od poletja 1940 do napada nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo). Slovenski upor. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. SAZU, Ljubljana 1991, str. 69 do 85 in Bojan Godeša, Pomislek ob članku "NOV in revolucija". Svobodna misel, 13. november 1992, št. 21, str. 26.
- 9 O začetnem obdobju (1941-1942) organiziranja odpora v Sloveniji glej podrobneje Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 128 do 133. Takšna razlaga se v precejšnji meri razlikuje od dosedanjih, pretežno stereotipnih in enoznačnih ocen, najsi bodo te popolnoma pozitivne ali negativne, saj razodeva tudi mnoga protislovja, ki so v mnogočem bistvena za razumevanje tedanjih dogodkov.
- 10 Melaher Jože, Četniki na Slovenskem. Zbornik svobodne Slovenije 1965, str. 245 do 260 in Arhiv Slovenije, dislocirana enota II (bivši arhiv Inštituta za novejšo zgodovino), Partizanski arhiv, fond Štajersko, fascikel 654/III/1. Delovanje četnikov in njihovega vodje Zmagoslava (24. februarja 1944).
- 11 Martin Mencej, Internacionalnost in nacionalnost in zavesti predvojnih in medvojnih partijskih aktivistov. Borec 1990, št. 2, str. 228.
- 12 Ivan Jan, Odstre zavese. Okupator in gorenjsko domobranstvo. knjižnica NOV in POS; 58. Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, Ljubljana 1992, str. 85.

si protirevolucionarna stran ni zagotovila le zaradi poudarjanja komunistične nevarnosti, temveč predvsem zaradi zavzemanja za slovenizacijo v javnem in političnem življenju na Primorskem ter zaradi protii talijanskega razpoloženja.¹³

Specifična okoliščina, ki je pripomogla k velikemu številu izobražencev v vrstah Osvobodilne fronte v primerjavi s protirevolucionarnim taborom, je bila pogojena tudi z nastankom in razvojem obeh gibanj. Osvobodilna fronta se je v začetnem obdobju najgloblje zasidrala v Ljubljani, kjer je bila osredotočena večina slovenskega izobraženstva. Z okupacijo in razkosanjem slovenskega ozemlja (Dravska banovina) med tri okupatorje je namreč prišlo tudi do nekaterih sprememb v primerjavi s predvojnimi razmerjem med posameznimi skupinami prebivalstva v na novo nastalih upravnih enotah. Tako je v Ljubljanski pokrajini razmerje med mestnim in podeželskim prebivalstvom močno odstopalo od predvojnega povprečja v Dravski banovini in to, seveda, v korist mestnega prebivalstva. Z ustanovitvijo Ljubljanske pokrajine je bila namreč Ljubljana odrezana od širšega naravnega zaledja, ki je bilo tudi industrijsko najbolj razvito ter je oskrbovalo mesto z električno energijo (Gorenjska), ter hkrati upravno-politično utešnjena na ozemlje, ki je obsegalo pretežno podeželsko in v gospodarskem pogledu večinoma manj razvite kraje (Dolenjska, Notranjska, Bela krajina). Osrednjo vlogo je imela slovenska prestolnica sicer že pred vojno, vendar se je med tujo zasedbo njen pomen še okrepil. Medtem ko je v predvojni Ljubljani živelo po štetju iz leta 1931 7% celotnega prebivalstva, katerega upravno središče je bila, je z razkosanjem slovenskega ozemlja in ob navalu beguncev iz krajev pod nemško in madžarsko okupacijo, naraslo število njenih prebivalcev na okoli 100 tisoč. Tako je imela več kot četrtino prebivalstva (med 26 in 27 %) Ljubljanske pokrajine (po italijanskem štetju 1941 je imela 330 tisoč prebivalcev) in je s svojimi zmožnostmi daleč presegala potrebe nove upravne enote. Zaradi nagle spremembe so se pojavljale celo primerjave z Dunajem po razpadu habsburške monarhije. Poleg omenjenih objektivnih posledic okupacije je na vlogo in pomen Ljubljane vplivala zlasti začetna milejša italijanska zasedbena politika in njihovo priznavanje Slovencev kot posebne etnične enote, tako da je bila Ljubljanska pokrajina edina slovenska dežela do kapitulacije Italije, kjer se je slovenstvo še lahko javno manifestiralo. Tako je Ljubljana postala glavno zatočišče beguncev (med njimi je bilo veliko prav izobražencev!), ki so se pred nasiljem nemškega in madžarskega okupatorja zatekli vanjo z Gorenjske, Štajerske in Prekmurja.¹⁴ Po drugi strani se je oborožena protirevolucionarna akcija množično najhitreje razširila predvsem na podeželju Ljubljanske pokrajine,¹⁵ čeprav je bilo tudi njeno vodstvo seveda v Ljubljani.

Na opredeljevanje izobražencev je precej vplival tudi položaj, v katerem so se znašli slovenski izobraženci po okupaciji, saj so bili od vseh slojev prebivalstva le zaradi svoje stanovske pripadnosti od vsega začetka najbolj izpostavljeni okupatorjevemu nasilju. Tako je do neke mere tudi to prispevalo k veliki naklonjenosti izobražencev do Osvobodilne fronte, ki je edina oznanjala takojšnji aktivni odpor proti okupatorju. Ob kapitulaciji Italije je na osvobojeno ozemlje odšlo mnogo beguncev iz nemškega in madžarskega zasedbenega ozemlja ter povratnikov iz italijanskih zaporov in internacije tudi zato, ker je bil to edini kraj, kjer so se počutili varne pred nemškim okupatorjem (osvobojeno ozemlje je imelo položaj nekakšnega azila), čeprav mnogi med njimi pred tem niso so-

13 Boris Mlakar, Domobranstvo na Primorskem (1943-1945). Založba Borec, Ljubljana 1982 in Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 363 do 407.

14 Podrobneje glej Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 134 do 139.

15 O vzrokih zanjo glej Boris Mlakar, Vzroki in oblike nasprotovanja Osvobodilni fronti v letu 1941/1942. Slovenski upor. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja (zbornik). SAZU, Ljubljana 1991, str. 255 do 263 in Bojan Godeša, Z narodno spravo - konec državljanske vojne? (anketa). Borec 1990, št. 5-6-7, str. 592 do 596.

delovali z Osvobodilno fronto oziroma z njo niso imeli stikov.

Med posebne okoliščine lahko štejemo tudi dejstvo, da se je prav med delom izobražencev, bolj kot pri drugih skupinah prebivalstva, že pred vojno močno omajalo zaupanje v politiko meščanskih strank, kar v več razpravah upravičeno poudarja zlasti Peter Vodopivec,¹⁶ tako da je njihova kritičnost tudi prispevala k podpori Osvobodilne fronte.

Opozoriti velja še na to, da je imela Osvobodilna fronta razmeroma majhno možnost, da je prisilila izobražence k sodelovanju, in je bilo to v glavnem prostovoljno. Medtem ko je protirevolucionarni tabor, zlasti Rupnikova pokrajinska uprava po kapitulaciji Italije, imel večjo možnost, da se pri zagotavljanju množične podpore izobražencev opre tudi na represivni in idejni aparat. Takih metod pri pridobivanju so se večkrat tudi oprijeli (npr. božična protikomunistična spomenica 1943, različna predavanja in intervjuji itn.).¹⁷

Ob koncu vojne leta 1945 sta se pomen in vloga slovenskih izobražencev kot celote v družbi precej zmanjšala. Protirevolucionarna stran je iz državlanskega spopada izšla kot poraženka, tako da je velik del njenih privrženecv med izobraženci odšel v tujino. Nekateri so se sicer umaknili že med vojno (npr. univerzitetni profesor Stojan Bajič)¹⁸, večina pa jih je odšla maja 1945. Ocene o njihovem številu se sicer razlikujejo, vendar se najpogosteje omenja tista, ki jo je navedel dr. Miha Krek v spomenici, razposlani kardinalom in škofom dne 25. februarja 1946, in govori o 500 izobražencih in 260 katoliških duhovnikih.¹⁹ Po nazorski pripadnosti so med njimi slejkoprej prevladovali katoličani, po izobrazbeni in poklicni sestavi pa katoliški duhovniki in pravniki, precej pa je bilo tudi srednješolskih profesorjev in učiteljev pa tudi kulturnih delavcev ni bilo malo.²⁰ V celoti gledano pa so bili precej heterogena skupina tako v generacijskem pogledu kot tudi po izobrazbi in poklicu.

Nekateri izobraženci, ki so spadali na tak ali na drugačen način med privrženecv protirevolucionarnega tabora, so kljub vsemu ostali doma in bili zato izpostavljeni različnim oblikam onemogočanja. Te so segale od najbolj radikalnih metod (obsodbe na raznih procesih - ena prvih žrtev je bil Narte Velikonja,²¹ obsodbe pred sodiščem narodne časti²² itn.) pa do različnih čistk (upokojitve, odpusti iz delovnih mest itn.). Procesi, zlasti t. i. Nagodetov, so bili pod obtožbo, da gre za angleške špijone, in so bili usmerjeni v glavnem proti predvojnim liberalno usmerjenim ljudem, izognili pa se jim niso celo nekateri izobraženci iz vrst Osvobodilne fronte (npr. Boris Furlan, Ljubo Sirc).²³ Večina izobražencev liberalnega porekla se namreč ni zatekla v tujino, ker so menili, da zato nimajo nobenih razlogov (npr. obremenjenost s kolaboracijo, neposred-

16 Glej na primer Peter Vodopivec, *Slovenci v tridesetih letih. Obdobje socialnega realizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Obdobja 7, Ljubljana 1987, str. 595 do 605 in Peter Vodopivec, *Zgodovine še ni konec, le spomin je kratek*. Nova revija, št. 134-135, str. 131 (657) do 141 (667).

17 Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 327 do 346.

18 Stojan Bajič, univerzitetni profesor na Pravni fakulteti v Ljubljani in član vodstva Omladine Jugoslovanske nacionalne stranke (OJNS), je 28. decembra 1944 zaprosil za bolezenski dopust, dejansko pa je odšel v Ženevo v Švico, kjer je bil pred vojno ataše na Mednarodnem uradu za delo. Po vojni se je izselil v Združene države Amerike, kjer je leta 1974 umrl (glej Arhivsko - muzejska služba Univerze v Ljubljani - mapa osebne zadeve - Stojan Bajič).

19 Dokumenti Dr. Krekove delavnosti v emigraciji. Zbornik svobodne Slovenije 1973-1975, str. 219. Ti podatki so navedeni le v francoski inačici spomenice, ne pa tudi v latinski.

20 Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 354 do 362.

21 Tine Debeljak, *Ob desetletnici smrti Narteja Velikonje*. Koledar svobodne Slovenije 1955, str. 42 do 51. Glej tudi prispevke s strokovnega srečanja v Ajdovščini novembra 1991, posvečenega Velikonji, ki so bili objavljeni v Primorskih srečanjih 1992, št. 134-135.

22 Aleš Gabrič, *Slovenska agitpropovska kulturna politika (1945-1952)*. Ljubljana 1991, str. 540 do 541.

23 Ljubo Sirc, *Med Hitlerjem in Titom*. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1992.

no delovanje proti Osvobodilni fronti). S tem je bil pomemben del slovenskih izobražencev povsem odstranjen iz javnega življenja.

Kakšna prihodnost pa se je obetala izobražencem, ki so bili privrženci Osvobodilne fronte, je napovedal Dragotin Gustinčič v članku Naša narodna osvoboditev in nova pot slovenske inteligence, ki ga je objavil v Slovenskem zborniku 1945. Zapisal je: *"Če hoče slovenski inteligent stopiti na to novo pot in postati gibalna sila nove družbe, oblikovalec nove svobodne kulture, pa mora izpolniti dva pogoja, brez katerih bo mencial na mestu, ne da bi mogel napraviti resen korak naprej. Prvi pogoj, prevzgojiti mora najprej samega sebe. (...) Slovenski znanstvenik ima pravico, odklanjati marksistično-leninistične teorije in dialektični materializem, če more to znanstveno utemeljiti - nima pa pravice marksizma-leninizma in dialektičnega materializma nepoznavati. Znanstvenik, ki zapira oči pred znanostjo in ni pripravljen, v vsakem trenutku popraviti svojih znanstvenih teorij, ko je njegovo spoznanje zraslo in so se njegove izkušnje pomnožile, ni znanstvenik, temveč navaden šarlatan. (...) Brez poznavanja dialektičnega materializma in dialektične metode znanstvenega dela ni mogoč noben resen znanstveni napredek, in to vprašanje je sedaj vprašanje znanstvene vesti našega intelektualca. Drugi pogoj pa je to, da se slovenska inteligenca oklene naše komunistične stranke, ki je bila v tem narodno-osvobodilnem boju duša vsega boja in edini garant za našo slavno zmago."*²⁴

Takšna usmeritev pa je ustrezala le delu izobražencev v Osvobodilni fronti, saj je bilo med njenimi privrženci, kot je bilo že poudarjeno, veliko nekomunistov in nemark-sistov. Takšen položaj nekomunističnih izobražencev v Osvobodilni fronti pa v Gustinčičevem članku pravzaprav niti ni bil povsem na novo določen, temveč je bil le bolj jasno in izrazito poudarjen, kot pa med vojno. Korenine takšnega obravnavanja slovenskih izobražencev segajo k začetkom njenega načrtnega pridobivanja le-teh, do katerega je prišlo jeseni 1942 ob izbruhu državljanskega spopada v Ljubljanski pokrajini. S to pobudo so slovenski komunisti predvsem hoteli preprečiti nasprotniku, da bi pritegnil večino izobražencev na svojo stran oziroma zadržati tiste, ki so bili naklonjeni Osvobodilni fronti. Tako je Boris Kidrič v članku Poslednji koraki bele garde, objavljenem v peti številki Dela, glasila centralnega komiteja KPS, jeseni 1942 zapisal: *"Poskus, da odtegnejo okupatorji in bela garda srednje sloje Osvobodilni fronti, ali da jih vsaj nevtralizirajo, je treba zoperstaviti naš boj za srednje sloje."*²⁵ Kljub tej širokogrudnosti je KPS ostala nezaupljiva do teh ljudi. Tako je Edvard Kardelj v istem času zapisal: *"Sovražniki slovenskega ljudstva se dobro zavedajo, da je širino slovenskega osvobodilnega gibanja mogoče razbiti predvsem na ta način, da se omajajo srednji sloji. (...) Dejstvo je poleg tega tudi to, da so prav srednji sloji tudi dejansko najbolj dovzetni za take poskuse reakcije. Ves njihov položaj, zlasti njihova ekonomska odvisnost od nosilcev oblasti itd., jih neprestano potiska k omahovanju."*²⁶

Izobraženci, ki so se Osvobodilni fronti pridruževali od jeseni 1942 dalje, so bili zato namenoma odtegnjeni od pomembnejših položajev v gibanju, čeprav se je zadržan odnos do njih bolj jasno pokazal šele spomladi 1944, ko je postalo vprašanje njihove vloge v gibanju znova bolj aktualno. To je bilo povezano z začetki vzpostavljanja državno-upravnega aparata, ki se je začel pospešeno razvijati po črnomaljskem zasedanju SNOS-a februarja 1944 in ko so se začele pojavljati tudi večje potrebe po strokovno usposobljenem kadru. Vprašanje, kakšna merila naj prevladajo - strokovna usposoblje-

24 Dragotin Gustinčič, Naša narodna osvoboditev in nova pot slovenske inteligence. Slovenski zbornik 1945. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1945, str. 206 do 207.

25 Boris Kidrič, Zbrana dela (II. knjiga). Državna založba Slovenije in ČZDO Komunist, Ljubljana 1987, str. 188 do 189.

26 Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1963. Dokument št. 55. Osnutek Kardeljevega članka Brezpogojno držati položaje!

nost ali idejna neoporečnost ter zvestoba KPS - je postalo tako pomembno, da se je znašlo tudi na dnevnem redu seje centralnega komiteja KPS aprila 1944.²⁷ Dilemo so komunisti rešili v prid prevladi idejnih meril, zato je imela idejna pravovernost največkrat prednost pred strokovno usposobljenostjo, skoraj edina izjema pri tem so bili zdravniki.

Temeljni razlog za pridobivanje izobražencev je bil torej političen, s svojo prisotnostjo naj bi ti gibanju predvsem dajali večji prestiž. Ob takem odnosu si je dr. Makso Šnuderl 2. oktobra 1943 po prihodu na osvobojeno ozemlje ustvaril naslednjo podobo: *"Centralni komite je skupaj in vodi vso stvar. Mi smo bolj medvedi, ki nas vodijo po svetu. Vso delo in iniciativo ima KP, ki pa tudi ne pusti nikogar zraven."*²⁸ Zato so izobražence na osvobojenem ozemlju zaposlili z zbiranjem gradiva in pisanjem elaboratov, od katerih pa so bili po vojni le redki upoštevani (npr. študije Znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS pod vodstvom Frana Zwitterja, KUZOP), kaj šele uresničeni.

Po drugi strani so v skladu s svojimi idejnimi merili slovenski komunisti v letu 1944 skušali socialno sestavo pripadnikov gibanja čim bolj prikriti tisti, ki so jo predpisovali partijski učbeniki. To je pomenilo, da so slovenski komunisti skušali čim bolj okrepiti dotlej, po njihovem mnenju, prenizek delež delavcev v gibanju - ti naj bi namreč postali njegovo jedro. Ne glede na vprašljivost uspešnosti te politike, pa je ta dejansko škodovala položaju izobražencev v Osvobodilni fronti. Pomenila je določeno opuščanje izvirnih temeljev gibanja, na katerih je KPS prišla do položajev, ki so ji nato omogočili prevzem oblasti. Odnos KPS do izobražencev se je proti koncu vojne prav po "sopotniško" slabšal premo sorazmerno z vedno močnejšim vnašanjem razrednih meril v partizansko gibanje.²⁹ Ta so postala, kot je razvidno iz Gustinčičevega članka, še bolj prepoznavna in odkrita v prvem povojnem obdobju, ko so z izganjanjem t.i. malomeščanstva in t.i. nacionalizma začeli ukinjati Osvobodilno fronto.³⁰

Spričo omenjenih idejnih zadržkov so bile intelektualne zmožnosti po vojni precej manj izkoriščene kot bi lahko bile, če bi sklepali po številu izobražencev, ki so podpirali Osvobodilno fronto.

Sklenem naj z ugotovitvijo, da predstavlja za slovenske izobražence konec vojne vsekakor pomembno prelomnico, poudariti pa velja, da, kot je razvidno iz povedanega, leto 1945 kljub vsemu ni pomenilo nekakšne ničelne točke.

27 Arhiv Slovenije I (dislocirana enota - bivši Zgodovinski arhiv centralnega komiteja KPS), fascikel 1, a.e. 12. Zapisnik seje centralnega komiteja KPS dne 21. aprila 1944. Na njem je Boris Kidrič med drugim povedal: *"Vprašanje funkcij: a) nekateri pojmujejo funkcije karieristično b) drugi trockistično, stara Jugoslavija itd. Še ni zašlo, a treba takoj nadomestiti z duhom zdrave ambicije, a avtoriteto funkcij povečevati (...). V zvezi s tem vprašanje starih partizanov v vojski! Oni šli v partizane iz socialnih motivov in čisto se čuti pri njih zagrenjenost! Treba dvigniti! To je bilo in je naše jedro. (...) Strokovnjakstvo v odsekih. Duši ljudsko samoiniciativo! Treba kampanjo v odsekih, preko partorg. v njih, ki morajo začeti funkcionirati. Dati pa našim partijcem elana, da se udeležujejo na vseh popriščih."* Tem Kidričevim pogledom je pritegnil Moša Pijade, ki je bil tedaj v Sloveniji in se je seje udeležil kot gost. Dejal je: *"Treba (je) z ene strani pritegniti vse part. (ijske) funkcionarje v državni aparat. A imajo preveč funkcij in se izgublja; moramo pritegovati strokovnjake, a to zopet nevarnost, da zaidejo in nas ovirajo; prenašajo svoj vpliv na naše ljudi. Partija ima lahko velik ugled, a brez organizacije ne gre! Znano iz zgodovine, npr. 1920!, ko je preko noči partija izgubila mase. Moramo čvrsto držati kontrolo nad vsemi! Točno kar (je rekel) Peter (Boris Kidrič) o starih partizanih! Oni morajo postati jedro!"*

28 Makso Šnuderl, Dnevnik 1941-1945 (II. del). V partizanih. Documenta et studia historiae recentioris; IXb. Založba Obzorja, Maribor 1994, str. 37.

29 Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 276 in 277.

30 Jera Vodušek-Starič, Prevzem oblasti. Cankarjeva založba, Ljubljana 1992, str. 400 do 407.

Leonid Gibianskij

SOVJETSKA ZVEZA IN JUGOSLAVIJA LETA 1945

Problema odnosov med ZSSR in Jugoslavijo v letu 1945 so se v zgodovinopisju pogosto dotikali. Vendar v večini primerov v bolj splošnih delih, ki so obravnavala zgodovino mednarodnih odnosov ali zgodovino zunanje politike Jugoslavije in Sovjetske zveze med drugo svetovno vojno in v prvih povojnih letih. Raziskave, ki bi bile namenjene prav sovjetsko-jugoslovanskim odnosom in kjer bi obravnavali tudi dogodke leta 1945, so bile zelo redke.¹ Hkrati pa so bili do nedavnega mnogi najvažnejši dokumenti o odnosih med ZSSR in Jugoslavijo leta 1945 praktično nedostopni, saj so bili shranjeni v zaprtih arhivskih fondih obeh držav. Takšne razmere so več kot resno omejevale možnosti preučevanja te teme. Toda za zgodovinarje v nekdanjih socialističnih državah, posebno v ZSSR in nekdanji Jugoslaviji, so bile te možnosti še bolj omejene zaradi zahtev da bi sledili uradnim ideološkim orientacijam svojih komunističnih režimov. V ZSSR, pa tudi bolj ali manj v državah, ki so bile pod sovjetsko dominacijo, je bila takšna orientacija usmerjena na povečevanje sovjetske politike in prikrivanje tistega, kar bi motilo ali bilo v nasprotju s petjem slave. V Jugoslaviji, ki se je zaradi konflikta leta 1948 znašla zunaj sovjetskega bloka, je bila uradna različica, ki je dejansko monopolizirala zgodovinopisje, kritična do sovjetske politike, a je vseeno povečevala jugoslovansko. V obeh primerih so bolj ali manj uporabljali cenzurne prepovedi, umetno selekcijo in tendenciozno interpretacijo celo tistega gradiva, ki se je izkazal za dostopnega. Le zadnja leta so se s padcem prejšnjih omejitev in s postopnim odpiranjem zaupne arhivske dokumentacije končno ustvarili pogoji za bolj adekvatno znanstveno raziskovanje sovjetsko-jugoslovanskih odnosov ob koncu druge svetovne vojne in pri prehodu k povojnemu svetu.

Razumljivo je, da to ni naloga enega referata. V danem primeru bo tekla beseda o nekaterih najbolj bistvenih vidikih značaja, strukture in mehanizma odnosov med ZSSR in Jugoslavijo v letu 1945. Pri tem je osnovna pozornost osredotočena predvsem na probleme, ki do zdaj v zgodovinopisju še niso bili dovolj pojasnjeni ali pa so bili stvar diskusije in zahtevajo globbo preučitev na podlagi znanega gradiva ter prav tako na podlagi novih arhivskih dokumentov, ki jih je avtor našel v arhivih v Moskvi, Beogradu in v Sofiji.

V mojih raziskavah, objavljenih v zadnjem času,² je bila že omenjena okoliščina, da odnosi med Sovjetsko zvezo in novim komunističnim režimom Jugoslavije, ki so se začeli oblikovati že med vojno v času nastajanja nove Jugoslavije, predstavljajo kombinacijo treh glavnih prvin.

1 Od najboljšežnejših monografskih del glej knjige: L. J. Gibianskij: *Sovetskiy Sojuz i novaja Jugoslavija. 1941-1947*, Moskva 1987; N. Popović: *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u drugom svetskom ratu (1941-1945)*. Beograd 1988.

2 L. Gibianski: *The 1948 Soviet-Yugoslav Conflict and the Formation of the 'Socialist Camp' Model*. - v: *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945-89*. Ed. O.A. Westad, S. Holtsmark, I. Neumann. London and New York 1994; L. J. Gibianskij: *Ot "nerušimoy družby" k bespoščadnoj bor'be: model "socialističeskogo lagerja" i sovetsko-jugoslavskij konflikt 1948 - V: U istokov "socialističeskogo sodružestva": SSSR i vostočnoevropejskie strany v 1944-1949 l.* Odgovorni redaktor L. J. Gibianskij. Moskva 1995.

Prva je bila enotnost socialno-političnih ciljev sovjetskega in jugoslovanskega komunističnega režima in skupnost njunih temeljnih predstav o poteh in sredstvih za doseg te ciljev. Takšna enovitost, ki je zrastle na doktrinarno-političnih osnovah komunističnega gibanja, je predstavljala izhodišče sovjetsko-jugoslovanskih odnosov.

Druga prvina je bilo delno neujemanje nekaterih specifičnih prizadevanj vsake od strani, njunih predstav ter ocen teh ali drugih problemov. To je bilo pogojeno predvsem z neenakimi pogoji, v katerih so delovali komunistični voditelji ene ali druge države, zaradi razlike neposrednih nalog, ki so jih reševali, ter različnih izkušenj. Na razlike so vplivale tudi narodno-tradicionalne tendence, neenakost geopolitičnih razmer in z njimi povezan krog konkretnih zunanjepolitičnih problemov in interesov.

In na koncu, tretjo prvino je predstavljala hierarhičnost odnosov med SZ in jugoslovanskim komunističnim režimom v okviru svetovnega komunističnega gibanja in začetka oblikovanja sovjetskega bloka ("socialističnega tabora"), kjer je Moskva nastopila kot vodilni center. Takšen položaj Moskve, tradicionalen za komunistično gibanje, je ob koncu vojne in prehodu k povojnemu svetu še posebej naraščal, skupaj s to pomembno vlogo, ki jo je realno igrala Sovjetska zveza pri gradnji in podpori komunističnih režimov Vzhodne Evrope. V Jugoslaviji nova oblast ni bila vzpostavljena, tako kot v večini drugih vzhodnoevropskih državah, s sovjetsko vojaško prisotnostjo, ampak je zrastle na svojih lastnih temeljih. Kljub temu je politična podpora Moskve, okrepljena z začasnim sodelovanjem sovjetske vojske pri osvoboditvi dela okupiranega jugoslovanskega ozemlja, prav tako v ogromni meri pripomogla k ustvarjanju pogojev, v katerih je gibanje, ki ga je vodila KPJ, zmoglo ne le obdržati vojaško politično zmago znotraj države, ampak tudi utrditi to zmago ter ustaliti mednarodni položaj komunističnega režima.

Soodnos treh navedenih prvin pri konkretnem razvoju sovjetsko-jugoslovanskih odnosov ni zamrl, spreminjal se je v raznih trenutkih. Vendar je od druge svetovne vojne pa do 1948 prevladovala prva prvina, ki je bila takrat odločilni dejavnik v odnosih med ZSSR in novo Jugoslavijo. Kajti KPJ je bila od drugih vzhodnoevropskih komunističnih partij ena izmed najbolj radikalnih, saj se je najbolj nagibala k sovjetskemu socialno-političnemu vzorcu. Delno je to prišlo do izraza že v zadnji etapi vojne v samem načinu prevzema oblasti in utrditve komunističnega režima v Jugoslaviji.³

To je že od samega začetka pogojevalo posebno tesno politično povezavo med novo Jugoslavijo in Moskvo. Ni naključje, da je postala Jugoslavija ena izmed prvih v Vzhodni Evropi porajajočih se "ljudskih demokracij", s katero je ZSSR že v zaključni fazi vojne 11. aprila 1945 sklenila dogovor o sodelovanju (uradno se je imenoval "*sporazum o prijateljstvu, medsebojni pomoči in povojnem sodelovanju*"). Dogovor je bil podpisan med moskovskim obiskom Tita, vodjem delegacije združene jugoslovanske vlade, ki je bila imenovana 7. marca. V središču dogovora je bila obveza vojaško-političnega sodelovanja. Predvidena je bila medsebojna vojaška in druga pomoč z vsemi sredstvi, s katerimi razpolagata obe strani, tako pri končni zmagi nad Nemčijo kot tudi pozneje, če bi se ena od strani "*po vojni zapletla v vojaški spor z Nemčijo, ki bi obnovila svojo agresivno politiko, ali s katero koli drugo državo, ki bi se v takšni vojni z Nemčijo povezala neposredno ali v kateri koli drugi obliki*".⁴

3 Izmed del o vzpostavitvi komunistične oblasti v Jugoslaviji, ki so bila izdana v zadnjih letih, je najbolj pomembna knjiga: J. Vodušek-Starič: *Prevzem oblasti 1944-1946*. Ljubljana 1992.

4 Dogovor je razglašal tudi delež obeh držav "*v smislu najbolj iskrenega sodelovanja*" v vseh mednarodnih zadevah in njuno medsebojno povezovanje "*v ciljih nadaljnjega razvoja in utrditve ekonomskih in kulturnih vezi med ljudstvi obeh držav*". Tekst dogovora, ki je bil objavljen v tisku takoj po podpisu, je bil večkrat natisnjen v raznih izdajah. Posebej glej: Vnešnjaja politika Sovetskega Sojuz v period Otečestvennoj vojny. Dokumenty i materialy. T. III. Moskva 1947, str. 175-178; Dokumenti o spolnoj

Razumljivo je, da je bil v prvih mesecih 1945 pa do kapitulacije Nemčije v maju med prioritetskimi nalogami ZSSR in Jugoslavije dokončen poraz Nemčije. Nedvomno je bil interes voditeljev obeh držav, da bi se zavarovali pred prihodnjo oživitvijo nemške nevarnosti. Vendar, kot pričajo dokumenti, niso komunistični voditelji nič manjšo pozornost posvečali opoziciji z "imperializmom" v celoti, uvrščujoč tja tudi svoje zahodne partnerje v protihitlerjevski koaliciji.

Stalin je 28. januarja 1945 v Moskvi na srečanju z vodilnimi političnimi delavci Jugoslavije in Bolgarije še posebej poudaril neizbežnost spopada, ne le z Nemčijo, ko se bo opomogla od poraza, ampak z vsem "*kapitalističnim svetom*". Po zapiskih na srečanju prisotnega Georgija Dimitrova /takrat je bil vodja oddelka za mednarodne informacije CK VKP /b/, ki je vključeval reorganizirani centralni aparat Kominterne, formalno razpuščene leta 1943/ je Stalin dejal, da bo "*Nemčija razdejana, toda Nemci so trdoživo ljudstvo, ki ima veliko kadrov, in se bodo znova dvignili*", tako da nov spopad v prihodnosti "*verjetno ali celo zagotovo bo*". Sicer pa je perspektivo prihodnje nove vojne sovjetski vladar takoj povezal tudi z drugim dejavnikom: "*Kriza kapitalizma se izraža v razdelitvi kapitalistov na dve frakciji - ena je fašistična, druga pa demokratična. Prišlo je do zveze med nami in demokratično frakcijo kapitalistov, ker je bil interes le-te v tem, da ne bi dopustila prevlade Hitlerja, ker bi ta brutalno privedla delovno ljudstvo do skrajne točke ter do strmoglavljenja samega kapitalizma. Mi smo zdaj z eno frakcijo proti drugi, v prihodnje pa tudi proti tej frakciji kapitalistov.*"⁵

Neizbežnost prihodnje vojne je Stalin po pričevanju Milovana Đilasa poudarjal tudi na srečanju s Titom dva meseca pozneje v aprilu 1945, ko je bil podpisan sovjetsko-jugoslovanski dogovor.⁶ S perspektivo vojne je kremeljski gostitelj utemeljeval nujnost zveze ali združitve "*sllovanskih narodov*".⁷ V takratnem političnem besednjaku vodij ZSSR in vrste vzhodnoevropskih komunističnih partij je bil s tem terminom označen sovjetski blok, ki se je že začel oblikovati. Sovjetsko-jugoslovanski dogovor je bil eden od prvih mednarodnih pravnih aktov, ki pričajo o oblikovanju bloka. In v dogovoru določeno politično, še posebej vojaško-politično, sodelovanje dejansko ni bilo naperjeno samo proti Nemčiji, ampak tudi proti "*demokratični frakciji kapitalistov*", ki so jo predstavljali zahodni zavezniki.

V bistvu se je sodelovanje začelo veliko pred sklenitvijo sovjetsko-jugoslovanskega dogovora. Posebno na vojaškem področju je bil storjen pomemben korak z uskladitvijo širokega programa oboroževanja, oskrbe in reorganizacije narodno osvobodilne vojske Jugoslavije s pomočjo ZSSR v septembru 1944 med tajnim obiskom Tita v Moskvi. V pogovorih s Titom je sovjetsko vodstvo sklenilo, da preda NOV Jugoslavije orožje in opremo za 12 pehotnih in 2 letalski diviziji, za tankovske in druge enote. Odpreme

politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije /dalje DSP SFRJ/. 1945. Beograd 1984, št. 15, str. 26-28.

- 5 Centralni državni arhiv - Sofija /dokumenti bivšega centralnega partijskega arhiva pri CK bolgarske komunistične partije; dalje CDA-CPA/, fond 146, inv. št. 2, arhivska enota 15, dnevnik G. Dimitrova, 28. 01. 1945. Po Dimitrovu so bili od Jugoslovancev na tem srečanju Andrija Hebrang, Moša Pijade in konzul v Moskvi Stanoje Simić, od Bolgarov - ministrski predsednik Kimon Georgijev, minister za notranje zadeve Anton Jugov, sekretar CK bolgarske komunistične partije Trajčo Kostov, ki je v odsotnosti Dimitrova vodil partijo, in bolgarski politični predstavnik v Moskvi Dimitr Mihalčev. S sovjetske strani so poleg Stalina in Dimitrova na srečanju sodelovali Molotov, Malenkov in Berija.
- 6 M. Đilas: Razgovori sa Staljinom. Beograd 1990, str. 76; idem. Revolucionarni rat. Beograd 1990, str. 423. Po pričevanju Đilasa, v aprilu 1945, je Stalin menil, da se nova vojna lahko vname čez 15-20 let. Čez eno leto je Stalin v pogovoru z bolgarskimi voditelji, po zapiskih Trajčo Kostova, na začetku junija 1946 rekel, da bo predah do nove vojne trajal približno 10-15 let. Glej: Otečestven vestnik /Sofija/, 13 VII 1990, str. 4.
- 7 CDA-CPA, f. 146, inv. št. 2, arh. en. 15, dnevnik G. Dimitrova, 28. 01. 1945; M. Đilas: Razgovori sa Staljinom, str. 75-76; idem. Revolucionarni rat, str. 423.

vojaškega materiala so potekale od jeseni 1944 do poletja 1945. Hkrati so začeli v vojaških šolah ZSSR pripravljati jugoslovanske vojaške kadre, velika skupina sovjetskih vojaških strokovnjakov pa se je odpravila v NOV Jugoslavije za inštruktorje. Poleg neposrednega sodelovanja sovjetske vojske pri osvoboditvi severovzhodnih območij Jugoslavije v jeseni 1944 ter poznejšega delnega sodelovanja sovjetskih in jugoslovanskih oboroženih sil, ki so se pomikale v prvih mesecih 1945 med zaključnimi vojaškimi operacijami v Evropi po obeh straneh Donave na zahod, je ta pomoč ZSSR v oboroževanju, oskrbi in reorganizaciji jugoslovanske armade postala pomemben dejavnik, ki je pripomogel k uspešnemu izgonu fašističnega okupatorja iz Jugoslavije.⁸ Poleg tega je ustvarila temelje vojaški moči jugoslovanskega komunističnega režima v povojni dobi.

Ko je bilo na začetku leta 1945 že jasno, da se bo v prihodnjih mesecih vojna končala, sta se Beograd in Moskva dogovorila o realizaciji nadaljnega, še bolj obsežnega programa oboroževanja in reorganizacije jugoslovanske armade, ki je bil v celoti zastavljen bolj dolgoročno. Vprašanje o nujnosti realizacije takšnega programa je zastavil Stalin v telegramu Titu 13. decembra 1944, potem ko je Tito v vrsti poslanic, naslovljenih na sovjetskega vodjo med oktobrom in decembrom prosil za razne dodatne predaje orožja, opreme, transportnih sredstev in streliva, pošiljke vojaških svetovalcev za pomoč pri reorganizaciji NOV Jugoslavije in pripravo kadrov. Stalin je predlagal, da bi organizirali srečanje pooblaščenih sovjetskih in jugoslovanskih vojaških in političnih oseb, da bi izdelali skupni dolgoročni načrt sovjetske vojaške pomoči Jugoslaviji.⁹ Na začetku januarja 1945 je v Moskvo prispel Andrija Hebrang, ki mu je dal Tito posebna pooblastila. Po njegovem naročilu sta Hebrang in njegov spremljevalec poveljnik Vrhovnega štaba NOV Jugoslavije general poročnik Arso Jovanović na srečanju s Stalinom 9. januarja prosila za oborožitev in opremo za še 20 pehotnih divizij ter prav tako za tankovske, protiletalske in inženirske formacije, precejšnje število avtomobilskih sredstev, predvsem za artilerijo, ter v naslednjih treh letih tehniko za 8 do 10 letalskih divizij /približno 1000 letal/. Hkrati so govorili o dodatni pošiljki še večjega števila sovjetskih inštruktorjev v jugoslovansko vojsko, o sovjetski pomoči pri šolanju jugoslovanskih vojaških kadrov, o ustanovitvi aparata za vodenje armade. Jugoslovanska vprašanja so naletela pri Stalinu na naklonjen sprejem.¹⁰ Hebrang mu je predstavil tudi obširni pisni seznam osnovnih želja. Jugoslovansko vodstvo je želelo, da bi jih izpolnili najprej, in sicer od spomladi do jeseni 1945.¹¹ Po enem mesecu, 10. februarja, je Moskva sklenila, da od marca do septembra 1945 preda jugoslovanski armadi oborožitev, bojno tehniko in drug material za oskrbo 20 pehotnih divizij, tri artilerijske in dve tankovski brigadi, za mešano in transportno letalsko divizijo ter za vrsto enot ostalih rodov vojske.¹² Količine in roki dobav, predvideni v tem sklepu, so bili v glavnem v skladu z načrtom oziroma s seznamom, ki ga je Hebrang predal Stalinu. Predaje orožja so bile v glavnem izpeljane že po koncu vojaških akcij v Evropi.

Takšna obsežna oskrba in modernizacija jugoslovanske armade s pomočjo Sovjetske zveze, ki se je v prav tako velikem obsegu nadaljevala do leta 1948. Ustrezala je načrtom tako Moskve kot Beograda, ciljem njune skupne blokovske usmerjenosti v

8 Bolj natančno glej: L. J. Gibianskij: *Sovetskij Sojuz i novaja Jugoslavija*, str. 113-116.

9 Telegrami Stalina in arhiv Josipa Broza Tita, Beograd, fond kabineta maršala Jugoslavije (dalje AJBT-KMJ) I-3-b/584, list 4.

10 Sovjetski zapis pogovora Stalina s Hebrangom 9. I. 1945 - Arhiv zunanje politike Ruske federacije, Moskva /dalje AVP RF/, fond 06, inv. št. 7, mapa 53, akti 872, listi 8-23. Presoja vojaških vprašanj s strani Stalina, Hebranga, Jovanoviča s sodelovanjem poveljnika vojaške misije v Jugoslaviji generalmajorja Kiseleva: l. 10-16.

11 Kopija seznama in AJBT-KMJ I-3-b/579. V dokumentu ni vseh strani.

12 Glej: L. J. Gibianskij: *Sovetskij Sojuz i novaja Jugoslavija*, str. 153.

zunanji politiki, načrtovane na dejansko konfrontacijo z Zahodom. Ko je leta 1945 v Evropi še potekala vojna, so se trudili na vse načine zamegliti usmerjenost proti zahodu, posebno sovjetska stran. Zaradi tega se je v sovjetsko-jugoslovanskem dogovoru govorilo izključno o ciljnih boja z Nemčijo, vključno s povojno dobo. Na srečanju s Hebrangom 9. januarja 1945 je Stalin dovolj jasno poudaril, da se morata tako Jugoslavija kot tudi Sovjetska zveza pri odnosih z zahodnimi zavezniki, posebno z Anglijo, obnašati previdno, upoštevajoč realen trenutni odnos moči in se držati načela: "*Če ne moreš napadati - se brani, ko pa boš močan - napadaj.*"¹³ Sovjetska pomoč na vojaškem področju je bila potrebna, da pomaga jugoslovanskemu komunističnemu režimu pri zaščiti in utrditvi uspehov, ki ga je doseglo med vojno z gibanjem pod vodstvom KPJ, ter v zbiranju moči za nadaljnje naloge sovjetskega bloka, ki se je že začel oblikovati.

Na političnem področju se je blokovsko sodelovanje ZSSR in Jugoslavije leta 1945 izražalo predvsem v diplomatski in propagandni podpori, ki jo je Moskva izkazovala novemu jugoslovanskemu režimu v boju za njegovo utrditev in mednarodno priznanje v protihitlerjevski koaliciji. Pomembnejše stopnje take podpore so bile povezane s tremi osnovnimi etapami: prvič, z naraščanjem nasprotovanja v zvezi z vprašanjem realizacije beograjskega sporazuma Tito-Šubašić ob koncu 1944 in v začetku 1945 ter pred in med Krimsko konferenco; drugič, z britanskimi prizadevanji, da bi znova pretresli jugoslovansko vprašanje na potsdamski konferenci, ki je bila od 17. julija do 2. avgusta 1945, z namenom, da bi vsaj delno pretrgali popoln komunistični monopol oblasti v Jugoslaviji; tretjič, s poskusi Londona in Washingtona jeseni 1945, da bi odložili volitve v ustavodajno skupščino in zagotovili bolj ali manj normalne demokratične pogoje za sodelovanje nasprotnikov komunističnega režima. Na kratko se bom ustavil pri vsakem izmed teh pojavov sovjetske politične podpore, ki je bil mnogo bolj podrobno obravnavan v prejšnjih delih.¹⁴

Beograjski sporazum med Titom in emigrantskim premierjem Šubašićem je bil podpisan 1. novembra in dopolnjen 7. decembra 1944. Vključeval je ustanovitev združene jugoslovanske vlade z možnostjo, da bi v njej sodelovalo večje število emigrantskih politikov, in delno legalizacijo nekaterih v Jugoslaviji delujočih nekomunističnih strank. Realizacija sporazuma je takoj naletela na težave zaradi nezadovoljstva zahodnih zaveznikov in vplivnih krogov emigracije. Celo britanski ministrski predsednik Churchill, ki si je dolgo časa prizadeval za združitev NKOJ z emigrantsko vlado, da bi omogočil ohranitev monarhije in dostop emigrantskih politikov do oblasti v državi, ni bil zadovoljen s sporazumom. Navkljub britanskim računom je Šubašićevo popuščanje pripomoglo pri uspešni utrditvi komunističnega režima na začetku osvobajanja okupirane Jugoslavije jeseni 1944. V beograjskem sporazumu je bil dejansko priznan že vzpostavljen sistem revolucionarne oblasti, ki jo je v celoti vodila KPJ, tako da je bila možnost sodelovanja emigrantskih predstavnikov v združeni vladi in v političnem življenju države omejena do skrajnosti. Člani NKOJ sestavljali osnovni del vlade, na čelo katere je bil postavljen Tito. Zato je Churchill poskusil interpretirati sporazum kot "projekt" in je načrtoval, da bi vanj vključil spremembe, ki bi bile v korist nasprotnikom komunistične oblasti.¹⁵ Toda aparat ZDA je bil še do tega trenutka precej skeptičen do

13 AVP RF, f. 06, inv. št. 7, mapa 53, akt 872, l. 20-23.

14 Glej: L. J. Gibianskij: Potsdam i Jugoslavija. - V: Novaja i novejšaja istorija /Moskva/, 1970, št. 4; idem. Bor'ba za utverzdenie i meždunarodnoe priznanie novoj Jugoslavii v period osvoboždenija strany ot fašistskoj okkupacii /jesen 1944 - pomlad 1945/. V: Etudes Balkaniques (Sofia), 1972, št. 2; idem. Zakreplenie pobedy jugoslavskoj revoljucii /zunanjepolitični vidik problema/. V: Novaja i novejšaja istorija, 1976, št. I; idem Sovetskij Sojuz i novaja Jugoslavija, str. 129-133, 166-169.

15 Poleg pričevanj takratnega vodje britanske vojaške misije v Jugoslaviji brigadirja Macleana (F. Maclean: Eastern Approaches. London 1956, str. 520), je iz britanskih arhivskih dokumentov, ki jih je

britanskih načrtov glede kompromisa med NKOJ in emigrantsko vlado. Menil je, da sporazum ni učinkovito sredstvo za nasprotovanje ustanovitvi komunistične vlade, in je spodbujal kralja Petra II in krog emigracije okrog njega, ki je povsem zavračal beograjski dogovor.¹⁶ 11. januarja 1945 je sledila znana izjava kralja, v kateri je zavrnil sporazum in zahteval njegovo revizijo.

Tako nastale ovire pri izvršitvi sporazuma in s tem tudi pri uradnem priznanju nove Jugoslavije v antihitlerjevski koaliciji po pogojih, ki so ustrezale jugoslovanskemu režimu, so povzročile resno zaskrbljenost vodstva.¹⁷ Tudi Moskvo so zaskrbele te težave, ki so ovirale utrditev mednarodnega položaja nove oblasti v Jugoslaviji. Iz pogovora Stalina s Hebrangom 9. januarja je razvidno, da se je Kremelj že spopadel s hudim problemom boja za mednarodno priznanje poljske vlade v Lublinu, ki je bilo razglašeno enostransko pod sovjetskim varstvom, ter je ocenjeval perspektivo ponovitve podobne situacije v Jugoslaviji kot preveč obremenjujočo za sovjetsko stran. Interes sovjetskega vodje je bil, da se realizira sporazum Tito-Šubašić, ker je bil to takrat prednostni način, da se uravna zunanje-politični položaj jugoslovanskega zaveznika in se tako dokončno blokira možnost kakršnega koli zahodnega, predvsem britanskega vmešavanja v Jugoslavijo. Na to nevarnost je Moskva še vedno računala.¹⁸ Zato je, v nasprotju z Angleži in Američani, sovjetsko vodstvo še v novembru 1944 javno soglašalo z beograjskim sporazumom in se zavzemalo za njegovo čim hitrejšo realizacijo.¹⁹ Med novembrom 1944 in januarjem 1945 je Stalin v vrsti poslanic Churchillu odločno vztrajal pri hitri uveljavitvi sporazuma. Glede na poskuse Petra II, da bi to preprečil, je vodja ZSSR vztrajal pri sporazumu ter pri tem, da bi "velika trojica" priznala združeno jugoslovansko vlado neodvisno od položaja kralja.²⁰

Odločne sovjetske zahteve so odigrale odločilno vlogo, saj je moral Churchill odobriti sporazum Tito-Šubašić, o čemer je obvestil Stalina 19. decembra 1944.²¹ V januarju 1945 je celo jamčil Kremlju, da je pripravljen za hitro uresničitev določb sporazuma brez Petra II, čeprav se je v resnici trudil izogniti takemu razvoju dogodkov in je pregovarjal Stalina, naj še nekaj časa počaka, da bo prepričal monarha k priznanju sporazuma.²² V nastalih razmerah britanski ministrski predsednik ni videl drugega izhoda kot da pritisne na kralja v korist hitrega sprejema sporazuma, z namenom da bi poskusil ohraniti vsaj kakšne možnosti za monarhijo, saj se je bal, da bodo le-te sicer povsem izgubljene. V to sta Churchill in britanska diplomacija začela pospešeno prepričevati

objavil Dušan Biber, razvidno, da po prvi informaciji o vsebini sporazuma Churchill z njim ni bil zadovoljen, kasneje pa je zaključil, da se je *"Šubašić prodal Titu po zelo nizki ceni"* (Tito-Churchill: Strogo tajno. Izabralo i uredio D. Biber. Beograd-Zagreb 1981, str. 359-360, 372).

16 Glej: Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers (dalje FRUS). The Conferences at Malta and Yalta. 1945. Washington, 1955, str. 255-256, 260, 261-262; FRUS, 1945, vol. V. Washington 1967, str. 1174, 1180-1181.

17 J. Smolaka: Partizanski dnevnik. Beograd 1972, str. 221.

18 Glej: AVP RF, f. 06, inv. št. 7, mapa 53, akt 872, list 21-22.

19 To je bilo zapisano v sovjetsko-jugoslovanskem uradnem poročilu z dne 25. novembra 1944 o pogovorih Stalina in Molotova s Šubašićem, Kardeljem in Simićem. - Vnešnja politika Sovetskega Sojuz... T. II. Moskva 1946, str. 311-312.

20 Glej poslanice Stalina Churchillu 24. XI. in 14. XII. 1944, 13., 16. in 25. I. 1945. - Pripisovka Soveta Predsedatelja Soveta Ministrov SSSR s prezidentami SŠA i prem'er-ministrami Velikobritanii vo vremja Velikoj Otečestvennoj vojny 1941-1945. Druga izdaja, prva knjiga, Moskva 1976, št. 353, str. 324; št. 371, str. 338; št. 389, str. 352; št. 392, str. 353-354; št. 400, str. 357-358.

21 Pripisovka... prva knjiga, št. 372, str. 339.

22 Glej poslanice Churchilla Stalinu II, 14, 16, 17, 23, 27 I 1945. - Pripisovka... prva knjiga, št. 387, str. 351; št. 390, str. 352-353; št. 393, str. 354; št. 396, str. 355-356; št. 399, str. 357; št. 401, str. 358.

tudi aparat ZDA, sklicujoč se na pozicijo ZSSR in njeno podporo novi Jugoslaviji.²³ Kot rezultat je bil Washington v začetku februarja prav tako prisiljen podati izjavo o odobritvi sporazuma.²⁴ To je tudi pripravilo Petra II do odstopa.

Takoj za tem so na krimski konferenci, od 4. do 11. februarja, Angleži vendarle povezali izvršitev sporazuma s tem, da se vanj vključijo dopolnila o oblikovanju začasnega parlamenta, ki bi v AVNOJ vključeval tudi delegate predvojne skupščine, ki niso izgubili ugleda s sodelovanjem s sovražnikom, in o nadaljnjem potrdilu pravnih aktov AVNOJ-a s strani ustavodajne skupščine. Stalin se je zatekel k dvojni taktiki. Na eni strani je sovjetska delegacija vztrajala, da bi "velika trojica" predlagala, naj se hitro uveljavi sporazum Tito-Šubašić v obliki, kot je bil podpisan. Na drugi strani pa se je Stalin strinjal, da bi hkrati vodje treh držav predlagali združeni jugoslovanski vladi, ki mora biti ustanovljena, naj izpelje oba predloga, ki so ju predlagali Angleži.²⁵ S takšno taktiko je sovjetski vodja takrat dosegel glavni namen - odločitev o takojšnji realizaciji beograjskega sporazuma, s tem pa je "velika trojica" uradno priznala režim v Jugoslaviji. Tega dejstva sporazum pravzaprav ni ogrožal. Realizacija dodatnih britanskih zahtev pa se je odlagala na pozneje, kar je dajalo jugoslovanskemu režimu čas in možnost za premik.

Stalin je bil zaradi čim hitrejše realizacije sporazuma Tito-Šubašić pripravljen sprejeti britanske dopolnitve, ker je bil prepričan, da v takratnih pogojih to ne bo ogrožalo komunistično oblast v Jugoslaviji, ki se je opirala na močno masovno podporo. O tej gotovosti priča dejstvo, da je hkrati s soglasjem z britanskimi dopolnili sovjetsko vodstvo 10. februarja sprejelo že omenjeno odločitev o izpeljavi obsežnega programa pomoči pri oskrbi in reorganizaciji jugoslovanske armade, ki je bila predvidena do jeseni 1945 leta. Več kot izkušen pri zvijačah politične taktike in pri mehanizmu komunističnega vladanja je Stalin komaj podvomil, da bo vodstvo nove Jugoslavije, ki je v skladu z beograjskim sporazumom ohranilo v svojih rokah realne vzvode oblasti, zmoglo pokopati britanske upe, povezane z obema dopolniloma, ter predvsem rešiti vprašanje razširitve AVNOJ-a tako, da bi blokirali nevarnost, ki bi pretela njihovemu vladajočemu položaju. Še bolj, ker je formulacija o vstopu poslancev predvojne skupščine, ki niso zgubili ugleda s sodelovanjem s sovražnikom, v AVNOJ in s tem v začasni parlament, dopuščala za takšno rešitev najširše možnosti.

Zadnjo okoliščino je jugoslovansko komunistično vodstvo takoj upoštevalo. V dnevniku Josipa Smolake je zapisano, da je v pogovoru s Titom, ki je dobil priporočila krimske konference o Jugoslaviji, zadevo ocenil na naslednji način: večina bivših poslancev je *"tako ali drugače sodelovala s sovražnikom"* in zato ne bodo vključeni v AVNOJ, ostali pa ne morejo škoditi že oblikovani novi oblasti.²⁶ To ne pomeni, da je bil načelnik jugoslovanskega režima popolnoma zadovoljen z jaltsko odločitvijo. Sodeč po nekaterih dokumentih je bil sovjetski sprejem britanskih dopolnil zanj nepriča-

23 Glej: Tito-Churchill... str. 412-413, 416, 422-423, 427-429, 431, 433, 434-435; FRUS, The Conferences at Malta and Yalta, str. 258, 259, 261; FRUS, 1945, vol. V. str. 1176, 1179, 1183-1184, 1186-1187, 1190; L. Woodward. British Foreign Policy in the Second World War. Vol. III. London, 1971, str. 360-362.

24 Izjavljeno je bilo 23. januarja in 1. februarja. Glej: The New York Times, 24. I. 1945; Documents on American Foreign Relations. Vol. VII. Princeton, 1947, str. 908.

25 Ameriški, sovjetski in britanski zapiski obravnave jugoslovanskega vprašanja na Jalti so bili objavljeni v FRUS, The Conferences at Malta and Yalta, str. 781-782, 810-811, 820-821, 843, 845-846, 873-874, 900-901; Sovjetski Sojuz na mednarodnih konferencah perioda Velikoj Otečestvennoj vojny 1941-1945, četrta knjiga: Krymskaja konferencija rukovoditelej treh sojuznih deržav - SSSR, SŠA i Veliko-britanii /4.-11. februarja 1945/ Moskva 1979, str. 156-157, 165, 172, 176-177, 214, 219; Tito-Churchill... str. 443-444, 446-448, 450.

26 J. Smolaka. Op. cit., str. 259.

kovano presenečenje, kar ga je prisililo k večji fleksibilnosti pri pogovorih s Šubašićem tako o oblikovanju združene vlade kot pri sestavi vladne deklaracije.²⁷ Po sovjetsko-jugoslovanskem konfliktu, ki je izbruhnil leta 1948, se je v jugoslovanskem zgodovino-pisju in publicistiki celo pojavila uradna različica, ki jo je s posebnim prizadevanjem razglašal Dedijer, ki je trdil, da so krimska priporočila, ki so *"postavila pod vprašanje vse osvojitve narodno-osvobodilnega boja"*, *"bila hud udarec jugoslovanski revoluciji"*.²⁸ Skliceval se je na to, kar mu je leta 1952 Tito rekel o jaltski odločitvi, in sicer, da je to *"pravi prestopki proti Jugoslaviji"*.²⁹ Povsem verjetno je, da je leta 1952, na višku ostre konfrontacije s Kremljem, Tito resnično dal Dedijeru takšno oceno, ki je imela očiten propagandističen značaj. Vendar je iz pričevanja Smodlake jasno, da leta 1945, povsem drugačnih odnosih z ZSSR, vodja jugoslovanskega komunističnega režima, če je že bil vznemirljiv zaradi zapletov, ki jih je povzročilo sprejetje britanskih dopolnil na Krimu, ni videl v jaltski odločitvi nobenih groženj. Vsekakor je nadaljnji razvoj dogodkov hitro pokazal, da taktika Stalina na Jalti nikakor ni pomenila nevarnosti za njegove jugoslovanske varovance, ampak je obratno celo prispevala k okrepitvi njihovega položaja.

S tem ko je jugoslovanski režim po oblikovanju združene vlade s Titom na čelu dobil uradno diplomatsko priznanje od držav protihitlerjevske koalicije, je utrdil svoj mednarodni položaj ter hkrati ohranil svoj prejšnji značaj. Emigrantski manjšini so v združeni vladi odvzeli kakršen koli dejanski dostop do upravljanja države, oblikovanje začasnega parlamenta pa se je odlagalo za nedoločen čas. Realna popolna oblast je ostala v rokah komunističnega vodstva, kar je utemeljeno ugotovil Churchill v poslanici Stalinu 28. aprila 1945.³⁰

Britanska stran je ob prizadevanju, da bi pretrgala ta monopol nad oblastjo, na potsdamski konferenci obdolžila jugoslovansko vodstvo za neizpolnitev sporazuma Tito-Šubašić in predlagala, da naj *"velika trojica"* zahteva spremembo položaja.³¹ Sočasno je opozicijska manjšina v jugoslovanski vladi nastopala s podobnimi zahtevami - z grož-

27 Med pogovori se Tito ni strinjal, da bi bila kot regenta imenovana Milan Grol in Juraj Šutej, ki ju je vztrajno predlagal Šubašić, ker sta javno nastopala v opoziciji do Jugoslavije. Tito je nasprotoval, da se ju vključi v združeno vladno, posebno Grola, vendar je v zadnjem trenutku privolil, da se oba imenuje za člana vlade (Tito-Churchill..., str. 467-468, 486, 490, 491), čeprav sporazum Tito-Šubašić /dopolnjen 7. decembra 1944/ njihovo sodelovanje v vladi ni predvideval (ibid., str. 396-397). Ko je po oblikovanju vlade sovjetska stran izrazila nezadovoljstvo z vključitvijo Grola, ker ni bila seznanjena s tem, so jugoslovanski voditelji to utemeljili s svojim strahom pred komplikacijami z zahodnimi zavezniki in posledico *"naše zadrege po sporazumu na Jalti"*. S tem je bilo pojasnjeno tudi to dejstvo, ki je prav tako izzvalo nezadovoljstvo Moskve, da v programski deklaraciji združene vlade nikakor ni izstopala vloga ZSSR, ampak se je obravnavala na enak način kakor zahodni zavezniki /AJBT-KMJ, I-3-b/592; Rossijskij centr hranjenja i izučeniia dokumentov novejšej istorii, Moskva /dalje RCHIDNI/, fond 575, inv. št. 1, akt. 413, list 11/. V skladu s poročilom poveljnika vojaške misije ZSSR v Jugoslaviji Kiseleva je Tito pojasnil nekatere svoje poteze posebne spoštljivosti do zahodnih predstavnikov s tem, da je bil prisiljen k temu zaradi popuščanj, ki jih je sovjetska vlada naredila na Jalti na račun jugoslovanskega režima /RCHIDNI, fond 575, inv. št. 1, akt. 413, list 11/. Iz raziskanih dokumentov ni jasno, v kakšni meri so zgoraj navedeni argumenti odsevali dejanski vzrok za dejanja jugoslovanskega komunističnega vodstva ter v kakšni meri željo, da se opravičijo pred kritiko kremeljskega vodstva.

28 V. Dedijer: Izgubljena bitka J. V. Staljana, Treće izdanje. rijeka 1982, str. 91; I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dedijer. Istorija Jugoslavije. Beograd 1972, str. 540.

29 V. Dedijer: Izgubljena bitka..., str. 91.

30 Pripis..., t. I, št. 450, str. 402-403.

31 Glej zbornike dokumentov: Sovetskij Sojuz na meždunarodnyh konferencijah..., šesta knjiga: Berlin-skaja /Potdamskaja/ konferencija rukovoditelej treh sojuznih deržav - SSSR, SŠA i Velikobritanii /17. julija - 2. avgusta 1945/. Moskva 1980, str. 87-89, 324-325; FRUS, The Conference of Berlin (Teh Potsdam Conference). Washington, 1960, vol. II, str. 127-128, 1209.

njo, da bo izzvala vladno krizo.³² Na zasedanju 19. julija, drugi dan konference, se je predsednik ZDA Truman strinjal z britanskimi obdolžitvami, vendar jim je Stalin nasprotoval. Hkrati ni zavrnil presoje vprašanja Angležev, vendar je postavil kot pogoj sodelovanje predstavnikov jugoslovanske vlade. Na nasprotovanje Churchilla glede nesoglasja med Titom in Šubašićem je Stalin odgovoril, da je možno oba povabiti v Potsdam.³³ Namen vodje ZSSR je bil jasen: medsebojne obdolžitve med Šubašićem in Titom bi na sami konferenci ustvarile položaj zmedenosti obravnavanega problema. Stalin, ki se je demagoško skliceval na to, da ni mogoče verjeti samo eni strani, misleč na Šubašića, bi imel tako možnost preprečiti, da bi "velika trojica" sprejela kakršne koli določene rešitve, kar je kot nalašč ustrezalo Titu in njegovemu sovjetskemu pokrovitelju.

Stalinu je s predlogom, da povabijo Tita in Šubašića v Potsdam, že uspelo zaustaviti presojo britanskih obdolžitev. Vendar je ta predlog izzval taktično nesoglasje med zahodnimi udeleženci, ki niso hoteli, da bi bili jugoslovanski predstavniki prisotni: Churchill, ki je želel vseeno presoditi jugoslovansko vprašanje, se je nehotе strinjal s povabilom Jugoslovancev, vendar je Truman, ki je imel svoje razloge, odklonil, da bi na konferenci poslušal oba jugoslovanska politika. Na Trumanovo zavrnitev je Stalin odgovoril, da se v takšnem primeru jugoslovanski problem črta iz dnevnega reda.³⁴

Sovjetska stran, ki je o tem obvestila Tita,³⁵ se je trudila, da prepreči britanski poskus, da se v Potsdamu znova vrnejo k jugoslovanskemu vprašanju. Tito je bil še posebej naprošen za material o jugoslovanskih zahtevah glede položaja v Trstu in pripadajočih območjih, ki so bili pod nadzorom zahodnih zaveznikov.³⁶ In ko so proti koncu konference, 30. julija, Angleži znova sprožili problem sporazuma Tito-Šubašić, je sovjetska delegacija sprožila vprašanje Trsta, sklicujoč se na pismo jugoslovanske vlade z dne 25. julija, naslovljeno na "veliko trojico", kjer so bile zapisane obdolžitve zahodnega vojaškega aparata. Pretresa teh obdolžitev ter prav tako sproženega sovjetskega vprašanja o Grčiji si v Potsdamu Angleži niso želeli in so predlagali, da se črta vprašanje o neizpolnitvi sporazuma Tito-Šubašić kot tudi vprašanje o Trstu in Grčiji. Stalin se je s tem strinjal.³⁷ S tem mu je povsem uspelo izničiti britanski poskus, izdelan v Potsdamu, da bi vplivali na položaj v Jugoslaviji.

Z oblikovanjem začasne skupščine avgusta 1945, ki je sprejela zakone glede oblikovanja ustavodajne skupščine in volitev vanjo ter z napovedjo volitev 11. novembra, je bil sporazum Tito-Šubašić formalno realiziran. In s tem sta dobila Moskva in jugoslovanski režim možnost, da odkrito zavrneta poskus Washingtona, sprožen v sredini oktobra po odstavitvi Šubašića iz vlade, da bi odložili volitve in pripravili postopek izdelave novega sporazuma med Titom in Šubašićem. Američani so v predlogu, ki je bil 17. oktobra poslan britanski in sovjetski vladi, želeli doseči nekakšno enakopravnost med komunistično oblastjo in njenimi nasprotniki z namenom, da jih ne bi povsem zadušili, k čemur je dejansko težil vladajoči režim na pragu volitev. Vendar so Sovjeti v odgovoru, poslanem Američanom 21. oktobra, predlog Washingtona preprosto zavrnilo,

32 Bolj natančno glej L. J. Gibianskij: Potsdam i Jugoslavija, str. 15-17, 18.

33 Sovetskijskij Sojuz na meždunarodnyh konferencijah..., šesta knjiga, str. 87-89; FRUS, Teh Conference of Berlin..., vol. II, str. 127-129.

34 Ibidem.

35 Sovjetska sporočila iz Potsdama, naslovljena na Tita, glej v AJBT-KMJ, I-3-b/613.

36 Glej poročilo jugoslovanskega konzula v Moskvi Vladimirja Popovića z dne 8. avgusta 1945 o pogovoru z Molotovim in njegovim prvim namestnikom Andrejem Višinskim in AJBT-KMJ, I-3-b/602, 1. l.

37 Sovetskijskij Sojuz na meždunarodnyh konferencijah..., šesta knjiga, str. 264, 426-427, 438; FRUS, Teh Conference of Berlin..., vol. II, str. 525, 1221-1222, 1592.

sklicujoč se na to, da je za vse notranje jugoslovanske probleme kompetentna sama vlada Jugoslavije.³⁸ Podobna je bila tudi sovjetska reakcija glede ameriškega in britanskega diplomatskega dopisa z dne 6. novembra, ki je prav tako vseboval odlog volitev.³⁹

Izražajoč stališče Kremlja sovjetska sredstva javnega obveščanja niso samo pozdravila rezultatov volitev in razglasitve Jugoslavije kot Federativne ljudske republike, ki je sledila 29. novembra 1945, ampak so objavljala tudi pomenljiva svarila tistim, ki bi podvomili o poteku dogodka. To je bilo naslovljeno na zahodne zaveznike z namenom, da bi dosegli priznanje FLRJ.⁴⁰ Takšno priznanje, ki sta ga razglasila London in Washington 22. decembra, je pričalo o političnem uspehu, ki ga je dosegel sam jugoslovanski režim in tudi Moskva, ki je bila pomemben dejavnik pri njegovi podpori.

Hkrati s tesnim vojaško-političnim vplivom, ki ga je dopolnjevalo gospodarsko in ideološko-kulturno sodelovanje,⁴¹ ki se je že začelo razvijati, se je v sovjetsko-jugoslovanskih odnosih leta 1945 začela pojavljati druga od že omenjenih prvin - delno neujemanje nekaterih specifičnih prizadevanj vsake od strani, njunih predstav in ocen posameznih vprašanj. V tem obdobju je bilo to povezano v glavnem z vprašanjem o tem, kakšne morajo biti povojne meje Jugoslavije.

Še med vojno, posebno pa proti koncu vojne, je jugoslovansko komunistično vodstvo nastopilo z ozemeljskimi zahtevami do večine sosednjih držav. Večinoma so bile te zahteve nadaljevanje starih ozemeljskih sporov, tradicionalnih za balkansko-donavsko-jadransko območje, tem bolj, ker so bile versajske meje, ki so veljale do druge svetovne vojne, pogosto v nasprotju z realno etnično razmejitvijo med mnogoštevilnimi ljudstvi, ki tam živijo, pa tudi sama etnična razmejitev je bila sporna za območja, značilna zaradi mešane nacionalne sestave prebivalstva. Hkrati s tem pa so se tradicionalni ozemeljski cilji, ob koncu vojne so jih tako ali drugače izražale tudi druge države na tem območju, v jugoslovanskem primeru prepletali s tendencami novega režima po maksimalni razširitvi, ki bi postalo središče revolucionarnih sprememb v jugovzhodni Evropi. Jugoslovansko vodstvo je stopilo, v primerjavi z bližnjimi državami, na čelo najmočnejšega osvobodilnega gibanja ter je doseglo tudi najbolj opazne uspehe pri prevzemu oblasti. Zaradi tega je komunistično vodstvo Jugoslavije čutilo svojevrstno podobnost z ZSSR v regionalnem obsegu, v duhu žarišča za razširitev socializma. Jugoslovanske ozemeljske zahteve do sosednjih držav so bile na eni strani povezane s predstavami o tem, da razširitev nove Jugoslavije pomeni tudi razširitev socializma. To zlasti velja za tiste razprave o obmejnih območjih sosednjih držav, ki so se nahajale zunaj sovjetskega bloka /Italija, Grčija, v precejšnji meri Avstrija/. Na drugi strani pa so bili interesi jugoslovanskega vodstva do sosednjih držav povezani z namenom, da bi igrali vlogo združevalca na tem območju nastajajočih "ljudskih demokracij", načrtujoč južnoslovansko in balkansko federacijo na čelu z Jugoslavijo, kar je v praksi pomenilo dejansko priključitev Bolgarije in Albanije.

Kot je razvidno iz arhivskih dokumentov je na začetku leta 1945 vsa ta vprašanja obravnaval Tito in njegov krog, saj so bili to takrat najvažnejši problemi, s katerimi se je spopadal jugoslovanski režim. Sicer pa, ko je bil Hebrang poslan na začetku januarja v Moskvo, o čemer smo že govorili, mu je bilo naročeno, da se s sovjetskim vodstvom pogovori /razen o problemih oborožitve in pridobitve gospodarske pomoči od ZSSR/ tudi glede ozemeljskih zahtev Jugoslavije do sosednjih držav in o perspektivi ustano-

38 Ameriški poziv in sovjetski odgovor sta objavljena v FRUS, 1945, vol. V, str. 1270-1272, 1274, 1275.

39 Ibid., str. 1286-1288.

40 L. J. Gibianskij: Sovetskiy Sojuz i novaja Jugoslavija, str. 168-170.

41 Zaradi omejenosti obsega referata v njem ne govorim o ekonomskem in ideološko-kulturnem sodelovanju, ki se je začelo odvijati leta 1945 in se je razmahnilo v naslednjih letih. Glej L. J. Gibianskij: Sovetskiy Sojuz i novaja Jugoslavija, str. 147-152, 154-160.

vitve federacije južnih Slovanov. Ta vprašanja je Hebrang podrobno razložil že na prvem srečanju z Molotovim 8. januarja, še posebej pa naslednji dan v pogovoru s Stalinom.⁴² To, da se je Jugoslovansko vodstvo obrnilo na sovjetsko vodstvo, je bilo razumljivo, saj brez ZSSR Beograd ni imel moči, da bi reševal zadano nalogo.

Ozemeljske zahteve do sosednjih držav, ki jih je Hebrang pojasnil na obeh srečanjih, so vsebovale zahteve do Italije - glede Istre in Trsta s pripadajočimi območji, do Avstrije - glede Koroške, do Madžarske - glede Bajskega trikotnika in območja Peči, do Romunije - glede območja Temišvara in Resite, in do Grčije - glede Egejske Makedonije s Solunom. V primerih Italije, Avstrije in Grčije, ter prav tako glede Bajskega trikotnika ter delno območja Temišvarja, so zahteve argumentirali z dejstvom, da na teh območjih živi etnično čisto jugoslovansko prebivalstvo, in sicer Slovenci, Hrvati, Srbi, Makedonci. Zanimanje za peški rajon in območje Resite pa je Hebrang utemeljil z gospodarskimi potrebami - z namenom, da bi Jugoslavija obvladovala peški premog ter metalurške obrate v Resiti.⁴³ Pojasnjevanje naštetih ozemeljskih zahtev je spremljal jasen namen doseči hitro uresničitev vsaj nekaterih izmed njih, ne da bi dočakali konca vojne in s tem mirno poravnavo. Tako je Hebrang, ko je govoril o zahtevah do Madžarske, zastavil vprašanje, ali ne bi Jugoslovani vsaj okupirali s svojo vojsko območje Peči in Bajski trikotnik. O spornih območjih v Italiji sta Hebrang in Arso Jovanović poudarjala, da je tam prisotno močno razširjeno partizansko gibanje ter da so *"ta območja že povsem v jugoslovanskih rokah"*.⁴⁴

Poleg tega je Hebrang na srečanjih z Molotovim in Stalinom sprožil vprašanje o težavah, ki nastajajo pri ustanavljanju južnoslovanske, to je jugoslovansko-bolgarske federacije. Jugoslovansko komunistično vodstvo si je že jeseni 1943 zastavilo nalogo, da ustanovi takšno federacijo.⁴⁵ Z druge strani je na koncu 1943 in začetku 1944 Dimitrov, ki je hkrati načeloval oddelku za mednarodne informacije CK VKP /b/ ter vodstvu Bolgarske komunistične partije v tujini, skupaj s svojim bližnjim sodelavcem v vodstvu BKP v tujini Vasilom Kolarovim, predlagal vodilnim sovjetskim organom, da se ustanovi federacija južnih Slovanov. V skladu s tem predlogom bi lahko v okviru federacije rešili tudi vprašanje združitve Makedonije.⁴⁶ Jeseni 1944 ter na začetku 1945 sta se nova režima v Jugoslaviji in Bolgariji s Sovjeti pogovarjala o oblikovanju federacije. Na začetku se je Stalin zavzel za pospešitev njene ustanovitve. Verjetno je upal, da bo s tem utrdil položaj komunistov v Bolgariji ter jo rešil statusa bivše sovražne države, ter s tem tudi odvzel pravico Britaniji in ZDA, da bi sodelovali pri njenem nadzoru.⁴⁷ Vendar so se pri ustanavljanju federacije pojavile težave, saj se je jugoslovansko vodstvo zavzemalo za to, da bi federacijo sestavili na temeljih enakopravnega statusa Bolgarije k vsakemu izmed šestih federativnih delov Jugoslavije, kar bi dejansko pomenilo jugoslovansko vsrkanje Bolgarije, bolgarsko vodstvo pa je težilo k dualistični naravi prihodnje federacije južnih Slovanov z enakopravnim statusom Jugoslavije in Bolgarije.⁴⁸ V pogovorih z Molotovim in s Stalinom je Hebrang obtožil Bolgare in

42 Sovjetski zapiski obravnave teh vprašanj med obema srečanjema - AVP RF, f. 06, inv. št. 7, mapa 53, akt 872, list I, 2-3, 16-20.

43 Prav tam, l. I, 16-18, 20.

44 Prav tam, l. 16, 17.

45 Zapiski zasedanja CK KPJ 16.-18. X. 1943 v: Izvori za istoriju SKJ. Serija A, t. II: Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941-1945), knj. 13. Beograd, 1990, št. 205, str. 454.

46 Poročilo Kolarova v: Ljudski komisariat za zunanje zadeve /NKID/ SSSR I. X. 1943 v CDA-CPA, f. 3, inv. št. 4, a.e. 598, l. 17-18, 19; poročilo Dimitrova Molotovu 15. IV. in Stalinu 16. IV. 1944 v RCHIDNI, f. 495, inv. št. 74, akt. 599, l. 51-52; CDA-CPA, f. 146, inv. št. 2, a.e. 1765, l. 51-52.

47 Glej bolj natančno L. J. Gibianskij: Balkanski uzlet. - V: Vtoraja mirovaja vojna. Aktual'nye problemy. Odgovorni redaktor O. A. Ržeševskij. Moskva 1995, str. 96-97.

48 Prav tam, str. 97-99

Dimitrova, ki se je še naprej gibal v Moskvi v funkciji sovjetskega partijskega funkcionarja, da ovirajo ustanovitev federacije. Iz te Hebrangove pritožbe vodjem ZSSR je razvidna želja Beograda, da Sovjeti odločijo v korist takojšnjega oblikovanja federacije južnih Slovanov po receptu, ki ga je zagovarjala jugoslovanska stran.⁴⁹

Edina sosednja država, do katere jugoslovansko vodstvo prek Hebranga ni izrazilo nobenih zahtev, je bila Albanija. Na vprašanje Stalina je Hebrang samo poudaril nadvse prijateljski jugoslovansko-albanski odnos in ga obvestil o podpisu še ne razglašenega dogovora z Albanijo o prijateljstvu in medsebojni pomoči.⁵⁰ Upoštevajoč, da je bil jugoslovanski komunistični režim dejansko boter istega režima v Albaniji, je odnos med obema državama že vseboval tendence po priključitvi Albanije k Jugoslaviji.

Molotov na srečanju 8. januarja ni odgovoril na izražene zahteve Hebranga glede sosednjih držav. Ko je 9. januarja sprejel Hebranga pa se je Stalin, sodeč po njegovih odgovorih, na začetku odzval zelo naklonjeno glede jugoslovanskih ozemeljskih zahtev do Madžarske, Avstrije, Italije in Romunije, ki mu jih je sogovornik povedal prvi. Posebno se je to dotikalo območij, ki so bila sporna z Italijo. Vendar, ne da bi nasprotoval tem zahtevam med obravnavo, je kremeljski gostitelj takoj poudaril nujnost, da jugoslovanski prebivalci območij, o katerih so govorili, sami javno nastopijo za priključitev k Jugoslaviji, kar bi dalo podlago, da se vprašanje o njihovi priključitvi obravnava na povojni mirovni konferenci.⁵¹ Kljub namenom Beograda, da uresniči vsaj del svojih želja na svojo roko do mirovne konference, je dal Stalin možnost uresničitve jugoslovanskih ozemeljskih zahtev do Italije, Avstrije, Madžarske in Romunije le po poti medzavezniškega postopka povojne mirovne poravnave. Njegova pripomba, da ni možno uresničiti jugoslovanske okupacije delov Madžarske, če bodo Američani in Angleži temu nasprotovali,⁵² je pokazala, da se Moskva nikakor ne namerava prepirati z zahodnimi zavezniki zaradi ozemeljskih prošenj jugoslovanskega režima.

Ko je med pogovorom Hebrang pojasnil Stalinu obseg jugoslovanskih zahtev do sosednjih držav, vključno z zahtevami do Egejske Makedonije in priključitvijo Bolgarije, je sovjetski vodja ocenil te apetite kot pretirane. Proti koncu srečanja, ki je potekalo 3 ure in 15 minut, je naravnost rekel Hebrangu, da *"nima pomena"* ustvarjati položaja, v katerem bi bili Jugoslovani sovražniki sosedov, kot da se pripravljajo *"vojskovati z vsem svetom"*.⁵³ Posebno negativna je bila reakcija Stalina na jugoslovanski projekt federacije južnih Slovanov, kar bi pomenilo priključitev Bolgarije k Jugoslaviji. V nasprotju z jugoslovanskimi stališči se je zavzemal za dualistično različico federacije, kar je utemeljil s tem, da se je treba soočiti z realnim obstojem Bolgarije kot države in da se je treba izogibati temu, da bi Bolgari *"opazili, da jih želijo pogoltniti"*. Stalin in Molotov, ki je bil tudi prisoten na srečanju, sta menila, da bi takšno požiranje izzvalo resne komplikacije ne le znotraj Bolgarije, ampak tudi v drugih evropskih državah, še posebej donavskih ter balkanskih.⁵⁴ Stalin je ob zaključku naravnost rekel tudi to, da nima pomena *"netiti prepira z Romunijo in Madžarsko"*,⁵⁵ z državama, kamor je že stopila sovjetska vojska in glede katerih so se že pojavile možnosti, da bi jih vključili v sovjetski blok. Kar pa se tiče držav, ki so zunaj bloka, ni zaželeno, da bi bila Jugoslavija zaradi svojih ozemeljskih zahtev v sovražnih odnosih z vsemi sosedami. Vodja ZSSR, ki, sodeč po sovjetskem dopisu, ni imenoval Italije in Avstrije, je čez 19 dni, 28. janu-

49 AVP RF, f. 06, inv. št. 7, mapa 53, akt 872, l. 2-3, 18-19.

50 Prav tam, l. 20-21.

51 Prav tam, l. 16-18.

52 Prav tam, l. 16.

53 Prav tam, l. 20.

54 Prav tam, l. 18-20.

55 Prav tam, l. 22.

arja, med srečanjem s predstavniki Jugoslavije in Bolgarije omenil le Grčijo⁵⁶ in rekel, da bi *"reakcionarna Grčija, če bi bila sovražna bolgarsko-jugoslovanski zvezi, izgubila Solun"*.⁵⁷ Verjetno je govoril o izgubi Soluna kot o prihodnji možnosti, vendar v tej fazi ni menil, da bi bilo treba izraziti zahteve po Egejski Makedoniji.

Tako je bil obširen program razširitve Jugoslavije, ki ga je izrazil Beograd, v nasprotju s takratnimi interesi sovjetske politike na balkansko-donavsko-jadranskem območju, še posebej v odnosih z zahodnimi zavezniki. Čeprav je Kremelj načeloma z naklonjenostjo sprejel zamisli ozemeljske širitve Jugoslavije, vsaj glede držav zunaj sovjetskega bloka, je negativno ocenil cel kompleks jugoslovanskih zahtev, saj je v njih videl nevarnost komplikacij na omenjenih območjih ter v protihitlerjevski koaliciji. Svoje nezadovoljstvo nad stališčem jugoslovanskega vodstva o tem vprašanju je Stalin izrazil naslednji dan, 10. januarja, po srečanju s Hebrangom, in sicer v telefonskem pogovoru z Dimitrovim. Povedal mu je o ozemeljskih ciljih, ki mu jih je po naročilu Tita razložil Hebrang, in dejal: *"To je nerazumno. Ni mi všeč njihovo obnašanje. Hebrang je očitno pameten človek in je razumel, kar sem mu govoril, toda drugi v Beogradu se delajo slepe."*⁵⁸

Negativna sovjetska reakcija je prekrizala jugoslovanske načrte. Predvsem zato, ker se je o federaciji južnih Slovanov jugoslovansko vodstvo moralo strinjati z odločitvijo Stalina, da bi v tej fazi sklenili dogovor o zvezi med Jugoslavijo in Bolgarijo, ki bi bil obravnavan kot korak k prihodnji ustanovitvi federacije. Ta odločitev je kremeljski oblastnik izrekel Hebrangu 9. januarja.⁵⁹ Pogojena je bila na eni strani z namerami Stalina, da bi zavrl oblikovanje federacije v pogojih resnih nesoglasij med Sofijo ter Beogradom zaradi narave federacije, na drugi strani pa z nasprotovanjem proti združitvi Jugoslavije in Bolgarije, ki ga je sovjetska vlada prejela 1. januarja od britanske vlade, ki je izvedela za tajne jugoslovansko-bolgarske presoje projektov prihodnje federacije.⁶⁰ Po Stalinovih direktivah je bilo odpovedano že najavljeno srečanje vodilnih političnih delavcev Jugoslavije in Bolgarije, na katerem bi obravnavali vprašanje oblikovanja federacije. Namesto tega so se konec januarja v Moskvi odvijali že trojni sovjetsko-jugoslovansko-bolgarski pogovori (poleg Hebranga je sodeloval tudi Pijade, ki so ga poslali iz Beograda), na katerih so izdelali dogovor o zvezi med Jugoslavijo in Bolgarijo. Predvideno je bilo, da bo hkrati z dogovorom podpisana tajna priloga z ukazom, da je glavni namen v prihodnosti ustanoviti federacijo. Ker so Jugoslovani, kljub drugačnemu mnenju Stalina, še vedno nasprotovali, da bi bila federacija dualistične narave, so na pogovorih v prisotnosti Stalina sklenili, da bodo za zdaj vprašanje, ali bo federacija dualistična ali sedemčlenska, pustili odprto.⁶¹ Stalin se je še naprej zavzemal za dualistično različico.⁶² Sicer pa so pozneje odložili ne le vprašanje federacije, ampak tudi sklenitev zveznega dogovora med Jugoslavijo in Bolgarijo, saj so

⁵⁶ Prav tam, l. 20.

⁵⁷ Rokopisne opombe Kolarova o izjavah Stalina na srečanju 28. I. 1945 v CDA-CPA, f. 147, inv. št. 2, a.e. 1025, l. 3.

⁵⁸ CDA-CPA, f. 146, inv. št. 2, a.e. 15, dnevnik G. Dimitrova, 10. 01. 1945.

⁵⁹ AVP RF, f. 06, inv. št. 7, mapa 53, akt. 872, l. 18-19.

⁶⁰ Prav tam, f. 0144, inv. št. 30, mapa 118, akt. 10, l. 13-14. Zaradi prerogative Anglije kot zvezne države, ki je skupaj z ZSSR in ZDA podpisala sporazum o premirju z Bolgarijo in sodeluje v zavezniškem nadzoru, je sovjetska vlada morala računati na britanski položaj.

⁶¹ Bolj podrobno glej: Ž. Avramovski: Devet projekata ugovora o jugoslovensko-bugarskom savezu i federaciji (1944-1947). - V: Istorija 20 veka (Beograd), 1983, št. 2, str. 94-96, 113-121; G. Daskalov: Bylgaro-jugoslavski političeski otnošenija. 1944-1945. Sofija 1989, str. 301-303, 304-306.

⁶² Po opombah Kolarova je na zaključnem srečanju po koncu pogovorov v Moskvi 28. januarja Stalin poudaril, da *"ni treba izrabiti težak položaj, v katerem se je znašla Bolgarija, za to, da bi jo 'pogoltnili'"*. CDA-CPA, f. 147, inv. št. 2, a.e. 1025, l. 2.

Angleži, ki so jih podpirali Američani, nastopili tudi proti temu dogovoru.⁶³ Medtem pa se, ne glede na položaj, ki ga je zavzemal Kremelj, jugoslovansko vodstvo nikakor ni odreklo svojim načrtom. Še več, ko je 5. aprila v Moskvo prispela delegacija združene jugoslovanske vlade s Titom na čelu, je bilo sovjetski strani znova zastavljeno vprašanje glede ozemeljskih zahtev. Toda zdaj so govorili le o razširitvi severozahodne meje Jugoslavije. Na prvem srečanju z Molotovim 6. aprila je ta problem sprožil član delegacije Šubašić, ki se je izrekel za neogibnost priključitve Istre in obmejnih območij Avstrije in Madžarske k Jugoslaviji. Pri tem je izrazil mnenje, da če bo v nadaljevanju vojne *"jugoslovanska vojska zavzela Istro, bo Jugoslavija lažje rešila vprašanje glede popravka svojih mej z Italijo"*.⁶⁴ Za tem stališčem je nedvomno stal Tito, ki je mogoče namenoma prepustil besedo Šubašiću, saj se je spomnil negativne reakcije Stalina na načrte, ki mu jih je predložil Hebrang. Značilno je, da je skoraj sočasno, na pragu prihoda delegacije na čelu s Titom v Moskvo, podobno potezi Šubašića, jugoslovansko vodstvo 2. aprila v identičnih notah vladam ZSSR, Anglije in ZDA prosilo, naj se Jugoslaviji omogoči, da sodeluje v okupaciji delov Avstrije, *"vključno s Koroško, tem bolj, ker na precejšnjem delu teh območij živi jugoslovansko prebivalstvo"*.⁶⁵

V nasprotju s stališčem, ki ga je Stalin zavzel na januarskih pogovorih s Hebrangom, se je v aprilu, ko je sovjetska vojska prodrla že bistveno dlje na zahod ter zavzela velik del Avstrije, vključno z glavnim mestom /dokončno so osvojili Dunaj 13. aprila/, Kremelj odločil, da bo možno v novih pogojih v interesu jugoslovanskega režima poskusiti preiti k bolj aktivnim dejanjem na severozahodni meji Jugoslavije. 19. aprila, ko je delegacija s Titom na čelu odšla iz Moskve, a se je še vedno nahajala v ZSSR, je sovjetsko veleposlaništvo predalo zunanjemu ministrstvu Jugoslavije pritrdilni odgovor na noto z dne 2. aprila. Vlada ZSSR je dodelila v svoji okupacijski coni v Avstriji območja jugoslovanski vojski, ki je morala biti pod poveljstvom vrhovnega poveljnika sovjetske vojske v Avstriji, s čimer se je vlada Jugoslavije strinjala.⁶⁶ Kot je pozneje poudaril Stalin v pogovoru z veleposlanikom Popovićem, je bilo to kot naročeno, da se ustvari presedan in okrepi položaj jugoslovanske vojske na območjih Koroške, ki so bila vključena v britansko okupacijsko cono.⁶⁷ Rezultati aprilskega obiska Tita v Moskvi so podlaga za sklepanje, da si je Titu uspelo zagotoviti privolitev Stalina, da jugoslovanska vojska zavzame tako Istro kot Trst. O tem, kot je pravilno sklepal že Dušan Biber, priča kot prvič dejstvo, da je bil med obiskom objavljen 15. aprila pogovor Tita s sodelavcem časopisa *"Krasnaja zvezda"*, uradnega organa narodnega komisariata obrambe ZSSR, kjer je jugoslovanski vodja izjavil, da je prepričan, da bosta Istra in Trst priključena k Jugoslaviji; in kot drugič, nastop Tita takoj po vrnitvi iz ZSSR, 23. aprila, na zasedanju politbiroja CK KPJ, kjer je govoril o prihodnjem zavzemu Istre in Trsta z jugoslovansko vojsko kot o zadevi, ki je že odločena.⁶⁸ Tu lahko pripomnimo, da sta bila v drugem primeru Istra in Trst omenjena skupaj z okupacijo avstrijskih območij, glede katere je sovjetska privolitev neposredno razvidna iz dokumentov.

Maju si je poskušala Jugoslavija z operacijami svoje vojske vnaprej zagotoviti nadzor nad območji, ki so bila sporna z Italijo in Avstrijo. Takoj za tem pa se je razkrilo, da potrditev jugoslovanskega režima s strani Kremlja, ni jamčila Beogradu podpore, ki bi

63 Glej L. J. Gibianskij: *Balkanskij uzet*, str. 101.

64 Sovjetski zapis pogovora - AVP RF, f. 06, inv. št. 7, mapa 53, akt. 872, l. 28-29.

65 Nota je objavljena v DSP SFRJ. 1945, št. 11, str. 23-24.

66 AVP RF, f. 144, inv. št. 5, mapa 5, akt 2, l. 12-13; f. 202, inv. št. 2, mapa 102, akt 2, l. 39-41.

67 Telegram Popovića, ki ga je Tito prejel 21. V. 1945, v AJBT-KMJ, I-3-d/13, l. 5.

68 D. Biber. Trst, Triest ali Trieste: Geneza in dileme o tržaški krizi. - V: *Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji*. Uredil D. Biber. Borec 1986, št. 12, str. 676-677. Še vedno niso znani kakršnikoli zapiski pogovorov Tita v Moskvi aprila 1945.

bila nujna za dosego cilja, h kateremu je težilo jugoslovansko vodstvo. Sovjetska podpora je bila omejena s praktičnim soodnosom moči na svetovni areni in s tem realnim mestom, na katerem so se znašle jugoslovanske ozemelske zahteve do Italije in Avstrije v hierarhiji prioritet takratne sovjetske politike. V nasprotju z jugoslovanskim vodstvom, ki je denimo postavilo tržaško vprašanje med majsko krizo leta 1945 v samo središče svoje politike, pa za Kremelj ta problem nikakor ni imel takega pomena. Zavzemal je več kot skromno mesto v globalnih sovjetskih zunanjepolitičnih prizadevanjih. Stalin je bil pripravljen pomagati svojemu jugoslovanskemu zavezniku med majsko krizo, vendar samo do določene mere in z določenimi sredstvi, tako da se ne bi izpostavljaval nevarnosti, da bi se ZSSR in sovjetski blok znašla v nevarnem konfliktu z zahodnimi državami. To ni smelo ovirati v tistem trenutku važnejših sovjetskih interesov, na primer rešitve vprašanj o zavezniških okupacijskih razmerah v Nemčiji, o reparacijah, o vladi Poljske, o celotnem priznanju nadzora Moskve v Vzhodni Evropi itd. Zato je bila sovjetska podpora Jugoslovanom precej previdna in omejena, čeprav uradna jugoslovanska verzija, ki se je pojavila po konfliktu leta 1948 in pravi, da ZSSR sploh ni podpirala Jugoslavije med tržaško krizo, ne ustreza resničnim razmeram.

Kljub Titovim trditvam že po letu 1948, da je med tržaško krizo leta 1945 dolgo v noč sedel pri telefonu in čakal vsaj kakšen nasvet iz Moskve, a ga ni dočakal,⁶⁹ je iz sovjetskih in jugoslovanskih arhivskih virov razvidno, da se je v resnici med krizo vzdrževala sistematična zveza med Moskvo in Beogradom. V prvi polovici maja, ko je poveljnik zahodnih zaveznikov na Sredozemskem morju feldmaršal Alexander želel doseči, da bi Tito odpeljal jugoslovansko vojsko iz Trsta in iz zahodnega dela Julijske krajine, so Jugoslovani o vsem obvestili sovjetsko stran, med drugim tudi o poteku pogovorov generala Morgana in poveljnika štaba Alexandra s Titom.⁷⁰ Titova vojska je že osvajala Trst in skoraj vso sporno območje, zato je imel Tito močno pozicijo in se je uspešno upiral zahtevam Alexandra, ki pa dejansko ni ukrepal, da bi spremenil položaj. Stalin se je odločil, da bo brez neposrednega vmešavanja opazoval napeto vrv med njima in čakal, kakšno stopnjo kompromisa, ki bi bil po možnosti najbolj ugoden za Jugoslavijo, bo uspelo na koncu doseči pri zahodnih partnerjih. Toda ko sta 15. maja začeli neposredno vpletati vladi Velike Britanije in ZDA, ki sta od Beograda zahtevali takojšnjo privolitev za vzpostavitev vojne uprave zahodnih zaveznikov v Trstu in na nekaterih drugih območjih in sta se s tem obrnili na Moskvo, je Stalin reagiral. Na posvetovanju z veleposlanikom Popovićem 18. maja in hkrati v telegramu s podpisoma Stalina in Molotova naslovljenem na Tita, je sovjetski vodja predlagal, naj se strinjajo z vzpostavitvijo vojaške uprave na omenjenih območjih pod oblastjo Alexandra, vendar pod pogojem, da se bo tam ohranila jugoslovanska vojska in mestna uprava. Stalin je menil, da se v tistem trenutku več ne da doseči brez tveganja resnega spopada z Zahodom, predlagani načrt pa bo omogočil Jugoslovanom, da ohranijo močne položaje za nadaljnjo borbo za sporna območja po diplomatski poti.⁷¹

Tito je skeptično ocenil takšno odločitev in je v odgovoru Stalinu in Molotovu previdno izrazil dvom o tem, koliko je perspektiva Kremlja sploh realna.⁷² Sicer pa se jugoslovansko vodstvo ni odločilo povsem zavreči sovjetski načrt. V skladu z njim je sestavilo noto z dne 21. maja kot odgovor na zahteve zahodnih zaveznikov.⁷³ Na podoben način je Stalin 22. maja odgovoril Trumanu in Churchill, ko je vztrajal, da je

69 Prvič je Tito to zatrdil konec marca 1952. Ljudska pravica, 5. IV. 1952.

70 Glej na primer AVP RF, f. 0144, inv. št. 5 V, mapa 7, akt I, l. 37-46.

71 Telegram Stalina in Molotova Titu, poslan 18. maja, ter poročilo Popovića, prejeto v Beogradu 21. maja, in AJBT-KMJ, I-3-d/13, l. 1, 5-6.

72 AJBT-KMJ, I-3-d/13, l. 2-3.

73 Nota je bila objavljena v Tito-Churchill..., str. 552.

nujno potrebno obdržati jugoslovansko vojsko in mestno upravo na območju, ki bi prišlo pod nadzor Alexandra.⁷⁴ Vodja ZSSR se je resno zavzemal za prihodnjo priključitev Trsta k Jugoslaviji, saj je na vprašanje, ki ga je v Moskvo poslal generalni sekretar italijanske komunistične partije Palmiro Togliatti, odobril 28. maja poslan sovjetski odgovor. V njem je pisalo, da mora biti Trst predan Jugoslaviji, in bilo predlagano, da bi Togliatti zavzel prav takšno stališče.⁷⁵ V pismih Titu, ki je 20. maja odpotoval na Hrvaško in Slovenijo, je njegov namestnik v Beogradu Edvard Kardelj prav tako precej optimistično ocenil možnosti uresničitve sovjetskega načrta, po katerem so začeli delovati Jugoslovani. Tita je obveščal o diplomatskih in propagandnih prizadevanjih ZSSR na koncu maja z namenom, da bi dosegli od zahodnih zaveznikov privolitev v ta načrt.⁷⁶ Toda v poslanici Trumanu Stalinu v Moskvo, ki jo je ta prejel 31. maja, ter v notah Washingtona in Londona jugoslovanski vladi z dne 2. junija in pozneje na junijskih pogovorih z Jugoslovani v Beogradu in Devinu so se zahodni zavezniki trdno izrekli o svoji pravici, da zamenjajo po svoji presoji mestno upravo na območju, ki bo prišlo pod nadzor Alexandra, in tam pustili pravzaprav simbolično število dvatisoč jugoslovanskih vojakov. Tedaj je Kremelj v nasprotju s pričakovanji Kardelja odgovoril s precej šibkimi argumenti, da bi vodje ZDA in Britanije upoštevali interese Jugoslavije.⁷⁷ Ker od ZSSR ni prišla bolj učinkovita podpora, je bilo jugoslovansko vodstvo prisiljeno podpisati beograjski in devinski sporazum na podlagi zahodnih pogojev.

Beograd je računal na sovjetsko podporo tudi z namenom doseči privolitev Zahoda za bivanje jugoslovanske vojske na Koroškem. Čeprav so se sredi maja v skladu s sovjetsko-jugoslovanskim dogovorom jugoslovanske moči začele razporejati v sovjetski okupacijski coni v Avstriji, tega ni uspelo uporabiti kot presedan glede Koroške, ki je prišla v britansko cono. Angleži so vztrajali in jugoslovanska vojska je morala zaradi britanskih zahtev oditi s Koroške.⁷⁸ Moskva pa je do konca maja še vedno skušala izpodbijati nasprotovanja Londona tudi glede prisotnosti jugoslovanske vojske v sovjetski coni.⁷⁹ Vendar je to po umiku jugoslovanske vojaške sile s Koroške izgubilo pomen, tako da so morali odpovedati tudi prisotnosti v sovjetski coni.

Ob zaključju obdelave narave sovjetsko-jugoslovanskih odnosov leta 1945 se je treba, čeprav zelo na kratko, ustaviti pri tretji temeljni prvini, ki sem jo omenil že na začetku, in sicer na principu hierarhičnosti.

Ne glede na pomembno samostojnost takratnega jugoslovanskega vodstva v svoji vsakdanji politiki, ni omenjeni princip nič manj prežemal celotne odnose med ZSSR in Jugoslavijo. Ne le v Moskvi, ampak tudi v Beogradu so menili, da se samo po sebi razume, da se bodo Jugoslovani zgledovali po sovjetskih izkušnjah pri reševanju notranjih nalog ter bodo s sovjetsko stranjo usklajevali najbolj bistvene vidike jugoslovanske politike, posebej v mednarodni areni. Vendar zadnje nikakor ni izključevalo takih ali drugačnih poskusov jugoslovanskega vodstva, da bi delovali na svojo roko brez posvetovanja z Moskvo. To se je predvsem dogajalo v tistih primerih, ko so Jugoslovani obravnavali nujnost nekaterih rešitev, pa so že vnaprej pričakovali negativno

74 Perepiska..., prva knjiga, št. 470, str. 423-424; druga knjiga, št. 323, str. 252-254.

75 RCHIDNI, f. 17, inv. št. 128, akt. 716, l. 45-47; CDA-CPA, f. 146, inv. št. 2, a.e. 15, dnevnik G. Dimitrova, 28. 05. 1945; Arhiv Jugoslavije, Beograd /dalje AJ/, fond. 507, CK SKJ, IX, I-II/17, l. 57-58.

76 AJ, fond Edvard Kardelj, kolekcija "Sabrana dela", knjiga IX (X), št. 5, 6, 9.

77 Glej poslanice Stalina Trumanu 8 VI, Churchillu 21. VI. 1945 v Perepiska... prva knjiga, št. 493, str. 435-436; druga knjiga, št. 334, str. 260; 345, str. 267.

78 Glej D. Biber: Britansko-jugoslovanski nesporazumi okrog Koroške 1944-1945. Zgodovinski časopis, 1978, št. 4; L. J. Gibianskij: Sovetskijskij Sojuz i novaja Jugoslavija, str. 176-177.

79 Sovjetsko-anglijskie otnošenija vo vremja Velikoj Otečestvennoj vojny. 1941-1945: Dokumenty i materialy. Moskva 1983, druga knjiga, št. 278, str. 394-395.

sovjetsko reakcijo. Vendar takšna reakcija praviloma ni zašla iz okvira tradicionalnih odnosov med nadrejenim in podrejenim: če si je ena stran dopustila v svojih interesih, ko je bilo to mogoče, nekaj svobode za hrbtom druge strani, je kljub temu v celoti ohranjala podrejen položaj, ostajajoč subjekt hierarhičnega sistema. Za sovjetsko-jugoslovanske odnose je bilo značilno, da se celo takrat, ko so bila navodila iz Moskve v nasprotju s cilji jugoslovanskega vodstva ali v nasprotju z njihovim mnenjem, niso nič manj podredili hierarhični disciplini. Takšne niso bile, na primer, le reakcije Hebranga med že navedenim pogovorom s Stalinom 9. januarja glede ozemeljskih zahtev Beograda do sosednjih držav. Jugoslovansko vodstvo je sprejelo 18. maja Stalinov načrt, v katerem je bilo zaobseženo tržaško vprašanje, pa čeprav je bilo že omenjeno, je bil Tito do načrta skeptičen.

Morda se je najbolj jasno pokazala hierarhičnost odnosov med ZSSR in Jugoslavijo v primerih skrajnega sovjetskega nezadovoljstva z jugoslovanskimi dejanji, ko si je Moskva dovolila ostro okregati beograjsko vodstvo in je le-to menilo, da se mora kesati za storjene napake. Med dogodki leta 1945 najbolj izstopata dva.

Prvi je bil povezan z vključitvijo Grola kot namestnika premiera združene vlade, ki je bila potrjena 7. marca. Kot je bilo že povedano, je Tito to storil ne da bi se prej posvetoval s sovjetsko stranjo. Zanj je bilo nepričakovano, da se je v vladi pojavil Grol, in sicer namesto Simića, ki je kandidiral za mesto namestnika premiera, kar je Moskva odobrila, saj so skupaj z njo usklajevali prvotno sestavo prihodnjega kabineta. 11. marca je Molotov v telegramu, naslovljenem na Tita, Kardelja in Hebranga, poudaril, da so bile takšne spremembe storjene brez vednosti sovjetske vlade in da jih ima ta za napake, ker lahko privedejo do političnih težav v Jugoslaviji. V odgovoru, poslanem v Moskvo, je Tito opravičeval svojo odločitev s tem, da bo pritegnitev Grola v vlado pomagala razbiti "*srbsko reakcijo*" ter da brez Grola zahodni zavezniki vlade morda sploh ne bi priznali. Sicer pa je v novem telegramu Molotova 15. marca Kremelj zelo ostro izrazil nesoglasje s Titovimi argumenti ter hkrati kritiziral programsko deklaracijo združene vlade, predvsem zaradi tega, ker v njej ni prišla do izraza posebna vloga ZSSR, kar je v telegramu Molotov obravnaval kot posledico popuščanj pod pritiski Šubašića in Grola. Telegram je vseboval tudi grožnjo, da se lahko sovjetska vlada javno loči od samostojno sprejetih ukrepov v Jugoslaviji, če se jugoslovansko komunistično vodstvo noče posvetovati z Moskvo. Iz tega je postalo jasno, da je bil glavni vzrok tako ostre sovjetske reakcije predvsem v tem, da si je Tito dovolil samostojno spremeniti odločitev, ki jo je uskladil z Moskvo, ter je še povečal svojo krivdo, ker je skušal v odgovoru na prvi telegram Molotova utemeljiti svoja dejanja, namesto da bi brez izgovorov priznal krivdo. Takoj potem, ko je prispel drugi telegram, je politbiro CK KPJ po tako hladnem tušu iz Kremlja sestavil nov odgovor, ki je vseboval klasična pravila hierarhične discipline in "*bolševiške samokritike*". Brez ugovorov so priznali sovjetske obdolžitve ter obsodili svoje stališče pri oblikovanju vlade, ki so ga označili kot oportunistični strah pred zapleti z Anglijo in ZDA in zatrdili, da so trdno odločeni, da bodo Moskvo stalno o vsem obveščali ter delovali pod njenim vodstvom.⁸⁰ Šele po tem je sovjetska stran menila, da incident ni več aktualen ter je nanj opomnila samo med konfliktom 1948.⁸¹

Drugi dogodek pa se navezuje na znani govor Tita v Ljubljani 26. maja 1945, ki je bil oster protest proti stališču zahodnih zaveznikov, ki so prisilili jugoslovansko vod-

80 Dokumenti sovjetsko-jugoslovanske korespondence 11.-15. III. 1945 v AJBT-KMJ, I-3-b/592. Tekst odgovora politbiroja CK KPJ, ki je bil v teh dokumentih, ko so ga odposlali v Moskvo, je malce popravljen /primerjaj izvlečke v RCHIDNI, f. 575, inv. št. I, akt. 413, I. II, 68/.

81 RCHIDNI, f. 575, inv. št. I, akt. 413, I. II, 68.

stvo, da umakne svojo vojsko s Koroške, ter zahtevali, da Trst in del Julijske krajine prideta pod njihov nadzor. Med konfliktom leta 1948 je v javnost najprej prišla okoliščina, da je ta govor na začetku junija 1945 izzval ostro sovjetsko demaršo, saj izjavljal, da Jugoslovani ne želijo "plačati tujih računov", služiti kot "drobiž" in biti vmešani v "politiko interesnih sfer", Kremelj ni razumel kot naperjenih le proti Zahodu, ampak tudi proti ZSSR.⁸² Iz arhivskih dokumentov je razvidno, da sta se 4. junija, teden po objavi govora v jugoslovanskem tisku, sovjetski veleposlanik v Jugoslaviji Ivan Sadčikov in svetovalec veleposlaništva Dmitrij Čuvahin, ki sta delovala, kot je mogoče razumeti, po navodilih iz Moskve, obrnila na Kardelja /nadomeščal je Tita, ki se še vedno ni vrnil v Beograd/ z vprašanji o tem, kaj je Tito mislil s temi izjavami. Kardelj je odgovoril, da se Titove izjave nikakor ne tičejo ZSSR, ampak je imel v mislih politiko vplivnih sfer, ki jo želijo v Jugoslaviji izvajati Angleži. Jugoslovani pa so zavrnilo, da bi bili "drobiž v rokah Angležev in Američanov za barantanje z italijanskimi imperialisti". Kardelj se je strinjal s pripombami Sadčikova in Čuvahina, da omenjene formulacije, ki niso "povsem jasne", lahko izzovejo "nesporazum in naravnost napačne razlage", ter je prepričal sogovornike, da je zveza z ZSSR in opora nanjo stalni temelj jugoslovanske politike.⁸³ Vendar se sovjetsko vodstvo s tem ni zadovoljilo, tako da je Sadčikov naslednji dan po ukazu iz Moskve povedal Kardelju, da vodstvo ZSSR meni, da je govor Tita "neprijateljski napad", in opomnil, da se bodo na ponovne podobne izjave odzvali z "odkriti kritiko v tisku".⁸⁴ Čez tri leta, ko je med konfliktom leta 1948 ta dogodek Kremelj znova uporabil za obdolžitve Tita in njegovega kroga, je jugoslovansko vodstvo kot prej oporekalo sovjetskim trditvam, da je bil govor v Ljubljani namenjen ne le zahodnim zaveznikom, ampak tudi ZSSR.⁸⁵ Sicer pa sta na začetku petdesetih let jugoslovanska uradna propaganda in zgodovinopisje začela označevati ta govor, kot da bi bil dejansko naperjen tudi proti ZSSR, ker le-ta ni izkazala potrebne podpore Jugoslaviji med majsko krizo. In še vedno ni dokumentiranega potrjenega odgovora na vprašanje, katera od teh dveh jugoslovanskih trditev je ustrezala resnici. Toda za nas ni nič manj pomembno to, da je na ostro sovjetsko demaršo 5. junija 1945 jugoslovansko vodstvo reagiralo v duhu hierarhične discipline. V odgovoru Sadčikovu se je Kardelj strinjal z ostro sovjetsko oceno Titovega govora. Čeprav previdno je vendarle kritiziral vodjo Jugoslavije, ki ni v zadostni meri upošteval splošnih interesov svetovnega razvoja "proletarske revolucije in socializma", predvsem interesov sovjetske politike.⁸⁶ Če lahko verjamemo Ljubodragu Đuriću, takratnemu šefu Titovega kabineta, se je po pogovoru s Sadčikovim Kardelj pritoževal, da Tito "blebeta vse mogoče", on sam pa mora hoditi po kostanj v žerjavico.⁸⁷ V svojih spominih piše Đilas, da so skupaj z Rankovićem in na pobudo Kardelja šli k Titu, ki se je vrnil v Beograd, mu pojasnili problem in omenili, da je nujno hitro zgladiti incident z ZSSR, s čimer se je Tito takoj strinjal.⁸⁸ Povezanost interesov in hierarhičnost odnosov med ZSSR in Jugoslavijo v okviru sovjetskega bloka se je izkazala za močnejšo od delnih razhajanj. To je bilo značilno ne le za leto 1945, ampak tudi za celotno poznejšo dobo vse do konflikta 1948.

82 Pisma CK KPJ in pisma CK SKP /b/. Beograd 1948, str. 41.

83 Telefonogram Sadčikova v Moskvo 4. VI. 1945. - AVP RF, f. 0144, inv. št. 29, mapa 116, akt. 16, l. 7-8.

84 To je bilo pozneje citirano v sovjetskem pismu jugoslovanskemu vodstvu 4. V. 1948 /AJ, f. 507, CK SKJ, IX, 1-I/22, l. 18/, ki ga je zatem objavila jugoslovanska stran /Pisma CK KPJ in pisma CK SKP /b/, str. 41/.

85 Glej: "Primerba Politbiroa CK KPJ" /brez datuma/ v AJ, f. 507, CK SKJ, IX, 1-I/22, l. 52; "Prethodna objašnjenja" v Pisma CK KP in pisma CK SKP /b/, str. 4-5.

86 AJ, f. 507, CK SKJ, IX, 1-I/22, l. 18; Pisma CK KPJ in pisma CK SKP /b/, str. 42.

87 Lj. Đurić: Sećanja na ljude i događaje. Beograd 1989, str. 285.

88 M. Đilas: Vlast i pobuna. Beograd 1991, str. 81.

Dušan Nečak

NEMŠKA NARODNOSTNA SKUPNOST KOT NACIONALNI IN RAZREDNI SOVRAŽNIK

Čeprav sodi raziskovanje narodnomanjšinskih vprašanj v slovenski historiografiji med najbolj priljubljene teme, je ostalo vprašanje usode tako imenovanih Nemcev na Slovenskem po letu 1945 siva lisa. Iz političnih in narodnostnih razlogov se raziskovalci te tematike niso lotevali. Stigmatizacija z nacizmom in spomin na zlo, ki so ga nacisti tudi ob pomoči domačih Nemcev prizadejali slovenskemu narodu ter dejstvo, da jih je po drugi svetovni vojni ostala le še peščica, so bili očitno dovolj pomembni razlogi za to, da je ta tematika ostala neobdelana. Če pa k povedanemu dodamo, da obravnavanje te tematike tudi politično ni bilo zaželeno, saj je nova oblast s tistim delčkom Nemcev na Slovenskem, ki je ostal doma in ni pobegnil z umikajočo se nemško vojsko, obračunala prav tako kot z drugimi nasprotniki v vojni, smo našeli domala vse razloge za tako stanje v slovenski historiografiji. Danes pa je problematika nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji še posebej spolitizirana, saj so trajno prisotne zahteve po njihovem priznanju in enakem statusu, kot ga imajo pri nas Italijani in Madžari, za katerimi stojijo premoženjska vprašanja.

V tem referatu se bom omejil na tiste Nemce na Slovenskem, ki so živeli zunaj kočevskega jezikovnega otoka, saj je problematika kočevskih Nemcev bolje obdelana (v zadnjem času tudi po zaslugi Mitje Ferenca), njihova usoda pa je do neke mere drugačna, saj so o svoji bodočnosti odločili že v času vojne.

Po koncu prve svetovne vojne je na Slovenskem ostalo nekaj deset tisoč Nemcev, katerih število se po različnih virih navaja različno od 20 do 50 tisoč.¹ Natančneje je o njih pisal dr. Dušan Biber.² V svoji knjigi je veliko pozornosti posvetil odgovoru na vprašanje, ki je v bistvu določalo njihov zgodovinski razvoj: v kolikšni meri in kako globoko se je nacificirala nemška narodnostna skupnost v Jugoslaviji in Sloveniji. Tej problematiki sem tudi sam posvetil veliko pozornosti.

Vsi raziskovalci te tematike so ugotovili, da se je nemška narodnostna skupnost na Slovenskem začela nacificirati že zelo zgodaj. Vendar pa ni mogoče pritrditi tistim, ki to dejstvo absolutizirajo in zatrjujejo, da je nacistična miselnost zajela vse socialne sloje. Med nemško aristokracijo, denimo, nacizma ni zaznati, selektivno pa je treba ocenjevati tudi ideološko usmerjenost vrhov nemškega industrijskega sloja (npr. primer Hutter).

Ocene o nacificiranosti nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji pa se niso razširile samo na slovenski-jugoslovanski strani in ne samo po drugi svetovni vojni. Jasno so prišle do izraza tudi na avstrijski strani, in to v času, ko je nacizem v Nemčiji šele začel svoj pohod. Tako je avstrijski konzul v Ljubljani grof dr. Heinrich Orsini-Rosenberg že 18. junija 1934 poročal kanclerju Engelbertu Dolfussu o razširjenosti pronacistične propagande in miselnosti v Sloveniji: *"V zadnjem času se je intenzivnost nacional-*

1 Nečak Dušan, Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji po letu 1945, Zgodovinski časopis 1993, št. 3, str. 441.

2 Biber Dušan, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, Ljubljana 1966.

socialistične propagande opazno povečala, pri čemer so, kot je znano, glavna oporišča tega gibanja posamezne krajevne organizacije švabsko-nemškega Kulturbunda v Mariboru, Celju, Ptuj, Ljubljani in Kočevju.³ Celjsko organizacijo Kulturbunda je imel avstrijski diplomat za "duhovno centralo nacionalsocialističnega gibanja v Dravski banovini." Sicer pa je bil prepričan, da so imeli nemški agentje za izvajanje nacistične propagande na voljo že oblikovano in močno organizacijo nemško-švabskega Kulturbunda, "ki je, kot je znano, popolnoma nacionalsocialistično usmerjena".⁴ Ko je avstrijska policija preverjala navedbe diplomatskega predstavnika stanovske Avstrije v Ljubljani tudi preko zaupniške mreže v Sloveniji, je sicer nekatere konzulove označitve posameznikov nekoliko omilila, toda sklepna misel poročila varnostnega direktorja za Štajersko je bila: "Verjetno je, da so - kot smo že poročali - skoraj vsi Nemci, ki živijo v nekdanji Spodnji Štajerski in na Kranjskem, nacionalsocialistično naravnani."⁵ Seveda je mogoče, da so navedeni podatki - mogoče bi jih bilo navesti še več⁶ - nekoliko napihnjeni, pač v skladu s slabimi meddržavnimi odnosi med Avstrijo in Jugoslavijo, toda dejstvo, da se je nemška narodnostna skupnost v Sloveniji nagibala na nacistično stran, ostaja. Zaradi vsega tega je med drugo svetovno vojno zrastle prepričanje, da morajo vsi Nemci na Slovenskem plačati za nacistično raznarodovalno politiko, za genocidni okupacijski sistem, v katerem so sodelovali tudi domači Nemci. Koliko in v kakšnem obsegu še ni čisto ugotovljeno, raziskovanja v tej smeri pa so v teku.

Prepričanje o kolektivni nemški krivdi za preganjanje Slovencev se med drugo svetovno vojno na Slovenskem ni oblikovalo samo v taboru Osvobodilne fronte, temveč tudi v njej nasprotnem. Med vojno je tako nemška narodnostna skupnost v Sloveniji pri obeh taborih še utrdila vlogo narodnega sovražnika, ki jo je, zaradi historičnih razlogov, prinesla že v prvo jugoslovansko državo.

Že oktobra 1941 so v taboru, ki ni bil naklonjen OF (tako imenovani Mačkovškov krog), v Ljubljani sprejeli sklep o popolnem očiščenju slovenskega ozemlja tujcev pa tudi o zaplembi njihovega premoženja. V prvi vrsti so imeli pred očmi slovenske Nemce, čeprav je bil govor tudi o Italijanih in Madžarih. V elaboratu o prevzemu imovine tujcev na slovenskem ozemlju, ki nosi datum 11. oktober 1941, so med drugim zapisali: "Pri določevanju naših bodočih mej je zlasti važno stališče, ki so ga zavzele prav vse skupine glede tujerodcev. Pri vseh in vsakomur je nasilno izseljevanje slovenskih družin z njihovih domačij ter odvzemanje njih premičnega in nepremičnega premoženja izzvalo v zvezi s predvojnimi podtalnim rovarjenjem petokolonskih celic povsem enodušno zahtevo vseh Slovencev: na našem slovenskem področju ne more ostati nikak tujerodec, vse naše ozemlje je treba očistiti."⁷ Dobro leto pozneje so bili še izrazitejši. V elaboratu o vojni škodi z dne 15. decembra 1942 so zapisali: "Okupatorji so nam pokazali s svojim barbarskim postopanjem pota in sredstva, s katerimi jim moramo povrniti milo za drago, in to v taki meri, da si bodo za vedno zapomnili našo osveto... Ako bi mi pustili manjšinam na našem teritoriju po zopetni vzpostavitvi Jugoslavije njihovo imovino v njihovi lasti, potem bi se naši (izgnanci op.p.) vrnili kot berači in ostali berači. Tujerodci pa obdržali vso svojo imovino nedotaknjeno in celo pomnoženo. Zato je neobhodno potrebno jih razlastiti in nato izgnati brez vsega." Ko so v nadaljevanju naštevati skupine, ki naj bi jih doletela taka usoda, so na prvem mestu, med drugimi, našteali prav

3 Nečak Dušan, Avstrijska legija II, Maribor 1995, str. 52.

4 Ibid., str. 54.

5 Ibid., str. 57.

6 Več o tem glej citirano knjigo D. Bibra in poglavje Nacistični begunci v Jugoslaviji po neuspelem puču 25. julija 1934, v citiranem delu D. Nečaka, Avstrijska legija II.

7 Ferenc Tone, Nemci v Sloveniji med drugo svetovno vojno, tipkopični elaborat, hrani avtor, str. 10/11.

Nemce.⁸ Tudi protikomunistični tabor je torej že med vojno smatral Nemce na Slovenskem ne samo za narodne, temveč tudi za razredne sovražnike. Seveda z drugačno ideološko-politično konotacijo kot je bil to primer po vojni.

V taboru Osvobodilne fronte in v političnem vodstvu slovenskega in jugoslovanskega odporiškega gibanja so oblikovali jasno stališče do teh vprašanj šele v začetku leta 1944 in so ga dopolnjevali vse do konca vojne. V začetku leta 1944 je namreč obiskal Znanstveni inštitut pri Izvršnem odboru Osvobodilne fronte eden od vodilnih jugoslovanskih komunistov Rodoljub Čolaković in napovedal izselitev Nemcev iz vse Jugoslavije. O tem so nato razpravljali tudi slovenski znanstveniki in politiki in se opredelili tako, kot je zapisal vodja Znanstvenega inštituta dr. Fran Zwitter: "...R. Čolaković je pri obisku v Znanstvenem inštitutu v začetku leta 1944 sporočil, da je izselitev Nemcev iz Jugoslavije sklenjena stvar, nato je v mojem prvem referatu in v prvi diskusiji v Semiču prevladalo naziranje, da bi bilo potrebno izseliti nemško manjšino iz slovenskega etničnega ozemlja na Koroškem, na drugem sestanku pa se je E. Kardelj izrazil za izselitev štajerskih, ne pa tudi koroških Nemcev."⁹

Približno v istem času, ko so o vprašanju Nemcev razpravljali in odločali na jugoslovanski ravni, so tekale razprave in priprave za rešitev tega vprašanja v Sloveniji tudi na slovenski ravni. O tem je pisal predvsem kolega prof. dr. Tone Ferenc.¹⁰ V začetku septembra 1944 (3.9.) je predsednik Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo dr. Makso Šnuderl napisal "Predlog za prve ukrepe pri prevzemanju oblasti na slovenskem Štajerskem". V njem se je, zaradi vloge, ki so jo imeli spodnještajerski Nemci pri genocidni nacistični politiki na tem področju, zavzel za popoln izgon Nemcev iz slovenskega ozemlja, zaplembo njihovega imetja, ki naj bi bila pod nadzorstvom krajevnih uradov OF uporabljena za popravilo storjene škode.¹¹ Le nekaj dni pozneje, 17. septembra, pa je svoj predlog konkretiziral in ga dopolnil. Že tri dni po osvoboditvi kraja naj bi krajevne oblasti sestavile seznam Nemcev in poskrbele za njihov izgon. Zamislil pa si je vse skupaj takole: "*Nemce je treba postaviti izven slovenskega ozemlja. Ker pa bo naša vojska predvidoma zasedla večji teritorij Avstrije, bi kazalo določiti, da je treba vse izgnance postaviti na določeno mesto. Predlagal bi Gradec, ki je središče vsega preganjanja Slovencev v preteklosti in sedanjosti.*"¹²

Njegov predlog naj bi v ustreznem elaboratu obdelala posebna skupina strokovnjakov: dr. Lavo Čermelj, dr. Luka Sienčnik, Lojze Ude in dr. Fran Zwitter. To nalogo jim je dodelila Študijska komisija pri Predsedstvu SNOS. Elaborat so izdelali in v njem kot predlog zapisali, da naj se "*vsi Nemci, jugoslovanski ali tuji državljani, ki so bili člani Kulturbunda ali drugih narodno socialističnih organizacij, izženejo z družinami vred, ker so zagrešili izdajo proti lastni državi, odnosno so zlorabili gostoljubnost države, v kateri so živeli, in da se zapleni njihovo premoženje.*"¹³

Predlog iz elaborata je šel v obravnavo na Študijsko komisijo pri SNOS, izdelani naj bi bili celo pravilniki za izvedbo tega predloga, ki je svojo končno obliko dobil 29. novembra 1944, dober teden dni po splošno znanem odloku (odlokoma) predsedstva AVNOJ z dne 21. novembra 1944, s katerim(a) je bil sankcioniran izgon Nemcev iz Jugoslavije, zaplemba njihovega premoženja in odvzem državljanstva. Ta predlog je bil v vseh glavnih zahtevah enak odloku Predsedstva AVNOJ. Predvideval je, da je treba

8 Ibid., str. 11.

9 Zwitter Fran, Priprave Znanstvenega inštituta za reševanje mejnih vprašanj po vojni, Osvoboditev Slovenije, Ljubljana 1977, str. 264, 266, 268 in Nečak, ZČ... str. 440.

10 Glej njegov že citirani rokopis, zlasti strani 13 in 14.

11 Ibid., str. 13.

12 Ibid., str. 14.

13 Ibid., str. 14.

izgnati vse Nemce, ne glede na njihovo članstvo v nacističnih organizacijah, z izjemo tistih, ki so sodelovali v NOB ali ga podpirali, in tistih, ki so iz nevtralnih držav. Vendar pa Predsedstvo SNOS svojega sklepa ni oblikovalo v odlok, po mnenju nekaterih zaradi tega, ker je temu v kontekstu razpravljanj o bodočih slovenskih mejah nasprotoval Edvard Kardelj, najbrž pa tudi zaradi tega, ker je bil prej sprejet odlok na jugoslovanski ravni s skoraj identično vsebino.¹⁴

Nesporno je torej, da se je med vojno zaradi dejavnosti domačih Nemcev v nacističnem okupacijskem aparatu še poglobilo prepričanje Slovencev o Nemcih kot narodnem sovražniku. Zahteva po zaplembi njihove imovine pa je imela takrat bolj pomen ukrepa, ki naj bi povrnil materialno škodo povzročeno Slovincem in še ne pomena ukrepa, s katerim naj bi eliminirali razrednega sovražnika.

Doslej znane podrobnosti o usodi slovenskih Nemcev po drugi svetovni vojni so predmet neke druge moje objavljene razprave.¹⁵ Za današnjo priložnost omenjam samo splošno znana dejstva, da je velika večina slovenskih Nemcev odšla iz Slovenije z umikajočo se nemško vojsko. Kljub temu jih je ostalo nekaj tisoč, ki jih je OZNA poslala v različna taborišča po Sloveniji, pred sodišča in prek zelene meje v sosednjo Avstrijo. Nacionalni sovražnik je bil domala v celoti eliminiran. Po ljudskem štetju 1948 jih je na Slovenskem ostalo le še 1824. Slovenski Nemci so na nekaterih predelih Slovenije, npr. v Apaški kotlini, v Prekmurju in na Kočevskem, živeli večinoma kot ruralno prebivalstvo, toda kljub temu je bila ena njihovih pomembnih značilnosti tudi dejstvo, da so v razmeroma visokem deležu pripadali višjim, večinoma meščanskim socialnim slojem. Zato se je takoj po vojni začel, v skladu s tedanjo maniro, tudi obračun z "razrednim sovražnikom". Boris Kidrič je te ukrepe imenoval kar "*ekspropriacijo na patriotski osnovi*".¹⁶

Premoženje slovenskih Nemcev ni bilo majhno in zaradi stigmatizacije z nacizmom je bila takšna ekspropriacija politično manj občutljiva in zato še lažje uresničljiva kot ekspropriacija slovenskega premoženja. Temelj za izvajanje zaplembe nemškega premoženja takoj po vojni je bil odlok Predsedstva AVNOJ 21. novembra 1944 o prehodu sovražnega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile.¹⁷ Raziskovalec te problematike dr. Jože Prinčič utemeljeno deli zakonske predpise, ki zadevajo problematiko zaplembe nemške imovine, v dva dela:

1. na predpise, s katerimi je bilo to premoženje v letih 1945 in 1946 zaplenjeno in preoblikovano v splošno ljudsko premoženje in

2. na predpise iz prve polovice petdesetih let, ki so ustavili zaplembo premoženja avstrijskih in nemških državljanov; v tem času so se namreč izboljšali meddržavni odnosi Jugoslavije z Avstrijo in Nemčijo.¹⁸

Za naš namen so pomembnejši predpisi iz prve skupine, saj so ti določali obseg zaplemb. Junija 1945 sta predsedstvo AVNOJ in Komisija za upravljanje narodne imovine - KUNI pri Predsedstvu SNOS izdala podrobna navodila za določitev sovražnega premoženja oziroma nemškega rajha in oseb nemške narodnosti. Od takrat je bilo treba med državljane nemškega rajha uvrstiti vse, ki so imeli nemško državljanstvo. V junijskih navodilih je bilo posebej poudarjeno, da pri določanju oseb nemške narodnosti ni odločilen kraj rojstva ali narodnost staršev, temveč "*vedenje in*

14 Ibid., str. 14/15.

15 Glej že citirano razpravo v ZČ.

16 Branko Petranović/Momčilo Zečević, Jugoslavija 1918 - 1984, Beograd 1985, str. 614, op. 1.

17 Uradni list DFJ, št. 2/25, 6. 2. 1945.

18 Jože Prinčič, Podržavljenje nemškega premoženja na slovenskem ozemlju po drugi svetovni vojni (1945-1955), rokopis hrani avtor, str. 3.

priznavanje" v Jugoslaviji pred drugo svetovno vojno in med njo. Zelo restriktivno naj bi uporabljali tudi tiste določbe odloka Predsedstva AVNOJ iz 21. novembra 1944, ki govorijo o izjemah za tiste Nemce, ki so sodelovali v NOB. Te izjeme naj bi po navodilih KUNI veljale le za tiste, ki so *"izkazali dejansko tveganje in pre-dano žrtvovanje v službi narодоosvobodilne borbe"* ter se osvobodilnem gibanju niso priključili iz špekulativnih namenov šele ob koncu vojne.¹⁹ V začetku leta 1946 (januar) je slovenska KUNI dobila navodila Državne komisije, da je treba med nemške državljane uvrstiti tudi Avstrijce in sudetske Nemce, ker so bili ob začetku vojne nemški državljani.

Zakonodajo prve skupine zaokrožajo še Zakon o konfiskaciji imovine in o izvršitvi konfiskacije iz 9. junija 1945, Zakon o agrarni reformi z dne 23. avgusta 1945 in Zakon o prenosu sovražnikovega premoženja v državno lastnino, o sekvestraciji premoženja odsotnih oseb z dne 6. avgusta 1946. Z njimi sta bila uresničena avnojska odloka iz 21. novembra 1944. Naglica pri pravnem urejanju vprašanj glede zaplembe nemškega premoženja pa tudi intenzivnost in doslednost pri njihovem izvajanju, je imela poleg obračuna z narodnim in razrednim sovražnikom tudi gospodarske razloge. Z zaplenbo nemškega premoženja je bila namreč vsaj deloma nadomeščena škoda, ki so jo nemške okupacijske oblasti in vojaške enote posredno ali neposredno povzročile na slovenskem ozemlju med vojno. Na ta način je nova oblast najhitreje prišla do nujnih sredstev za obnovo in oživitev gospodarskega življenja, v največji meri še preden so se na mednarodni ravni začele resne razprave o vojni odškodnini.

Vrednost in obseg *"ekspropriacije na patriotski osnovi"* sta zaenkrat znana samo okvirno, podrobnejša analiza je še v delu. Čeprav, kot sem že opozoril, je bil v Sloveniji delež Nemcev, ki so živeli na podeželju, manjši kot drugod v Jugoslaviji, so bila na Slovenskem konfiscirana 5.703 posestva s 114.780 ha površine, kar uvršča Slovenijo na tretje mesto po odvzemu zemlje Nemcem v Jugoslaviji (za Vojvodino in Slavonijo).²⁰ Nemci naj bi po lastnih navedbah iz leta 1955 v Jugoslaviji izgubili skoraj za 42 milijard tedanjih dinarjev premoženja,²¹ organizacija spodnještajerskih Nemcev pa je izračunala, da je bila samo vrednost zaplenjenih industrijskih obratov na današnjem slovenskem Štajerskem prek 100 milijonov dolarjev.²² Morda bo mogoče izračunati, kakšna je bila resnična vrednost odvzetega nemškega premoženja, saj ne more biti dvoma, da so prizadeti navajali večjo vrednost od dejanske. Do takrat pa se zadovoljimo z jasnimi in povednimi ugotovitvami dr. Jožeta Prinčiča, ki je ugotovil, da je bilo po podatkih iz sredine leta 1945 od 361 industrijskih objektov, kolikor jih je bilo na ozemlju Dravske banovine leta 1939, okoli 115 ali ena tretjina v nemški lasti oziroma s kapitalom oseb nemške narodnosti, "domačih" Nemcev ali Nemcev z avstrijskim, češkim, švicarskim, norveškim, švedskim ali lihtenštajnskim državljanstvom.²³ Če k temu dodamo še ugotovitve, da so prevladovala kapitalsko najintenzivnejša podjetja, kot na primer Tovarna emajlirane posode v Celju, Tovarna kemičnih izdelkov v Hrastniku, Kranjska industrijska družba, Rudnik in železarna Štore, Tekstilna tovarna v Mariboru itd., so jasne ne samo predstave o obsegu in gospodarskem pomenu *"ekspropriacije"* narodnega in razrednega sovražnika za takratno državo, temveč tudi predstave o obsegu in pomenu morebitnega vračanja tega premoženja nekdanjim lastnikom za današnje slovensko narodno gospodarstvo.

19 Ibid., str. 6.

20 Nečak..., str. 440/441.

21 Ibid., str. 441.

22 Prinčič..., str. 46.

23 Ibid., str. 36.

Nevenka Troha

OSVOBODITEV ALI OKUPACIJA, NARODNA OSVOBODITEV ALI REVOLUCIJA - PRIMORSKA IN TRST V LETU 1945

Območje, ki je bilo pred drugo svetovno vojno sestavni del Italije in ki ga je zahtevala Jugoslavija na mirovnih pogajanjih po njenem koncu, leži na stičišču štirih narodov in kultur, in hkrati treh velikih svetov - slovanskega, germanskega in romanskega. Različni narodi imajo zanj različna poimenovanja. Slovenci ga, občasno skupaj z Beneško Slovenijo, Rezijo in Kanalsko dolino imenujemo Primorska, Slovensko primorje in Istra, Italijani Venezia Giulia, ki jo v slovenščino prevajamo z Julijska krajina. Izraz Julijska krajina je bil uradni izraz za sporno območje bivših italijanskih pokrajin (provincia) Trst, Gorica, Pulj in Reka v času med junijem 1945 in septembrom 1947.

Že med vojno, zlasti pa po njej, sta se pri vprašanju Primorske - Julijske krajine prepletali dve ravni, mednarodna in lokalna, nastajajoča hladna vojna se je udejanila med tukajšnjimi prebivalci, med zagovorniki Italije in zagovorniki Jugoslavije. Tako imenovano tržaško vprašanje je postajalo, čeprav ne najpomembnejše, eno od svetovnih vprašanj tistega časa. V okviru spremenjenih mednarodnih razmer v času priprav na konec vojne, pridobivanja položajev in delitve interesnih sfer, je dobilo poleg narodnega, to je vprašanja meje med Italijani in Slovenci ter Hrvati, tudi ideološko razsežnost. Meja med Jugoslavijo in Italijo je postajala tudi meja med dvema blokoma.

Po sporazumu med jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem in Rdečo armado 23. septembra 1944 v Moskvi ter po osvoboditvi Beograda 20. oktobra istega leta je zahodnim zaveznikom postalo dokončno jasno, da bo v Jugoslaviji prevladal vpliv Sovjetske zveze in da se je v minulih letih v Jugoslaviji zgodila tudi revolucija. Edvard Kardelj je 1. oktobra 1944 pisal centralnemu komiteju slovenske partije: *"Pri tem so se postavili (italijanski krogi, op.a.) na zanimivo stališče. Pravijo, da meje niso samo med dvema narodom, ampak med dvema svetovoma in da branijo na teh mejah zahodno kulturo. Očitno je torej, da se italijanski imperialisti ponujajo za antisovjetsko avantgardo in da na ta način računajo na podporo zapadnega sveta v vprašanju naših meja. Problem teh meja postaja splošno evropsko politično vprašanje in ga bo treba reševati tako, da ne bo mogoča večja diskusija glede tega vprašanja, skratka treba je Italijane postaviti pred gotova dejstva."*¹ Obenem so zahodni zavezniki v okviru svoje realne politike ugotavljali, da so partizani že dolgo edina skupina, ki se je v Jugoslaviji borila proti Nemcem, zato so jih materialno in moralno podpirali. Jasno jim je bilo, da bodo po nemškem umiku imeli oblast, zato so si prizadevali vzpostaviti z njimi zadovoljive odnose.²

1 Arhiv Slovenije (AS), bivši arhiv CK ZKS (ZKS), fond (f.) CKKPS 2, ae 453, pismo E. Kardelja CKPS 1. oktobra 1944; P. Pallante, *Il PCI e la questione nazionale. Friuli-Venezia Giulia*, Videm 1980, str. 178; G. Valdevit, *La questione di Trieste. Politica internazionale e contesto locale*, Milano 1986, str. 63.

2 Tito-Churchill, strogo tajno, uredil D. Biber, Zagreb 1981, str. 459-465, Ocena položaja v Jugoslaviji brigadirja F. Macleana, poveljujočega 37. vojaški misiji, Beograd, februarja 1945.

Jugoslavija je postavila svoje mejne zahteve v okviru slovenskih etničnih meja³ in tudi zaradi težav pri dogovarjanju z zavezniki stremela k zasedbi čim večjega dela območja v skladu z načelom, da je največkrat tisto, kar je zasedeno, že tudi priključeno. V že omenjenem pismu je Kardelj tudi napisal: *"Ni dvoma, da bodo nekateri AA podpirali italijanske imperialistične tendence. Vendar so v tem oziru v precej težkem položaju. Ni mogoče zatajiti, da je na Primorskem ljudska vstaja in da se množice na tem terenu že tri leta bore za svojo svobodo. Mi smo danes dovolj močni, da morajo računati z našimi zahtevami in predvsem, da računajo z nami kot zavezniško vojsko. Po dosedanji praksi lahko rečemo, da bo ostalo naše tisto, kar bo v rokah naše vojske."*⁴ Italija je zahtevala zavezniško upravo nad celotno Julijsko krajino, neposredna pogajanja z Jugoslavijo in mejo vsaj na Wilsonovi liniji. Podlago za svoje zahteve je iskala v dogajanjih v prvi svetovni vojni, v 650.000 mrtvih na Soški fronti.⁵

Skupni načrt zahodnih zaveznikov o prihodnosti Julijske krajine je bil, da se izključita obe strani iz začasnega vladanja in da se vzpostavi zavezniška vojaška uprava, ki ne bo sestavni del zavezniške uprave v Italiji. Niso pa si bili enotni glede njene nadaljnje usode. Združene države Amerike so, tudi zaradi velikega vpliva tamkaj živčih Italijanov, celotno Julijsko krajino prisojale Italiji, Velika Britanija pa je skušala doseči sporazum z Jugoslovani in je bila za njeno delitev. Rešitve naj bi bile odvisne tudi od razvoja položaja v sami Italiji, to je od uveljavitve KPI in komunizma, kar so zahodne sile hotele na vsak način preprečiti.⁶ Britanci, ki so imeli pred koncem vojne vodilno vlogo v politiki do Jugoslavije, so v pogovore, ki so jih imeli z novimi jugoslovanskimi oblastmi, vključili tudi vprašanje Julijske krajine, vendar do končnega sporazuma gledečasne uprave spornega območja ni prišlo. Ob koncu vojne so zato skušali doseči Trst pred Jugoslovansko armado, ker bi potem neprimerno lažje vzpostavili svojo upravo v celotni Julijski krajini in vrnili precejšen del pokrajine s Trstom Italiji. Winston Churchill je, upoštevajoč moč jugoslovanske osvobodilne armade, pisal: *"Močno dvomim, da bi Tito, če pride tja, dovolil, da ga preženete."* Obenem so bili proti sodelovanju jugoslovanskih protipartizanskih sil, ki so jim ponudile usluge, ker so se slednje popolnoma kompromitirale z odkritim sodelovanjem z Nemci.⁷

V sklepni fazi vojne je postalo vprašanje Julijske krajine vse bolj odvisno tudi od moči italijanske in jugoslovanske strani, od njenega vpliva med zavezniki in v Julijski krajini sami. Slovensko osvobodilno gibanje je zato okrepilo organe ljudske oblasti, ki bi ob osvoboditvi omogočili vzpostavitev institucij jugoslovanske države in je obenem hotelo prej kot zavezniki zasesti vse zahtevano območje.⁸ Ob tem so skušali čim bolj

3 Po splošno sprejetih opredelitvah o priključitvi Slovenskega primorja v Kočevju oktobra 1943 in na drugem zasedanju Avnoja 30. novembra 1943 sta mejne zahteve postavila najprej zunanji minister NKOK J. Smolaka v reviji Nova Jugoslavija, št. 7-10, julij 1944, ki je zahteval mejo na Soči, in nato J. Broz na proslavi 1. dalmatinske brigade na Visu 12. septembra 1944. Posamezne zahteve so bile tudi širše, vendar niso bile nikdar postavljene uradno, ampak v posameznih fazah v funkciji zasedbe, ali pa so bile lokalnega značaja.

4 AS, ZKS, f. CKKPS 2, ae 453, pismo E. Kardelja CK KPS 1. oktobra 1944.

5 Repubblica Italia, Ministero degli affari esteri (MAE), Affari politici (AP) 1946-1950, Jugoslavia, busta (b.) 6, dopis predsednika vlade I. Bonomija admiralu W. Stonu 18. septembra 1944; G. Valdevit, La questione, str. 51. Wilsonova linija je poimenovana po predsedniku ZDA Woodrowu Wilsonu, ki jo je predložil na mirovnih pogajanjih po prvi svetovni vojni.

6 G. Valdevit, La questione, str. 63, 64.

7 Tito-Churchill, str. 517, poslanica W. Churchilla feldmaršalu Alexandru 1. maja 1945; str. 510, dopis O.G. Sargenta ministrskemu predsedniku W. Churchillu 26. aprila 1945; str. 513, pismo O.G. Sargenta ministrskemu predsedniku W. Churchillu 29. aprila 1945.

8 Priprave na vstajo v Trstu so obravnavali na sejah CK KPS 7., 13. in 14. marca 1945 in so tekle v skladu z navodili, ki so jih sprejeli že avgusta leta 1944. Na Primorsko je poleg Vide Tomšič odšel tudi Boris Kraigher, ki je dobil pooblastilo, da posreduje tudi v vojski in usmerja celotno delovanje. V Trstu naj bi

oslabiti tukajšnje italijansko osvobodilno gibanje in ga nadzirati, kajti močno italijansko osvobodilno gibanje, posebno če so bili vanj vključeni nekomunisti, je pomenilo tudi slabitev slovenskih zahtev. Sodelovanje z Italijani je postalo mogoče le, če so ti pristali na opredelitev: "*Trst je Jugoslavija*." Takšna politika je po oceni zgodovinarja Pallanteja dobivala bolj značaj "okupacije" kakor pa neke učinkovite "osvoboditve".⁹

Ko je Jugoslovanska armada prve dni maja 1945 osvobodila Trst in slovenske etnične meje ter vzpostavila svojo zasedbeno oblast, so se zahodni zavezniki zavedeli, da bi vsako zavlačevanje pomenilo oslabitev njihovega položaja in bi začasno stanje spremenilo v dokončno. Zato so vse bolj pritiskali na Jugoslavijo, tudi z grožnjami o uporabi oborožene sile, naj se umakne iz Trsta in dela Julijske krajine kakor tudi iz Koroške in Beneške Slovenije. Pritisk je bil deloma tudi posledica sprememb v vodstvu ZDA, Rooseveltovo linijo dogovarjanja je zamenjala Trumanova linija konfrontacije.¹⁰ Iz Koroške in Beneške Slovenije se je Jugoslovanska armada umaknila sredi maja, na umik iz dela Julijske krajine - bodoče cone A, je pristala 21. maja 1945 in se nato pogajala o vprašanju civilne uprave oziroma ljudske oblasti, ki jo je skušala obdržati.¹¹ Jugoslovanska armada se je 12. junija 1945 umaknila iz na novo nastale cone A, medtem ko je svojo upravo obdržala v vzhodnem delu Julijske krajine, v coni B.¹²

Poleti 1945 je postala Julijska krajina eno ključnih vprašanj med nastajajočima blokom. Pri tem je bila odločila konferenca v Potsdamu v drugi polovici julija 1945 in intenzivno vključevanje Sovjetske zveze v vprašanja Julijske krajine. Nova politika je bila v skladu z delitvijo sveta na interesne sfere zastavljena tako, da naj bi imel vsakdo proste roke na svojem območju, tako tudi obe vojaški upravi v Julijski krajini, Zavezniška vojaška uprava (ZVU) in Vojaška uprava Jugoslovanske armade (VUJA). Demarkacijska črta je dobivala značaj črte, ki je ločevala. Kljub temu je ostajalo najpomembnejše vprašanje na Primorskem oziroma v Julijski krajini, vprašanje meje med tremi narodi.

Meje, sprejete po prvi svetovni vojni, so odrezale več kot četrtino slovenskega narodnega ozemlja. Primorski Slovenci so bili izpostavljeni krutemu raznarodovanju, zato je bila sprememba rapalske meje usodna za preživetje naroda. Možnost se je odprla z italijanskim napadom na Jugoslavijo, s katerim je bila kršena integriteta mednarodno priznane države, in njegovo posledico - italijansko okupacijo Ljubljanske pokrajine.

Na narodnostno mešanem območju Primorske - Julijske krajine sta se že med vojno, dokončno pa po njej, oblikovala dva bloka, vsak s svojimi izključujočimi se mejnimi zahtevami - s slovensko etnično mejo in z Rapalom, ki ju lahko označimo kot projugoslovanskega in protitalijanskega. Ločnica med njima ni bila protifašizem : fašizem, niti komunizem : protikomunizem, niti ni bila povsem narodna, Slovenci in Hrvatje : Italijani. Odločilno pri opredeljevanju posameznikov, političnih strank in gibanj, na podlagi katerih so se sklepala zavezništva, je bilo: 1.) ohranitev rapalske meje ali njena sprememba in z njo povezana rešitev slovenskega narodnega vprašanja in 2.) socialistična revolucija in ljudska oblast ali zahodna demokracija. Na temelju teh odločitev so bili v projugoslovanskem bloku velika večina Slovencev in večina italijanskega delavstva, v

vstajo organizirala komanda mesta, ki bi takoj postavila tudi ves aparat, ki bi med drugim izvedel tudi t.i. čiščenje, v AS, ZKS, f. CKKPS 2, ae 1, zapisi sej CK KPS.

9 P. Pallante, II PCI, str. 186, 189.

10 AS, ZKS, f. CKKPS 2, ae 76, razne depeše E. Kardelja B. Kidriču maja 1945; MAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 4, dopis E. Tarchianija, italijanskega ambasadorja v ZDA Alcida De Gasperiju 3. maja 1945; G. Valdevit, La questione, str. 93, 94, 96-98.

11 AS, ZKS, f. Edvard Kardelj, šk. 31, poročilo E. Kardelja J. Brozu št.1, 22. maja 1945; J. Jeri, Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni, Ljubljana 1961, str. 81.

12 G. Valdevit, La questione, str. 107; J. Jeri, Tržaško vprašanje, str. 88, 89; B. Novak, Trieste 1941-1954, Milano 1973, str. 192. Meja med conama je bila Morganova črta, ki je tekla od Debelega rtiča do Gorice in po Soči.

proitalijanskem skoraj vsi drugi politično opredeljeni Italijani, medtem ko svoje prihodnosti v Italiji ni videl skoraj noben Slovenec.

Poleg politično opredeljenih je obstajal tudi "molčeči del" ljudi, večinoma Italijanov, ki jih politika ni zanimala, medtem ko je bilo teh med Slovenci zaradi hude izkušnje s fašizmom bistveno manj. Ti neopredeljeni, ki jih nikakor ni bilo malo in katerih ravnanje zanika italijansko propagando o "*Trieste, italianissima citta*" in tržaških Italijanov kot homogenem taboru, ki mu je, razen "*proletarskih in komunističnih izdajalcev*", Italija nad vsem, so hoteli čim prejšnji konec vojne in mirno vsakdanje življenje in bi sprejeli vsakogar, ki bi jim to zagotavljal.¹³ Značilno zanje je bilo tudi razmišljanje, da bi "*bilo bolje, če bi bil Trst okupiran od Angležev, ki so bogati, dočim partizani sami nič nimajo*."¹⁴ Prihod Jugoslovanske armade so sprejeli sprva vsaj z lojalnostjo. So se pa njihovi pogledi na Jugoslovansko armado po njeni zasedbi Julijske krajine maja 1945 sčasoma, deloma kot posledica ukrepov jugoslovanskih oblasti pa tudi vsakdanjega življenja, ki je bilo dokaj revno, spreminjali in vedno večji del se je opredeljeval proti Jugoslaviji.¹⁵

Ce lahko za osrednjo Slovenijo ugotavljamo, da se je v njej med vojno prepletal boj proti okupatorju s komunistično revolucijo, je bilo na Primorskem drugače. Osvoboditev za Slovence tu ni bila zgolj izgon okupatorja, saj bi to pomenilo ostati v okviru Italije, ampak je osvoboditev pomenila predvsem spremembo meje in združitve z matico. "*Temu cilju*," piše primorski krščanski socialist Engelbert Besednjak konec leta 1944, "*se morajo podrediti vse osebnosti in vsi strankarski oziri in računi*."¹⁶ Zahteva - ne več Italije, je bila skupna vsem političnim opcijam med primorskimi Slovenci. Obenem so Združeno Slovenijo v svoje programe postavile tudi vse politične struje v medvojni Sloveniji.¹⁷

Slovensko in tudi jugoslovansko osvobodilno gibanje sta sprejela sklepe o priključitvi Slovenskega primorja in zahtevala slovenske etnične meje. Na podobne zahteve je pristala tudi londonska emigrantska vlada, postavila jih je pozneje tudi jugoslovanska delegacija na mirovnih pogajanjih. Velika večina Primorcev je zato v slovenskem in jugoslovanskem osvobodilnem gibanju zaradi njune moči in tudi zavezniškega priznanja prepoznala edino realno silo, ki je bila sposobna zaščititi njihov obstoj; tako so se mu priključili tudi mnogi, ki so sicer nasprotovali komunizmu, zlasti večji del t.i. primorske sredine.¹⁸ Opredelili so se tudi za Jugoslavijo kot državo, ki se je zaradi svoje moči lahko uprla italijanskim pritiskom. Njeno povezavo s Sovjetsko zvezo so imeli za neke vrste vseslovanstvo. Ker so italijanske vlade iz Primorske pregnale skoraj vso inteligenco, z izjemo duhovščine in Primorce gospodarsko uničile, se je pri mnogih opredelitvi

13 AS, ZKS, f. arhiv informacijske službe in protifašističnega boja (AIS), ae 109, poročilo 3. sektorja Ozne Trst 14. maja 1945; Arhiv Ministrstva za notranje zadeve RS (AMNZ), Ozna za tržaško okrožje, politično poročilo 15. maja 1945, v katerem navajajo: "*Tipična je tudi mentaliteta malomeščanskega ambijenta, za katerega je bolj važno vprašanje prehrane njegove družine kot vprašanje Trsta*."

14 AMNZ, Ozna za tržaško okrožje, politično poročilo 24. maja 1945.

15 AMNZ, Ozna za tržaško okrožje, politično poročilo 15. maja 1945; AS, ZKS, f. AIS, ae 114, poročilo 3. sektorja Ozne Trst 18. maja 1945.

16 AS, f. Edvard Kardelj, šk. 75, pismo E. Besednjaka V. Ščeku 31. decembra 1944; objavljeno v Goriški letnik, št.3, Nova Gorica 1976, str. 258-267.

17 J. Prunk, Slovenski narodni programi, Ljubljana 1986, str. 114; isti, Slovenski narodni vzpon, Ljubljana 1992, str. 113; D. Biber, Britanska in ameriška politika o italijansko jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni, zbornik Trst - Trieste 1945, Trst 1985, str. 15, 16; B. Mlakar, O političnih programih slovenske kontrarevolucije, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, l. 22, 1982, št. 1-2, str. 211-223.

18 Primorska sredina se je v letu 1944 razcepila, večji del se je vključil v osvobodilno gibanje, del, največ na Goriškem, pa je pristal na neke oblike sodelovanja z Nemci. B. Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, Ljubljana 1995, str. 363-407.

za priključitev k matici pridružila tudi opredelitev za državo, ki je uvajala socializem.¹⁹

Prihod slovenskih partizanov skupaj z Jugoslovansko armado v Trst, Gorico in na slovenske etnične meje 1. maja 1945 je za veliko večino primorskih Slovencev pomenil osvoboditev, ki so jo navdušeno pozdravili.²⁰ Večinoma so se strinjali tudi z ukrepi, ki so jih izvajale nove jugoslovanske oblasti na zasedenem italijanskem območju; tudi z aretacijami, ki so jih doživljali kot plačilo za fašistične zločine, a obenem protestirali proti zapiranju nedolžnih.²¹ Nekaj nezadovoljstva je bilo tudi med Slovenci zaradi hrane in črne borze, ki se je "*zelo razpasla*".²² Navdušenje so zmanjševale tudi nekatere nepravilnosti, največ vojske in Ozne, kot so bile razne zaplembe in neupravičene aretacije tudi nekaterih vidnih predstavnikov slovenskih narodnih organizacij, ki so jih sumili "*paktiranja z Angleži*", in sodelavcev OF, ki so odklanjali komunistično ideologijo. Večina je bila kmalu izpuščena, del njih se je vključil v Slovansko italijansko antifašistično unijo (SIAU), naslednico OF in prevzel tudi pomembne funkcije.²³ Med vodilnimi komunisti je nezaupanje do sredinskih krogov ostalo deloma zaradi ideologije deloma pa so se bali, da bi bil njihov vpliv prevelik in bi tako ogrožal partijske interese. Tudi odnos partije do članov organizacije TIGR je bil dolga leta odklonilen.²⁴ Maja 1945 je prihajalo tudi do šikaniranja in neupravičenih aretacij, ki so jih izvajali domači člani Narodne zaščite iz osebnega maščevanja ipd.²⁵

Delu Primorcev, ki so po kapitulaciji Italije in potem, ko so Nemci dali Slovencem nekaj koncesij, nasprotovali OF, je bilo skupno protikomunizem, protiitalijanstvo in čakanje na prihod zahodnih zaveznikov. Glavna točka njihovega programa je bil poleg boja proti boljševizmu tudi boj proti fašizmu, odstranitev vseh njegovih posledic in uveljavitev slovenske kulture. Oni naj bi reševali slovenstvo pred narodnim sovražnikom - Italijani (tu so v en koš metali celoten italijanski narod) kakor tudi proti ideološkemu sovražniku - slovenskim boljševikom, ki so prodajali Primorsko italijanskim protifašistom.²⁶ Vendar se je le del njih odločil za sodelovanje z nemškim okupatorjem in s pomočjo iz Ljubljanske pokrajine organiziral primorsko domobranstvo, Slovenski narodno varnostni zbor, ki pa ni nikoli dosegal večjega obsega in brez pomoči iz "centra" ne bi mogel obstati. Primorsko domobranstvo se je zavedalo, da je na Primorskem naj-

19 N. Troha, Politične usmeritve med primorskimi Slovenci v coni A Julijske krajine (1945-1947), Zgodovinski časopis, l. 49/1995, št. 3, str. 456.

20 AMNZ, Ozna za tržaško okrožje, poročilo 13. maja 1945 in poročilo 14. maja 1945; A. Novak, Črniška kronika, Gorica 1992, str. 220; N. Troha, Politične usmeritve med primorskimi Slovenci, str. 456-457.

21 AS, ZKS, f. AIS, ae 41, poročilo 3. sektorja Ozne Trst 6. maja 1945; ae 126, intervencija B. Kraigherja načelniku Ozne kapetanu Lenartu 11. maja 1945 za izpustitev članov tržaškega CLN; ae 134, razne prošnje in intervencije za izpustitev; ae 137, intervencija goriške OF za zaprte italijanske antifašiste, nedatirana; ae 142, vloge za izpustitev zapornikov v Borovnici; f. CKKPS 3, šk. 52, intervencija predsednika PNOO F. Bevka novembra 1945; f. Mestni osvobodilni svet Trst (MOS Trst), m. 7a, intervencije za izpustitev.

22 AMNZ, Ozna za tržaško okrožje, poročilo 14. maja 1945.

23 AS, ZKS, f. PNOO, m. 3, javni tožilec, dopis javnega tožilca za Slovensko primorje javnemu tožilcu za Slovenijo 12. junija 1945 o nepravilnostih 31. divizije, zlasti na Tolminskem; AMNZ, m. Profesor, podatki o aretacijah ing. Josipa Rustje, Rada Bednaržika in dr. Jožeta Dekleve maja 1945; MAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo Julijskega akcijskega odbora 2. junija 1945; N. Maganja, Trieste 1945-1949. Nascita' del movimento autonomo sloveno, Trst 1994, str. 120 in op. 5 k 6. poglavju, str. 130, 131; N. Troha, Politične usmeritve med primorskimi Slovenci, ZČ, str. 456.

24 AS, f. Edvard Kardelj, šk. 74, depeša E. Kardelja B. Kidriču 8. septembra 1945; AS, ZKS, f. OK KPJK za Goriško, m. 2, poročilo OK KPJK za Goriško GO KPJK 25. oktobra 1946; f. CKKPS 3, IK, šk. 8, seja IK 13. junija 1958.

25 AS, ZKS, f. AIS, m. Virgilij Šček, pismo V. Ščeka B. Babiču 4. februarja 1947; N. Troha, Politične usmeritve med primorskimi Slovenci, ZČ, str. 457.

26 B. Mlakar, Odnosi med slovenskimi in italijanskimi kolaboracionisti na Primorskem, zbornik Trst 1941-1947, Koper 1988, str. 66; N. Troha, Politične usmeritve med primorskimi Slovenci, ZČ, str. 455.

pomembnejši boj za nacionalno osvoboditev, zato so operirali z različnimi gesli, ki jih je uporabljala tudi OF, ki pa so jih dopolnili z nacionalizmom do italijanskega naroda, ki so mu na Primorskem odrekali vsako prihodnost.²⁷ Pri tem so pozabljali, da so skupaj z največjimi zagovorniki italijanstva Trsta in Julijske krajine služili istemu okupatorju v njegovem boju proti obema osvobodilnima gibanjema.²⁸

Zunaj projugoslovanskega bloka je po končani vojni in v pričakovanju mirovnih odločitev ostala skupina primorskih liberalno in katoliško usmerjenih politikov, ki je sicer ves čas nasprotovala novim jugoslovanskim oblastem, ne pa tudi priključitvi k Jugoslaviji. Do sprejema sklepov o novih mejah niso nastopali kot posebno gibanje ali stranka. Delovali so v okviru neformalnih skupin in se povezovali s političnimi emigranti, ki so prišli v cono A po umiku jugoslovanske vojske. Prvi poskusi oživljanja nekdanje goriške SLS so bili sicer poleti 1946, ki pa niso imeli širše podpore zaradi stališča, da se počaka na odločitve o mejah.²⁹

Z Osvobodilno fronto in nato s Slovensko oziroma Slovansko italijansko antifašistično unijo (SIAU) je sodelovalo veliko slovenskih duhovnikov, ki so imeli zaradi svojega narodnobuditeljskega delovanja med Primorci velik ugled. Ta njihova izbira je bila izbira za državo, ne za režim, čeprav se je del krščanskih socialistov med njimi strinjal tudi z nekaterimi ukrepi ljudske oblasti. Eden najvidnejših primorskih slovenskih duhovnikov, bivši poslanec v italijanskem parlamentu Virgilij Šček, je njihove opredelitve jeseni 1945 označil: *"Jugoslavija je naša domovina, ki krvavi iz tisoč ran. Tudi če je naredila krivico, tudi če dela krivico, je vendarle naša domovina, vsa naša. Režimi ginejo, vlade se menjavajo, domovina ostane. Doživljamo edinstveno priliko, do osvobodimo Primorsko in jo združimo z Jugoslavijo."*³⁰ Italijanske oblasti so bile mnenja, da je del slovenske duhovščine iz protiitalijanskega sovražstva izbral Titov režim.³¹ Del slovenske duhovščine, največ na Goriškem, pa je že poleti 1945 odkrito nastopil proti OF oziroma SIAU. Ti duhovniki so OF nasprotovali že med vojno, a so ostali v veliki večini pasivni.³² Duhovniki so se opredelili kot Slovenci, a tudi kot katoliški duhovniki in so obsojali komunizem v smislu papeških enciklik kot najhujšega sovražnika vere.³³ Označimo jih lahko tudi kot krog lista Slovenski Primorec, ki je pričel izhajati 29. avgusta 1945 kot prvi slovenski katoliški list po vojni. Bili so za Jugoslavijo, ki ji ne bi vladala *"groba komunistična diktatura"*, za novo in resnično demokratično. Vendar te svoje zahteve po spremembi režima med zaslišanjem pred razmejitveno komisijo niso ponovili, ampak so zahtevali le Jugoslavijo.³⁴

27 AS, ZKS, f. CKKPS 2, ae 1840, poročilo A. Vratuše L. Šentjunc 10. avgusta 1944.

28 O primorskem domobranstvu je pisal B. Mlakar, Domobranstvo na Primorskem, Ljubljana 1982.

29 Arhiv Sove, zapisnik zaslišanja A. Uršiča; N. Maganja, Trieste 1945-1949, str. 35-63; N. Troha, Politične usmeritve primorskih Slovencev, ZČ, str. 467.

30 AS, ZKS, f. AIS, m. Virgilij Šček, koncept intervjuja V. Ščeka za Primorski dnevnik po objavi pastirskega pisma jugoslovanskih škofov v Slovenskem Primorcu 11. oktobra 1945; N. Troha, Politične usmeritve med Primorskimi Slovenci, ZČ, str. 465.

31 MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 6, Gorica, zaupne novice o slošnem političnem položaju 8. junija 1946.

32 N. Maganja, Trieste 1945-1949, str. 65, 66; AMNZ, Odsek za oblast IX. korpusa, II. sekcija, poročilo zahodno-primorskega okrožja, nedatirano, jeseni 1944; AS, ZKS, f. AIS, m. Virgilij Šček, pismo V. Ščeka B. Kraigherju 31. januarja 1946. V. Šček je v pismu B. Kraigherju vzroke nasprotovanja dela goriške duhovščine pripisal vplivu dr. Janka Kralja, vodilnega politika SLS na Goriškem med vojno, in tudi OF, ki je bila do duhovnikov sektaška in nezaupljiva.

33 Slovenski Primorec, l. 1, št. 1, 29. avgust 1945; l. 1, št. 4, 20. september 1945, članek Kako rešiti socialno vprašanje; l. 1, št. 14, 6. december 1945, članek Napadi na duhovnike; Alojzij Novak, Črniška kronika, str. 223, zapis 17. maja 1945.

34 Slovenski Primorec, l. 2, št. 6, 7. februar 1946, članek Ob prihodu razmejitvene komisije; AS, ZKS, f. CK KPS 3, šk. 35, poročilo A. Vratuše E. Kardelju 29. marca 1946; N. Troha, Politične usmeritve med

Eno največjih razhajanj med njimi in SIAU pa tudi nekaterimi njej naklonjenimi duhovniki, je bilo vprašanje odnosa do cerkvene hierarhije, zlasti do goriškega nadškofa Carla Margottija in tržaško-koprskega škofa Antonia Santina, saj je bil zanje škof predvsem duhovni nadpastir, ki so ga morali v skladu s katoliškimi nauki spoštovati.³⁵ Cerkevni dostojanstveniki, zlasti tržaško-koprski škof Santin, so to njihovo zvestobo izrabljali ne le za ohranjanje vere, kar je bilo legitimno, ampak tudi za krepitev interesov Italije in italijanstva. Obenem je cerkvena hierarhija skušala disciplinirati slovenske in hrvaške duhovnike z raznimi pritiski, tudi z grožnjo izobčenja Virgilu Ščeku, ki je bil eden največjih zagovornikov priključitve k Jugoslaviji.³⁶

Nasprotovanje novim jugoslovanskim oblastem in prek njih SIAU se je okrepilo zaradi dogajanj v Jugoslaviji, kjer so preganjali duhovnike, ki so nasprotovali novim oblastem. Prihajalo je tudi do fizičnih napadov na tiste, ki so najbolj nasprotovali novim jugoslovanskim oblastem, tudi do ubojev.³⁷ Po drugi strani so ti krogi vse bolj odkrito pridigali proti novi Jugoslaviji v smislu boja proti komunizmu in alternativne komunizem - katolicizem in širili svoj vpliv zlasti med "omahljivimi" in bogatejšimi.³⁸

V okviru slovenskih etničnih meja so živeli tudi avtohtoni Italijani, zlasti v obalnih istrskih mestih, Trstu in Gorici. Veliko se jih je tudi priselilo v času po Rapallu na povsem slovenska območja: prišli so kot uradniki, učitelji, policisti, vojaki in funkcionarji fašistične stranke. Ti t.i. regnicoli so se iz povsem slovenskih območij, ki so bila v skladu z mirovno pogodbo priključena Ljudski republiki Sloveniji septembra 1947³⁹ in kjer jih je bilo več kot 20 tisoč, izselili že pred koncem vojne.⁴⁰ Več regnicolov je ostalo na narodnostno mešanem območju, največ v Trstu, in so bili v veliki večini protijugoslovansko usmerjeni. Ob prihodu Jugoslovanske armade so pričeli bežati zlasti iz Trsta in Gorice.⁴¹ Ker so bili v večini eksponenti fašističnega režima, so bili marsikje osovraženi in so ljudje zahtevali njihov množični izgon.⁴²

primorskimi Slovenci, ZČ, str. 465, 466.

35 Slovenski Primorec, l. 1, št. 1, 29. avgust 1945; N. Troha, Polititčne usmeritve med primorskimi Slovenci, ZČ, str. 466.

36 MAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo o položaju v Trstu 1. julija 1946; b. 7, dopis ambasade Kraljevine Italije pri Svetem sedežu italijanskemu zunanjemu ministrstvu 7. julija 1945; b. 6, Gorica, zaupne novice o političnem položaju 8. junija 1946; AS, ZKS, f. AIS, m. Virgilij Šček, dokumenti o polemiki s škofom Santinom; N. Troha, Polititčne usmeritve med primorskimi Slovenci, ZČ, str. 466.

Vprašanje sporov med cerkvenimi oblastmi in nekaterimi duhovniki ter projugoslovanskimi organizacijami presega okvir razprave. Več o tem v N. Maganja, Trieste 1945-1949, poglavje o Slovenski krščansko socialni zvezi, str. 63-95; P. Blasina, Vescovo e clero nella diocesi di Trieste Capodistria 1938-1945, Trst 1993.

37 Slovenski Primorec, l. 1, št. 17, 27. december 1945, članek Svoboda tiska; A. Novak, Črniška kronika, str. 237; MAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo, Trst 25. avgusta 1946; b. 8, dopis notranjega ministrstva RI zunanjemu ministrstvu 21. novembra 1946.

38 AS, ZKS, f. OK KPJK za Goriško, m. 2, poročilo OO SIAU za Goriško GO SIAU 7. decembra 1945; poročilo OK KPJK za Goriško GO KPJK 1. februarja 1946; f. Edvard Kardelj, šk. 30, poročilo načelstva Ozne za čas od 21. do 28. oktobra 1945; f. AIS, m. Virgilij Šček, pismo B. Kraigherja V. Ščeku 26. januarja 1946; f. OK KPJK za Goriško, m. 2, poročilo OK KPJK za Goriško GO KPJK 26. julija 1946; N. Troha, Polititčne usmeritve med primorskimi Slovenci, ZČ, str. 466, 467.

39 Na osnovi podatkov štetja prebivalstva leta 1910 je bilo na tem območju nekaj nad 160.000 prebivalcev, med njimi le 290 Italijanov.

40 Na osnovi 19. člena mirovne pogodbe so italijanski državljani, ki so prebivali na priključenem območju 10. junija 1940 in katerih pogovorni jezik je bil italijanski, lahko optirali za italijansko državljanstvo in se tudi preselili v Italijo. Opcije so bile priznane tudi družinskim članom - Slovincem ali pa Slovincem na osnovi poslovene opcije, v drugi fazi pa tudi nekaterim političnim nasprotnikom novih jugoslovanskih oblasti. Vlogo za opcijo je za območje LRS oddalo 16.391 odraslih oseb (skupaj z otroki nad 20 tisoč), odklonjenih je bilo 1027 prošenj Slovencev, AMNZ, knjiga optantov.

41 AS, ZKS, f. AIS, ae 92, poročilo 3. sektorja Ozne Trst 11. maja 1945; ae 103, isto, 13. maja 1945.

42 AS, ZKS, f. AIS, ae 90, poročilo 3. sektorja Ozne Trst 9. maja 1945.

Vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja se je zavedalo, da je vprašanje zahodnih meja zaradi narodnostno mešanih območij in posebno Trsta s prepričljivo italijansko večino odvisno tudi od vsaj delne podpore italijanskega življa, ki so jo že med vojno skušali doseči s t.i. politiko slovensko-italijanskega bratstva. Pri tem so imeli velike probleme s prepričevanjem primorskih Slovencev, da so tudi Italijani lahko zavezniki; primorski Slovenci so bili namreč prav zaradi pasivnosti skoraj celotnega italijanskega prebivalstva do fašističnega zatiranja Slovencev obremenjeni s predsodki do italijanskega naroda kot celote in ne zgolj do fašistov. V spomenici tržaških sredinskih krogov julija 1944 poudarjajo, da se 25 let ni slišal *"iz tiste strani (italijanske, op.a.) niti en zamolkel glas, ki bi pozval k umirjenosti ali popuščanju terorja. Nasprotno, sodelovanje pri tem terorju ali pa vsaj tiho odobravanje je bilo splošno"*.⁴³

Fran Zwitter je še med vojno v elaboratu Manjšinjsko vprašanje v času popolnega osvobojenja ugotavljal, da bo pri italijanski manjšini potrebno razlikovati med tistimi, ki so bili fašistični in s katerimi ne bo mogoče sodelovanje, in tistimi, *"ki predstavljajo za nas dragocen element sodelovanja"*. Številen proletarijat je za Jugoslavijo. Sodelovanje bo možno tudi s tržaškim kapitalom, ki v Jugoslaviji vidi edino možnost prosperitete Trsta, in delom srednjih slojev, ki želijo isto, zlasti obrtniki in trgovci. Manjšina naj ne bi imela samo kulturne avtonomije, ampak tudi sodelovala v lokalni samoupravi in imela predstavnika v centralnih slovenskih organih. Pri njih je bilo potrebno vzpostaviti občutek popolne enakopravnosti, obenem pa dati primer, kako si Jugoslavija predstavlja rešitev manjšinjskega vprašanja.⁴⁴

Narodna vlada Slovenije je 6. maja 1945 sicer ocenjevala, da se razpoloženje ljudi v Trstu do jugoslovanskih oblasti popravlja, posebno med proletariatom, meščanskimi sloji in celo kapitalističnimi krogi,⁴⁵ kar pa so poznejša poročila zanikala. Sredi maja so jugoslovanske oblasti v Trstu že ugotavljale, da jim razen delavstva drugi italijanski sloji niso izrazito naklonjeni, da jih večina prebivalstva ne podpira, veliko pa jih je tudi sovražnih.⁴⁶

Vpliv med italijanskimi delavci, pridobljen že med vojno zlasti v okviru odborov Delavske enotnosti, so ohranili vse do resolucije Informbiroja junija 1948. To italijansko delavstvo je bilo poleg Slovencev sestavni del projugoslovanskega bloka.⁴⁷ Večina italijanskega delavstva je prišla v Trst v času njegovega največjega razcveta ob koncu 19. in začetku 20. stoletja, med njimi mnogi Slovenci, ki so se nato postopoma asimilirali. Italijanske države niso doživljali kot svoje, tudi večina Italijanov med njimi ne, saj so v njej živeli skoraj izključno v času fašizma, ki je poleg narodnosti najbolj zatiral

43 AS, bivši arhiv INZ (INZ), fasc. 535, spomenica Naše sodelovanje z Italijani s posebnim ozirom na tržaško vprašanje, 12. julija 1944; N. Troha, Politичne usmeritve med primorskimi Slovenci, ZČ, str. 458.

44 AS, f. Edvard Kardelj, šk. 74, F. Zwitter, Manjšinjsko vprašanje v času popolnega osvobojenja, verjetno jeseni 1944.

45 AS, ZKS, f. Boris Kidrič, šk. 2, zapisnik seje Narodne vlade Slovenije 11. maja 1945.

46 AS, ZKS, f. Mestni osvobodilni svet Trst (MOS Trst), m.2a, zapisnik seje MOS 15. maja 1945; f. AIS, ae 86, ae 87, poročila Ozne Trst, 3. sektor o položaju.

47 Med akcijo zbiranja podpisov za priključitev Julijske krajine k Jugoslaviji avgusta in septembra 1945 je v Trstu podpisalo 32.427 Italijanov, v Miljah 2540, Tržiču 9587, v goriškem okrožju le 7091 Italijanov, AS, ZKS, f. CKKPS 3, depeše zvezni vladi, šk.1, depeša B. Kidriča E. Kardelju, nedatirana. Italijanski viri te podatke zanikajo kot ponarejene, v MAE, AP 1946-1950, Jugoslavija 1946-1950. Vendar obstajajo tudi poročila projugoslovanske strani, ki govorijo o nasprotnem - krajah podpisov, zaplembah od ZVU, v f. Boris Kraigher, šk.1, pismo B. Kraigherja CK KPS 6. septembra 1945. S ponarejanjem tudi ne moremo razložiti, zakaj je v slovenskem delu cone B, ki je bil pod jugoslovansko upravo in kjer razen v Izoli italijanskega delavstva ni bilo, podpisalo 93.679 ljudi, med njimi kljub pritiskom le 4439 Italijanov (23,9%), v f. Boris Kraigher, šk. 2. Če podpora jugoslovanski strani ni bila velika, zakaj tako ostre obsodbe druge strani, celo KPI, ki govori o izdajstvu tržaškega italijanskega delavstva, f. GO KPJK, šk.10, m. KPI, slovenski prevod govora P. Togliattija na 5. kongresu KPI decembra 1945.

levičarske delavske organizacije. Za Jugoslavijo so se odločali na temelju proletarskega internacionalizma, odločali so se za ljudsko oblast in komunizem. Jugoslovanska propaganda jim je dokazovala, da bodo v državi, ki je sestavni del velike socialistične družine na čelu s Sovjetsko zvezo, ki je bila nedvomno njihov vzornik. Naivno so pričakovali, da bo že sam prihod jugoslovanskih oblasti pomenil komunizem.⁴⁸ Pri tem pa so se bali, da bodo v okviru nove države nacionalno zatirani, saj so slovensko osvobodilno gibanje pogosto doživljali kot ozko nacionalistično, kar je še razpihovala propaganda proitalijanskih krogov. Poleg tega so imeli Slovenci po prihodu jugoslovanske armade kot bolj "zanesljivi" v rokah skoraj vse ključne položaje.⁴⁹ Značilna za njihovo razmišljanje v tem prelomnem času je razprava vodilnega italijanskega komunista in antifasista iz Gradiške Leopolda Gasparinija, ki jo je imel na skupščini goriškega okrožja 3. julija 1945: *"Vse, kar se dogaja tu, tudi če je še tako skromna skupščina, v še tako skromnem prostoru, vzbuja pozornost drugih dežel, predvsem Italije. Pozvani smo, da tukaj ustvarimo ne le nov red v Primorju, temveč tudi nov red v Evropi. Zato moramo ojačati demokratične sile tukaj in v Italiji. Važno je, da se mali in veliki voditelji zavedajo, da je naše dejanje širše od pokrajinskega pomena. Titovi partizani, Slovenci in Italijani smo zmagali na vojaškem polju, sedaj moramo izbojevati tudi politično zmago... Tovariši slovenski partizani in garibaldinci, demokrati v civilu in uniformi: enotnost, enotnost pod enim samim vodstvom."*⁵⁰ Veliko podporo so imele jugoslovanske oblasti v Trzinu in tudi v predelih, kjer so živeli Furlani.⁵¹

Poleg delavstva je jugoslovanske oblasti podprl tudi del levo usmerjene italijanske inteligence in drugih slojev, ne zgolj komunisti. Večina je bila vključena zaradi nacionalne paritete v oblastne in politične organe.⁵² Deloma zaradi nejasnega prihodnjega položaja območja, ostre reakcije proitalijanskih sil, v veliki meri pa tudi zaradi preostregega ravnanja jugoslovanskih oblasti v Julijski krajini, se je večina pasivizirala in izstopila iz odborov.⁵³ Z jugoslovanskimi oblastmi je začel sodelovati tudi del italijanskih kapitalistov, ki je bil tudi na pogovorih pri predsedniku slovenske vlade Borisu Kidriču.⁵⁴

Proitalijanski blok je bil med vojno razcepljen na osnovi ločnice kolaboracija - osvobodilni boj, pozneje pa je postajal vse bolj homogen. V očeh mnogih Italijanov so Nemci predstavljali manjšo in le začasno nevarnost za razliko od pretečega slovanstva, zato je bila med njimi kolaboracija dokaj razširjena. Nemški okupator je igral na karto slovensko italijanskih nasprotovanj, ki jih je spretno izrabljal in prepuščal pokrajinsko in občinsko upravo kolaboracionistom, tako italijanskim kot slovenskim.⁵⁵ Tako so nastali v nemškem taboru dvojni, med seboj nasprotujoči si sodelavci, italijanski republikani in predstavniki italijanske velike buržuazije ter slovenski protikomunisti, zlasti domobranci.

Trst je za razliko od preostalih območij tudi med nemško okupacijo ostal za Slovence italijanska trdnjava. Italijanska kolaboracija je bila zlasti tu dvojna. Na eni strani so bili republikanski fašisti, ki so postali orodje SS in jih je nemški okupator uporabljal

48 AS, ZKS, f. AIS, ae 99, poročilo 3. sektorja Ozne Trst 12. maja 1945.

49 AS, ZKS, f. AIS, ae 109, poročilo 3. sektorja Ozne Trst 14. maja 1945; ae 114, poročilo 3. sektorja Ozne Trst 18. maja 1945.

50 AS, ZKS, f. Okrožni komite Komunistične partije Julijske krajine (OK KPJK) za Goriško, m.7, poročilo skupščine goriškega okrožja 3. julija 1945; N. Nemec, SIAU za Goriško, diplomsko delo, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1988, str. 44.

51 MAE, AP 1930-1945, Jugoslavia, b. 145, Poročilo o položaju v Trzinu, nedatirano, poleti 1945.

52 AS, f. Edvard Kardelj, šk. 74, depeša B. Kidriča E. Kardelju 8. maja 1945.

53 AS, ZKS, f. AIS, ae 112, poročilo 3. sektorja Ozne Trst 16. maja 1945; ae 114, poročilo 3. sektorja Ozne Trst 18. maj 1945.

54 AS, f. Edvard Kardelj, šk. 74, depeša B. Kidriča E. Kardelju 8. maja 1945.

55 T. Ferenc, Ljudska oblast na Slovenskem, knj. 2, Ljubljana 1985, str. 256, 257.

za najbolj umazana dela⁵⁶ in na drugi strani italijanski velekapitalistični krogi, ki so sicer bili do kapitulacije Italije fašisti, niso pa se vključili v fašistično republikansko stranko in so z Nemci sodelovali iz gospodarskih razlogov in filoavstrijskih simpatij. Ti so prevzeli upravo Trsta in pokrajine in so svojo kolaboracijo utemeljevali s tezo, da so glavni nasprotnik Slovani, da je slovanska nevarnost trajna in primarna, medtem ko bo nemška okupacija minila, zato se nanje lahko brez skrbi vežejo v obrambi pred Slovani. V nacistih so videli okop proti tistim, katere so zaradi dvajsetletne fašistične propagande imeli za resnične tujce in so se jih zaradi svojih preteklih dejanj tudi upravičeno bali.⁵⁷ Ti njihovi razlogi so se domnevno še bolj okrepili v pogojih, ko se je zanje slovanska nevarnost vse bolj enačila tudi s socialno.⁵⁸ Podobno je njihovo vlogo ocenjevala tudi italijanska vlada, ki je to kolaboracijo imela že septembra 1944 za upravičeno, saj se jugoslovanski partizani niso borili le proti silam osi, ampak tudi za mejo na Soči, kajti *"vsako mesto, ki ga ni sprejel Italijan, je lahko zasedel Nemec ali Slovan."*⁵⁹ Kljub vodilnim funkcijam v upravi v svojem delovanju niso imeli nobene avtonomije in možnosti za posredovanje pri zaščiti interesov, ki naj bi jih predstavljali.

Italijansko osvobodilno gibanje v Julijski krajini je bilo oslabiljeno jeseni 1944, ko so komunisti izstopili iz Narodnoosvobodilnega odbora za Julijsko krajino (Comitato di liberazione nazionale Giuliano, CLNG) in prešli popolnoma pod vpliv KPS. Odbor je nasprotoval dogovorom, ki jih je z OF sklepalo vodstvo v Milanu, ker je bil zanj nemogoč dogovor z gibanjem, ki je s sprejemom avnojskih sklepov uvažalo politiko gotovih dejstev. Pri tem so pozabljali, da je ista politika veljala tudi ob sklepanju mirovnih sporazumov ob koncu prve vojne, na katere so se sklicevali tudi v izjavi decembra 1944; v njej so se opredelili za ohranitev rapalske meje, enotno Italijo, ki je bila v Julijski krajini izbojevana s krvjo v prvi svetovni vojni, in za zaščito pravic manjšini.⁶⁰ Italijanski prokomunistični krogi v Furlaniji so ocenjevali, da je CLNG gojil ideološke, predvsem pa nacionalne predsodke do "Slovanov". Bil je razdvojen med zavestjo, da je slovensko osvobodilno gibanje sestavni del zaveznikov in da mora biti z njim v dobrih odnosih, in med strahom pred slovansko nevarnostjo, to pa je bila stična točka med njim in kolaboracionističnimi krogi v Trstu.⁶¹

Proitalijanski del prebivalstva je bil tudi proti jugoslovanski zasedbi in ne le proti priključitvi Julijske krajine. Jugoslovanske vojake, ki so v začetku maja 1945 pregnali nemškega okupatorja, niso sprejemali kot osvoboditelje, ampak bolj kot sovražnike in nove okupatorje. Trst zanje ni bil osvobojen, temveč osvojen. *"La citta' di Trieste italianissima per sangue, cultura, sentimenti, lingua, storia e tradizione e' piombata dalla schiavitù nazi fascista a un peggiore stato di cose. E' questa forse la liberta' che e' stata promessa ai popoli e per cui e' sparso tanto sangue?"*⁶² To njihovo odklonilno stališče se je po ukrepah jugoslovanskih oblasti še okrepilo, zlasti po množičnih aretacijah, ki jih

56 G. Fogar, Sotto l'occupazione tedesca nelle provincie orientali, Videm 1968, str. 37.

57 A.M. Vinci, Trst 1943-1945. Problem kolaboracionizma, zbornik Trst 1941-1947, Koper 1988, str. 84, 86.

58 A.M. Vinci, Trst 1941-1947, str. 82, 84; B. Novak, Trieste, str. 79.

59 MAE, AP 1930-1945, Jugoslavia, b.141, Opomnik za podsekretarja zunanjega ministrstva 25. septembra 1944.

60 G. Fogar, Sotto l'occupazione tedesca, str. 198-201.

61 M. Lizzero, Origini e sviluppi della resistenza italiana nella regione, str. 73; P. Pallante, Il PCI, str. 241, 242.

62 MAE, AP 1930-1945, Jugoslavia, b.149, vojaško poročilo o vstaji v mestu Trst 30. aprila in 1. maja 1945, 12. maja 1945: *"Najbolj italijansko mesto Trst po krvi, čustvovanju, jeziku, zgodovini in tradiciji, je padlo iz nacifašističnega suženjstva v še slabše. Ali je to svoboda, ki je bila obljubljena narodom in za katero je preteklo toliko krvi?"*

je bilo samo v Trstu v prvih dneh po prihodu Jugoslovanske armade več tisoč.⁶³ Med ljudmi so se razširile tudi prve govorice o likvidacijah zaprtih. Prišlo je do raznih nepravilnosti ter nasilja, ki je spremljalo aretacije, primanjkovalo je hrane.⁶⁴ Trst in Julijska krajina naj bi doživljala najhujše in najbolj žalostne dneve v svoji zgodovini.⁶⁵

Pogledov proitalijanskega bloka ne moremo poenotiti, saj so bili razpeti med popolnoma odklonilnimi do Slovencev in Hrvatov, *"barbarov, ki z vzhoda ogrožajo sveto italijansko zemljo"*, do krogov CLN, ki so Slovencem in Hrvatom zagotavljali vse manjšinske pravice. A tudi del le teh Slovencev ni sprejemal kot enakopravne. Pier Antonio Quarantotti Gambini je zapisal: *"Mi nismo Slovani, nočemo biti združeni v Titovo federacijo. Smo Italijani in to hočemo ostati, tudi večina marksistov med nami. Tudi najbolj zaostali so ugotovili, da se tu govori italijansko in ne slovensko in hrvaško, kakor razglša Titova propaganda, pa ne samo ona. Ali ni jezik, ki ga govoriš, najbolj osnovna in odločilna opredelitev za pripadnost neke dežele?"*⁶⁶ Iz tega zapisa veje značilno razmišljanje nekaterih slojev tržaških Italijanov, da so pravice nesporne, a samo, kadar gre za njihovo korist. Enako pravico o pripadnosti ozemlja glede na jezik, kot so jo zahtevali zase, so z zahtevo po ohranitvi rapalske meje, ki je bila zanje sveta in nedotakljiva, v isti sapi Slovencem odrekli. Čisto slovenski predeli so bili že v neposredni okolici Trsta. To mesto sicer močno italijansko večino je bilo pred letom 1914 poleg Ljubljane tudi slovenski kulturni in politični center. Na slovenske manifestacije v Trstu naj bi po njihovem ljudi dovažali od daleč. *"Noben Tržačan na njih ni sodeloval, ker Trst ni slovenski, ampak govori in čuti zgodovino Rima."*⁶⁷ Italijanska civilizacija je bila nad slovenstvom oziroma slovanstvom, pri tem pa so pozabljali na fašizem in njegovo nasilje. Jugoslovanski vojaki, ki so zasedli Trst in niso govorili italijansko, so bili zato manj vredni, hkrati pa niso pomislili, da tudi oni prav tako niso razumeli jezika svojih sosedov. Njihove predsodke je še povečevalo dejstvo, da je bilo v enotah Jugoslovanske armade, ki so zasedle Trst, veliko vojakov iz drugih predelov Jugoslavije in to, da je bilo veliko ljudi na različnih upravnih funkcijah premalo izobraženih: *"Argomento di grasse risate per i Triestini i... documenti...che escono dagli uffici: sgramaticati, senza costruito, senz'ombra di rispetto all'ortografia. Cose, che fanno compassione...E questa gente vuole Trieste e il litorale. Ma torna al tuo paesello, ch'e tanto bello, pardon, torna alla tua bosaglia, brutta canaglia!"*⁶⁸ Razen Trsta je bilo veliko nasprotovanja novim oblastem tudi v Gorici, kjer so bile aretacije in likvidacije bolj

63 MAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b.6, poročilo Akcijskega odbora Julijske krajine (Comitato d'azione giuliano) 2. junija 1945.

64 AS, ZKS, f. AIS, ae 85, ae 87, ae 92, ae 103, Ozna Trst, 3. sektor, poročila 9., 11., 13. maja 1945 o razpoloženju med prebivalstvom; AMNZ, Ozna za tržaško okrožje, politično poročilo 2. odseka Ozne za Trst 13. maja 1945.

65 MAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b.6, poročilo Akcijskega odbora Julijske krajine, nedatirano.

66 P.A. Quarantotti Gambini, Primavera a Trieste, Trst 1985, str. 161, 162.

67 MAE, AP 1930-1945, Jugoslavija, b.149, vojaško poročilo o vstaji v mestu Trst 30. aprila 1945, 12. maj 1945.

68 Iz Cronistoria della Casa Religiosa dei Carmelitani Scalzi in Trieste, zapis 27. maja 1945, v P. Blasina, Vescovo e clero nella diocesi di Trieste - Capodistria, Trst, 1993, str. 121, op. 16.: *"Argument za smeh za Tržačane...dokumenti, ki jih izdajajo v raznih uradih, s slovničnimi napakami, brez poznavanja pravopisa...In ti ljudje hočejo Trst in primorje. Vrne se v tvojo vasico, ki je tako lepa, pardon, vrni se v tvoj gozd, umazani podlež."* Pri tem moram opozoriti na dvojna merila, s katerimi določeni italijanski sloji gledajo na "barbare". Medtem ko zaničujejo tiste, ki zaradi premajhne izobrazbe niso bili večji italijanščine, sami mrcvarijo slovenščino. To se dogaja še danes, tudi v delih, ki jih objavljajo nekateri zgodovinarji in publicisti z zvenečimi kvalifikacijami, a v veliki večini tisti, ki "Slovane" obravnavajo kot nekaj "drugorazrednega". Tako n.pr. Marco Pirina skoraj nobenega citata v slovenščini ne zapiše pravilno, medtem ko mu nemški ali angleški ne delajo preglavic: n. pr. *Komanda kobariskega vojonega padrocia, Podrzoca.*

množične in bolj nenadzorovane. Podobno je bilo v obalnih istrskih mestih, zlasti v Koprju in Piranu, manj v Izoli in Miljah, ki sta bila delavska centra, medtem ko je Tržič množično podpiral Jugoslavijo.⁶⁹

Tedanje jugoslovanske oblasti v Trstu so CLNG sumile paktiranja z Nemci pred njihovim odhodom in z italijanskimi kolaboracionističnimi krogi. Imeli so namreč informacije o njihovih stikih, niso pa vedeli, da so slednji sodelovanje odklonili.⁷⁰ Nekateri člani tržaškega CLN so bili aretirani, vendar na intervencijo Borisa Kraigherja kmalu izpuščeni.⁷¹ Zanje je interveniralo tudi vodstvo KPI.⁷² CLNG je odšel v ilegalo, saj mu je bilo onemogočeno vsako delovanje. Povezali so se z zavezniki, ki naj bi jim nudili pomoč. Pričeli so izdajati ilegalni list *La nostra vigilia* in letake, v katerih so se norčevali iz *"naše civilne oblasti in vojske."*⁷³ V Trevisu in Bellunu so se pojavili letaki, ki so pozivali mladino, naj se zbira v skupine, ki so jih imenovali po italijanskih herojih Stranke akcije. Tržaška Ozna je ocenjevala: *"Izgleda, da je to nova varianta odnosno izdaja fašizma. Krožijo tudi letaki v italijanščini (v Trstu, op.a.), ki zasramujejo našo upravo in pozivajo k stavkam v znak protesta priključitve Trsta Sloveniji."*⁷⁴

Jugoslovansko vodstvo je po osvoboditvi Julijske krajine maja 1945 postavilo zasedbeno upravo, s katero je skušalo zagotoviti pogoje, ki bi omogočili kasnejšo priključitev. Uvedli so popolno vojaško oblast, ki je morala preprečiti vsak poskus vpliva italijanskih ali drugih oblasti, zato so bili njeni ukrepi ostri. V prvih dneh po prihodu so aretirali več tisoč ljudi na podlagi navodila: *"Takoj čistiti, toda ne na nacionalni bazi, temveč na bazi fašizma."*⁷⁵ Pri tem ni bila, kakor lahko razberemo iz omenjenega ukaza, odločilna narodnost posameznika, torej ni šlo za odstranitev Italijanov kot takih. Glavni namen represije je bilo kaznovanje tistih, tako Slovencev kot Italijanov, ki jih je kakor koli obremenil fašizem. Med aretiranimi je bilo slednjih največ in so se s kaznovanjem le-teh strinjali tudi ljudje, ki so dolga leta trpeli fašistično zatiranje.⁷⁶ Vendar je bil fašist, sovražnik, v jeziku takratnih jugoslovanskih oblasti tudi vsak, ki se ni strinjal z jugoslovansko zasedbo in s predvideno priključitvijo in to je bila glavna ločnica, ki je

69 AS, ZKS, f. CKKPS2, šk. Ozna, poročilo OK KPS za tržaško okrožje CK KPS 24. maja 1945; AMNZ, Ozna za tržaško okrožje, poročilo 4. junija 1945.

70 AS, ZKS, f. AIS, ae 96, poročilo 3. sektorja Ozne Trst 11. maja 1945, v katerem navajajo: *"29. aprila se je v Trstu vršila konferenca med CLN in poveljstvom nemške komande v Trstu, kjer so sklenili, da bodo Nemci zapustili Italijanom oz. CLN-u Trst brez borbe, prišli pa so medtem partizani, ki so s svojim nastopom razbili njihov dogovor in osvobodili Trst Nemcev. CLN sedaj preko IS prikazuje Rimu, da so zgolj partizani krivi (jugoslovanski) vseh nepotrebnih žrtev, ki jih je mogel utrpeti na življenjih in materialu Trst, ker bi ga sicer sami dobili od Nemcev absolutno nepoškodovanega. Dokaz za sodelovanje CLN z Nemci je tudi ta, da so šli 28. aprila člani CLN in Nemci skupno v centralno elektrarno, kjer so porušili vezi z napravami za miniranje v pristanišču z namenom, da Trst predajo v roke CLN-u nepoškodovan";* AMNZ, Ozna za tržaško okrožje, situacijsko poročilo za Trst od aprila do 14. maja 1945.

71 AS, ZKS, f. AIS, ae 126, dopis B. Kraigherja kapetanu Lenartu oz. Ozni Trst glede izpustitve zapornikov 11. maja 1945 in odgovor načelnika Ozne Trst Stanislava Runka-Miša o izpustitvi oziroma likvidacijah Zita Carmina in Steva Pirnettija z njunima zaslišanjima.

72 AS, ZKS, f. AIS, ae 136, mnenje Serenija, predsednika CLN za Lombardijo in člana KPI, nedatirano, med jugoslovansko zasedbo Trsta

73 AMNZ, Ozna za tržaško okrožje, poročilo 2. odseka Ozne Trst 13. maja 1945; AS, ZKS, f. AIS, ae 96, poročilo 3. sektorja Ozne Trst 11. maja 1945.

74 AMNZ, Ozna za tržaško okrožje, poročilo za čas od aprila do 14. maja 1945.

75 Te navedbe se pojavljajo v več depešah, n.pr. AS, ZKS, f. CKKPS 2, ae 91, depeša CK KPS Obkom KPS za Slovensko primorje št. 212 30. aprila 1945, depeši CK KPS B. Kraigherju št. 99 30. aprila 1945, v kateri je tudi odlomek: *"Pripravljati NOO na bazi kot dogovorjeno, boriti se proti soviniizmu, povezati se z italijanskim proletariatom, srednjimi sloji in nekaterimi kapitalističnimi krogi"*.

76 AS, ZKS, f. AIS, ae 86, poročilo Ozne Trst 9. maja 1945.

delila ljudi na "naše" in "njihove".⁷⁷ Aretacije so iz različnih vzrokov, pomot, osebnega maščevanja, nedoslednosti navodil zajele tudi nekatere, ki politično niso delovali. Pri tem je prihajalo tudi do samovolje zlasti članov Narodne zaščite. Marsikje so ljudje, ki so menili, da pravih krivcev niso aretirali, slednje aretirali kar sami.⁷⁸ Oblasti so sicer ukrepale proti kršilcem, a dostikrat prepozno.⁷⁹

Aretirani so bili v veliki večini kmalu izpuščeni, preostali pa so bili poslani v zbirna središča, ki so bila v raznih krajih na Primorskem, od koder so jih poslali v Jugoslavijo ali pa so bili usmrčeni. Pred usmrtitvijo so jim sodili pred hitrim vojaškim sodiščem, ni pa dokazov, če vsem. Usmrčene so nato vrgli v kraška brezna, fojbe. Večina je bila verjetno usmrčena med 2. in 15. majem 1945.⁸⁰ Nekateri deportiranci v Jugoslavijo so bili usmrčeni pozneje ali so umrli v ujetništvu.⁸¹

Z območja današnje tržaške in goriške pokrajine v njenih predvojnih mejah je umrlo za posledicami aretacij jugoslovanskih oblasti največ tisoč petsto ljudi. V koprskem okraju je umrlih verjetno manj kot sto. Usmrčeni so bili Italijani in Slovenci, povečini sodelavci fašizma, med katere so sodili tudi pripadniki vojaških, paravojaških, domobranskih in policijskih enot, ki so fašistično državo simbolizirali, sami pa včasih niso bili krivi, tudi po strogih merilih, ki so veljali ob koncu vojne, ne. Njihovi vodje so se pred prihodom JA večinoma umaknili. Nekateri so bili usmrčeni zaradi pomot in osebnega maščevanja. Usmrčenih je bilo tudi nekaj italijanskih protifašistov.⁸²

Usmrtitve so bile v veliki meri kaznovanje za prestano trpljenje, ki sta ga prizadejala fašizem in vojna, a tudi, čeprav dosti manj, obračun z nasprotniki nove oblasti. Poleg tega so na narodnostno mešanem ozemlju dobile v očeh nekaterih prizadetih tudi podoba obračuna enega naroda z drugim, kar je izrabljala politika. Vprašanje aretiranih, deportiranih in usmrčenih je postalo eno ključnih v političnih bojih tega časa, pa tudi pozneje. Pri tem je prišlo na italijanski strani do pretiravanja tudi zato, ker jugoslovanska stran ni nikoli objavila svojih podatkov in je pustila svojce aretiranih zvečine brez vsakih informacij o njihovi usodi.

V Jugoslaviji je bilo ob koncu vojne veliko italijanskih vojnih ujetnikov. To so bili pripadniki oboroženih formacij, ki so bili aretirani največ v prvih dneh maja 1945, in pa Italijani, ki so bili na ozemlju Jugoslavije kot nemški vojni ujetniki. Italijanska vlada je oporekala upravičenost pridržanja vojnih ujetnikov države, ki je imela status sobojevnice, in naj bi bilo njihovo pridržanje kršitev določil OZN. Obenem je poudarjala pomembno udeležbo Italijanov v jugoslovanskih partizanskih enotah, kamor se je veliko italijanskih vojakov priključilo ob kapitulaciji Italije.⁸³ Italijanski viri ocenjujejo, da je

77 MAE, AP 1931-1945, Jugoslavia, b. 144, Memorial o deportacijah italijanskih državljanov v Jugoslaviji maja in junija 1945. Ozemeljsko vprašanje kot osnovni razlog za ravnanje ene ali druge strani izpostavljajo tudi nekateri italijanski pisci kot, n. pr. E. Maserati, *L'occupazione jugoslava di Trieste*, maggio-giugno 1945, Videm 1963, str. 113, D. de Castro, navedba v R. Spazzali, Foibe. Un dibattito ancora aperto, Trst 1990, str. 491.

78 AS, ZKS, f. AIS, ae 83, poročilo o delovanju Narodne zaščite 11. septembra 1945; ae 95, poročilo 3. sektorja Ozne Trst 9. maja 1945.

79 AS, ZKS; f. AIS, ae 95, poročilo Ozne Trst 9. maja 1945.

80 MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b.3, Obnašanje jugoslovanskih zasedbenih enot do italijanskega prebivalstva Julijske krajine in Dalmacije, nedatirano; AS, ZKS, f. AIS, m. V. Šček, pismo V. Ščeka 9. avgusta 1945; ae 126, dopis načelnika Ozne Trst Stanislava Runka B. Kraigherju 13. maja 1945.

81 AMNZ, zaporne knjige; T. Ferenc, Kdaj so bili usmrčeni, podatki iz jugoslovanskih virov o Italijanih, ki so bili maja 1945 deportirani v Ljubljano, Primorski dnevnik, 7. avgusta 1990; isti, Non più, segreti sull'Ozna. Il Piccolo, 7. avgust 1990. Po objavi se je v Il Piccolo razvila polemika, v R. Spazzali, Foibe, str. 417-421, 426.

82 Vprašanje aretacij in usmrtitev obravnava širše N. Troha, Aretacije, deportacije in usmrtitve v Julijski krajini, Naši razgledi, št. 17 in 18, 16. in 30. september 1994.

83 MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b.12, Ravnanje z italijanskimi vojaki, interniranimi v zbirnih

bilo ujetnikov okrog 40 tisoč, celo 50 tisoč, kar je verjetno pretirano, in že od novembra 1945 okrog 17 tisoč.⁸⁴ Jugoslavija je repatriacijo vojnih ujetnikov pogojevala z repatriacijo Slovencev in Hrvatov, ki so bili v Italiji, in vedenjem italijanske vlade do jugoslovanskih političnih beguncev, zlasti pripadnikov raznih kolaborantskih enot v Italiji, katerih izročitev je zahtevala. Omejevala jo je tudi zaradi protijugoslovanskega razpoloženja v Italiji o vprašanju Trsta in Julijske krajine.⁸⁵ Za tiste, ki so dobili status vojnih ujetnikov po aretaciji maja 1945, je bil konec junija 1945 pri komandi Tržaškega vojnega področja v Vipavi ustanovljen poseben odsek za vojne ujetnike, ki je bil zanje na svojem območju edini pristojen.⁸⁶ Iz Vipave so jih prepeljali na druga območja v Jugoslaviji.⁸⁷

Taborišča vojnih ujetnikov je najprej vodila in stražila vojska, avgusta 1945 so prešla pod pristojnost posebnega odseka pri republiških notranjih ministrstvih in jih je pričela postopoma prevzemati narodna milica. Razmere so bile v prvih mesecih izredno slabe zaradi velikega števila ujetih, neurejene prehrane v celi državi, neurejenih bivalnih in higienskih razmer, pa tudi zaradi krutosti nekaterih paznikov. V tem času je veliko ujetnikov umrlo. Posebno slabe so bile razmere v Borovnici, v kateri je bila takrat zaprta večina italijanskih vojnih ujetnikov, aretiranih maja 1945, pa tudi nekateri, ki so se vračali prek Jugoslavije iz nemškega ujetništva.⁸⁸

V Julijski krajini so se kmalu pojavile govorice o slabih razmerah v ujetniških taboriščih in pričelo se je sistematično enačenje ravnanja jugoslovanskih oblasti s fašizmom ali bolje nacizmom, Borovnica je bila proglašena za novi Dachau.⁸⁹ Po drugi strani pa je tudi projugoslovanska stran deloma načrtno, deloma pa zaradi nevednosti in vere v pravičnost novih jugoslovanskih oblasti vsako tako vest zanikala kot čisto propagando.⁹⁰

Da je bilo v prvih mesecih ravnanje z vojnimi ujetniki proti predpisom, je ocenjevalo tudi jugoslovansko ministrstvo za notranje zadeve, ki je zahtevalo, da se položaj v taboriščih, tako glede bivalnih in higienskih razmer kakor tudi odnos čuvajev do ujetnikov, popravi in uskladi z Zakonom o konvenciji o ravnanju z vojnimi ujetniki z dne 27. julija 1929 in navodilom, ki ga je izdalo Ministrstvo za narodno obrambo DFJ. Zagotoviti so morali tudi prehrano, ki je ustrezala navodilom v posebni tabeli za prehrano vojnih ujetnikov.⁹¹ Notranje ministrstvo v Sloveniji je od ljudske milice zahtevalo, da

jugoslovanskih taboriščih, nedatirano, verjetno 1947.

84 MAE, AP 1930-1945, b. 153, dopis Mednarodnega Rdečega križa italijanskemu zunanjemu ministrstvu 27. novembra 1945; AP 1946-1950, b. 23, dopis italijanskega zunanjega ministrstva generalnemu konzulu v Ženevi 11. maja 1945: Italijanski vojaki in civilisti, internirani v Jugoslaviji; b. 34, dopis italijanskega zunanjega ministrstva generalnemu konzulatu v Ženevi 11. maja 1946.

85 MAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 23, Splošno poročilo o ustanovitvi in pogojih bivanja v jugoslovanskih ujetniških taboriščih za Italijane, februar 1947.

86 AS, INZ, f. Glavni štab, fasc. 122, dopis komande TVP, odseka za ujetnike vsem oddelkom TVP 27. junija 1945.

87 MAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 7, poročilo italijanskega notranjega ministrstva, nedatirano, verjetno novembra 1945.

88 MAE, AP 1930-1945, Jugoslavija, b. 141, Opomnik italijanskega zunanjega ministrstva 30. oktobra 1945.

89 AS, ZKS, f. AIS, letaki.

90 AS, ZKS, f. MK KPJK, m. 7, zapisnik zborovanja aktivistov goriškega okrožja 3. julija 1945, izjava J. Beltrama.

91 Arhiv Ministrstva za pravosodje R. Slovenije (AMP), m. dopisi 1945-1954, dopis Ministrstva za notranje zadeve DFJ Ministrstvu za notranje zadeve Slovenije 21. avgusta 1945. Od julija 1945 je bila predpisana količina in vrednost prehrane po posebni tablici št. 2550, dopis MNZ DFJ MNZ LRS 9. julija 1945. Nimam podatkov, koliko se je to naročilo izvajalo.

jim dajejo poročila, ki morajo "vsebovati resnično stanje brez olepševanja."⁹² Italijanski viri poročajo, da se je od jeseni 1945 položaj italijanskih vojnih ujetnikov izboljšal in da so nekateri, ki niso bili kompromitirani s fašizmom, imeli tudi "določeno svobodo", lahko so odšli v naselje, a niso smeli imeti stikov s prebivalci. Ugotavljajo tudi, da je njihov položaj boljši kot položaj nemških ujetnikov.⁹³ Novembra 1945 poročajo, da je urejeno glede dopisovanja ujetnikov, da delajo pri obnovi železnic, cest, mostov, da so pričeli z obiski v taboriščih in tudi obiskali tri bolnice, kjer je položaj dober.⁹⁴

Prvi vojni ujetniki so bili izpuščeni že junija 1945, in sicer finačni stražniki, karabinjerji in člani mestne straže pa tudi nekateri, ki niso bili v zbirnih taboriščih, ampak v posameznih krajih na Primorskem.⁹⁵

Po krizi med novo Jugoslavijo in zahodnimi zavezniki sta bili junija 1945 postavljeni dve vojaški upravi v conah A in B Julijske krajine. Obe sta delovali v okviru pristojnosti, ki jih predpisuje mednarodno pravo, vendar sta se med seboj bistveno razlikovali. Medtem ko je bila ZVU le začasna zasedbena oblast, je VUJA imela še druge naloge, saj je Jugoslavija to območje hotela priključiti. Prva je vzpostavila sistem uprave, kakršnega je uvedla v drugih zasedenih območjih v okviru zahodne demokracije, a z vse bolj izraženim protikomunizmom, druga je vzpostavila novo ljudsko oblast, a zaradi mednarodnih predpisov glede začasne uprave ni uveljavila vseh ukrepov, ki so jih nove oblasti sprejele v Jugoslaviji. Z njunim prihodom se je pričel čas manifestacij, demonstracij in političnih stavk, spopadov, napetosti in nasilja, ki se je ob prelomnih trenutkih še okrepilo. Pripasti eni ali drugi državi je vse bolj postajalo vprašanje življenja ali smrti, kot lahko preberemo na letaku CLN ob obisku razmejitvene komisije.⁹⁶

Projugoslovanski tabor je po vojni posebej slovensko oziroma slovansko italijanska antifašistična unija, ustanovljena na podlagi sklepov slovenskih oblasti in po vzoru ljudske fronte v Jugoslaviji. V okviru politike slovensko-italijanskega bratstva je skušala združevati obe ključni opredelitvi, na osnovi katerih so se ljudje odločali za eno ali drugo državo, to je narodno in razredno. Medtem ko je med vojno slovensko osvobodilno gibanje zaradi nevarnosti, da bi nasprotniki Osvobodilne fronte med Primorci dobili prevladujoč vpliv, postavilo slovensko narodno vprašanje obenem z osvoboditvijo na prvo mesto, pa je po vojni v ospredje vse bolj prihajala razredna opredelitev. Takšna politika je bila sprejeta deloma zaradi ohranjanja vpliva med italijanskim delavstvom, ki je imelo možnost izbire, a tudi odsev dogajanj v Jugoslaviji.⁹⁷ Vse to je vpli-

92 AMP, m. dopisi, dopis MNZ Slovenije okrožnim načelstvom narodne milice 20. avgusta 1945.

93 MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 7, poročilo italijanskega notranjega ministrstva, nedatirano, verjetno novembra 1945; b. 12, dopis mednarodnega Rdečega križa italijanskemu zunanjemu ministrstvu 19. novembra 1945, v katerem poudarjajo, da je položaj v skladu z ženevsko konvencijo; b. 34, dopis italijanskega zunanjega ministrstva generalnemu konzulatu v Ženevi 11. maja 1946; b. 34, Italijanski zaporniki, nedatirano.

94 MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 12, dopis mednarodnega Rdečega križa italijanskemu zunanjemu ministrstvu 17. novembra 1945.

95 MAE, AP 1930-1945, Jugoslavia, b. 149, dopis Priznanje na Goriškem, 29. junija 1945, v katerem poročajo o odpustu 57 karabinjerjev iz Gorice; b. 145, poročilo Maria A. Cavazzuti zunanjemu ministrstvu 11. septembra 1945: Položaj v Gorici po Titovi zasedbi, 11. septembra 1945; AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 12, dopis Komisije finančnih stražnikov v Trstu Generalni komisiji finančnih stražnikov 30. junija 1945.

96 AS, ZKS, f. AIS, ae 187; N. Troha, Politične usmeritve med primorskimi Slovenci, ZČ, str. 457, 458.

97 AS, ZKS, f. AIS, ae 86, poročilo 3. sektorja Ozne Trst 9. maja 1945; f. GO KPJK, šk. 1, zapisnik 1. kongresa KPJK; f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo o položaju v okraju Bovec maja 1946; f. OK KPJK za Goriško, m. 2, poročilo MO SIAU za Gorico 3. marca 1946; N. Troha, Politične usmeritve med primorskimi Slovenci, ZČ, str. 461-463; N. Troha, Stališča Komunistične partije Slovenije (Komunistične partije Jugoslavije) in Komunistične partije Italije o Julijski krajini v letih 1941-1947, Prispevki za novejšo zgodovino 33, 1993, št. 1, str. 147-161.

valo na razpoloženje med Slovenci, zlasti med tistimi, ki so se SIAU priključili zaradi svojega narodnostnega in ne tudi ideološkega prepričanja. Vendar je kljub vsemu Jugoslavija ohranila večinsko podporo med Slovenci v obeh conah pa tudi med italijanskim delavstvom, vse do mejnih odločitev. Interes *"ne več Italije"*, je bil med njimi najmočnejši.

Proitalijanski tabor je bil politično sicer razcepljen na različne stranke, ki pa so ohranile skupen CLNG. Podobno kot na drugi strani so se politične in ideološke razlike med njimi umaknile skupnemu cilju, ohranitvi Italije. To je bila stična točka tudi z italijansko desnico, ki jo formalno sicer niso sprejeli v CLN, je pa nanj v zaostrenem boju za meje imela vedno večji vpliv. Tako so italijanski demokrati in antifašisti vse prevečkrat molčali ob napadih neofašističnih skupin na Slovence in Jugoslaviji naklonjene Italijane.

Ugotovimo lahko torej, da se je ob koncu vojne na Primorskem zgodila osvoboditev, a za del prebivalstva nova okupacija. Narodna osvoboditev je bila v veliki meri uresničena. Na narodnostno mešanem območju neke pravične meje ni, je lahko le kompromis ali diktat. Slovenci smo izgubili dele našega etničnega ozemlja "na račun" Istre, ki pa je hrvaška. Zgodila se je, v delu, ki je bil priključen k Jugoslaviji, tudi revolucija.

Jera Vodušek Starič

PREVZEM OBLASTI PO VOJNI IN VLOGA OZNE - OBRAČUN

Najprej sem dolžna zapisati, da bom vsebino te razprave omejila na tisti del problematike političnega razvoja Slovenije, ki sem jo zaradi nedostopnosti arhivskega gradiva nepopolno obdelala v knjigi *Prevzem oblasti 1944-1946*. Gre za delovanje Ozne po maju 1945.¹ Za začetek pa naj ponovno opozorim na osnovno kronologijo dogajanja v prvih povojnih mesecih v Sloveniji, ki je tesno povezano tudi z delovanjem Ozne.

Prvo obdobje, t.i. obdobje "*urejevalne faze*" (kot ga imenuje Boris Kidrič na seji slovenskega politbiroja), se je pričelo s koncem vojne oziroma po prodoru jugoslovanske armade na sever. Vendar je v različnih krajih trajalo različno. Zanj je bilo značilno, da so imele vso oblast v mestih in deloma tudi drugod v rokah vojaške komande mest oziroma korpusov. Na najvišji, slovenski ravni pa je od 6. maja ali bolje rečeno od 11. maja² že delovala civilna oblast oziroma Narodna vlada Slovenije.

Drugo obdobje je bilo od konca maja do julija oziroma avgusta, ko so bile lokalne volitve. V tem vmesnem obdobju so bili nosilci civilne oblasti odbori OF, razen na območjih, kjer so že med vojno opravili volitve v narodnoosvobodilne odbore. V tem času je ali naj bi, vsaj formalno, že popolnoma vladala civilna oblast. Izjema je bilo edinole sodstvo. Na tem področju so namreč še naprej delovala vojaška sodišča kljub temu, da so imeli povsod, kjer so med vojno že bile volitve v NOO, tudi že civilna sodišča od jeseni 1944. V pristojnosti vojaških sodišč je bilo tudi sojenje civilnemu prebivalstvu. Poleg vojaških sodišč so obstajale še posebne, izredne oblike sodišč. V letu 1945 so to bila sodišča (oziroma senati) narodne časti in kasneje posebni senati za sojenje za dejanja sabotaže in špekulacije. Ta izredna sodišča, kakor tudi vojaška, lahko po načinu in vsebini dela pogojno imenujemo tudi revolucionarna, saj so delovala kot nagla sodišča na podlagi ideološko obarvanih kazenskih predpisov (o sovražnikih ljudstva...). Bila so potemtakem izredna sodišča, kljub temu, da je prva imenovalo Predsedstvo SNOS in druga, na pobudo CK KPJ, Vrhovno sodišče. Za vsa ta sodišča je gradivo pripravljala Ozna. Postopen prehod k civilnemu sodstvu, ki je začelo delovati v septembru 1945, naj bi zagotovil že ukrep iz julija 1945, ko so pri vojaških sodnih postopkih uvedli civilne javne tožilce. Vendar ne politični vrhovi, ne Ozna, zaradi prevelikega števila oprostitelnih sodb velikokrat nista bila zadovoljna s postopki civilnega sodstva, kar se lepo vidi tudi iz gradiva Ozne.

Tretje obdobje je trajalo od izvolitve narodnoosvobodilnih oziroma ljudskih odborov, julija in avgusta 1945, do volitev v ustavodajno skupščino DFJ, novembra 1945. To je bilo najbolj kontroveržno obdobje, saj sta se v njem prepletala popuščanje grobih

1 Pojasniti moram, da mi je arhivsko gradivo *Dokumentacije Sove*, ki ga pretežno uporabljam v tej razpravi (to so poročila različnih poverjeništev Ozne po Sloveniji) postalo dostopno šele 1. septembra 1995. Ker vsega gradiva še nisem utegnila pregledati, manjkajo poročila iz nekaterih delov Slovenije.

2 Arhiv Slovenije (AS), Predsedstvo Narodne vlade Slovenije (P NVS), prva seja vlade je bila 6. maja v Ajdovščini in druga 11. maja v Ljubljani, ko je vlada že urejala organizacijo civilne oblasti oziroma ukrepala na poročju uprave, preskrbe in političnega položaja.

ukrepov iz prvih dveh obdobj in posegi za popolen politični poraz vsakršnega ostanka opozicije.

Na tem mestu ni potrebno ponavljati znanih dejstev o organizaciji civilne oblasti in njenih političnih nalogah kakor tudi ne tistih o delovanju političnih organizacij, monopolni vlogi KP in značaju OF. Omenim naj le temeljno značilnost tega obdobja in to je bilo partijsko "kadrovanje" v vse upravne in politične organizacije, organe sodstva, vojske itd. Enako velja tudi za "kadrovanje" v Ozno. Vendar s temeljno razliko, da so vodstveni organi Ozne tudi enakovredno posegali v ta postopek, saj so bili tvorci t.i. karakteristik.

Uvodoma je potrebno opozoriti tudi na geopolitični pomen Slovenije v mednarodnem dogajanju tistega časa, saj ta ni ostal brez posledic za odločitve na notranjepolitičnem področju. Kaže, da bo v tem primeru najbolj držala ocena Petra Wilkinsona iz leta 1944. V njej pravi, da so Rusi, veliko bolje kot Britanci, dojeli in izrabili strateški pomen Slovenije. Tudi Britanci so Slovenijo že med vojno ocenili kot nebalkansko in srednjeevropsko deželo, se zavedali njenega vojaško stateškega pomena in celo njenega posebnega pomena političnega mostu v centralni Evropi. Toda Rusi so imeli že leta 1944 vsestransko prevladujoči vpliv v Sloveniji, po mnenju Petra Wilkinsona.³ To navajamo zato, ker so takšna in podobna dejstva o pomenu Slovenije močno vplivala tudi na ostrino ukrepov znotraj republike.

Osnovno vodilo vsega dogajanja, tudi tistega "konspirativnega", kot ga je imenovala in vodila Ozna, je bilo zaščititi in okrepiti pridobitve revolucije ali NOB, kot se je temu reklo. To pa je bilo po logiki KP, kakor tudi Ozne, po vojni odstraniti vsakršno opozicijo. Zaradi zgoščenosti dogodkov in prikritosti postopkov, je prav v tem prvem povojnem obdobju to težko razbrati na prvi pogled. Opozicija, oziroma potencialna politična opozicija povojnemu partijskemu monopolu, je seveda izvirala iz preteklih obdobj slovenskega političnega življenja in je med vojno doživljala zelo raznoliko usodo. Po vojni, potem ko je sam vrh slovenske in jugoslovanske partije sklenil, da v Sloveniji ne bodo dovolili obnove predvojnih političnih strank, je bilo prepovedano vse, kar je delovalo zunaj OF. Opoziciji, če tako z eno besedo imenujemo ostanke političnih strank, takrat javno nihče ni dajal tega naziva, ampak so jo namerno posplošeno imenovali reakcija, stare sile, ostanki meščanskih strank ali celo narodni izdajalci. S postopki nove oblasti (sodnimi, upravnim čiščenjem, propagando) so tudi namerno izbrisali mejo med vojnimi zločini, sodelovanjem z okupatorjem (o raznih in različnih stopnjah kolaboracije se ni govorilo ves povojni čas) in zgolj nasprotovanju značaju nove oblasti. Zato beseda obračun za te postopke ni izbrana naključno, saj je bila, enako kot besedi prevzem in čiščenje, izraz, ki so ga uporabljali politični vrhovi narodnoosvobodilnega gibanja v svojih navodilih za ravnanje v času ob koncu vojne oziroma ob zlomu okupatorja, kot se je temu reklo.

Kot je tudi že bilo opisano, so maja 1944 za posebne naloge ob zlomu okupatorja ustanovili Organizacijo za zaščito naroda - Ozno. Po končani vojni so njene naloge opredelili takole: *"Z zmago nad oboroženim sovražnikom se je pričelo obdobje, ki je pred mlado državo postavilo glavno nalogo: ohraniti pridobitve osvobodilnega boja"*. Ozna je imela čisto svojstven položaj, saj je bila hkrati vojaška in politična organizacija, podrejena najvišjemu vojaškemu poveljstvu in vendar tesno povezana z centralnim komitejem oziroma na terenu s partijskimi sekretarji in *"komiteti"*. Že pred koncem vojne je imela nalogo zbirati podatke o vseh pripadnikih protirevolucionarnih in okupatorskih organizacij, ustvarjati o njih sezname in kartoteke, ob umiku nemške vojske pa za-

3 Public Record Office, War Office (PRO, WO) 202/520, Poročilo Lt. Col. Petra Wilkinsona iz dne 27. 4. 1944.

seči njihove arhive (po enem od poročil so zaplenili kar za tri vagone tega gradiva). Poglavitna naloga takoj po koncu vojne je torej bila pripriti vse, ki so bili na seznamih, jih temeljito zaslišati ter na podlagi teh zaslišanj in ovadb prebivalstva aretirati naprej. Pri tem so oznovska navodila tik pred koncem vojne že opozarjala na previdnost kar se tiče ovadb, katere naj se temeljito preveri, da bi ne prišlo do osebnih maščevanj.⁴ Za zgodovinarje je posebej zanimivo dejstvo, da so omenjene arhive tudi zasegli, saj še danes nekaj tega gradiva ne poznamo. Kasneje so namreč poročali Udbi za Jugoslavijo, da imajo zasežene vse okupatorske arhive, med drugim tudi gradivo Gestapa in SD (Sicherheitsdienst) za vso Slovenijo.⁵ Prav gradivo in delovanje Gestapa sta bila po vojni predmet ločene obdelave, v katero je bila vključena tudi Udba za Jugoslavijo. Zanimivost je na primer, da je ob nemškem umiku leta 1945 šef celjskega Gestapa predal arhiv lokalnemu poverjenstvu Ozne.

Nato je slovenska Ozna na podlagi pripravljenih kartotek v prvih mesecih po vojni, ko je bil uveden zapleten sistem kategoriziranja in kartotečenja oseb po oddelkih, preverila približno 5000 oseb na mesec.

I. Vloga Ozne pri "čiščenju"

Pomemben del prevzema oblasti je vsekakor bilo "čiščenje", ki so ga predvideli že v navodilih za čas takoj po koncu vojne. Kako je dejansko potekal ta postopek, zaenkrat najbolj nazorno kažejo poročila iz Celja Ozni za Slovenijo v Ljubljano: *"Razpad nemške vojske je bil v Celju dne 8. 5. ... Prve aretacije so se začele vršiti še isti dan zvečer s pomočjo edinice "Kozjanskega odreda", ker vojske NO (Narodne obrambe oziroma Knoj - op. JVS) še ni bilo v mestu..."*. Toda oddelek Ozne v Celju je imel težave pri aretacijah, ker ni imel popolnih *"spiskov in seznamov ljudi, katere je bilo treba aretirati ali poslati v koncentracijska taborišča... Do sedaj nam je bil glavna opora seznam, katerega smo dobili od tov. majorja Cirila (Matija Maležič - Ciril, šef odseka Ozne za oblast Štajerske in Koroške - op. JVS)"*.⁶ Da bi to odpravil, se je dogovoril s partijsko organizacijo, da mu pomaga s pridobivanjem *"novega kadra"*. Kadrovsko okrepitev pa je dobil tudi od Knoja. S partijskim komitejem in mestnim odborom je oddelek Ozne za mesto Celje sodeloval tudi pri razkrivanju sodelavcev okupatorja. *"Po naši specielni liniji⁷ pa smo tudi vse ukrenili, da bomo dobili potrebne podatke o teh elementih (o tem poročilo ustmeno)." ⁸*

O učinku takojšnjih aretacij so poročali tudi iz Gorice: *"Pri naših nasprotnikih pa so*

4 L. Dornik-Šubelj, Ozna za Slovenijo, magistrsko delo, FF Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1994, str. 201.

5 Dokumentacija Sove (odslej Dok. Sove), A-10-2.

6 L. Dornik-Šubelj, op. cit., str. 182. Med seznamami, ki jih je imela Ozna za celjsko okrožje tik pred osvoboditvijo, aprila 1945, sta bila seznam gestapovcev v mestu in seznam uslužbencev celjske jetnišnice. Več tovrstnih podatkov je imela Ozna za Slovenijo. Že do konca leta 1944 so imeli karoteke o 12.180 osebah, kjer so bili podatki tudi za Celje ter ostala večja mesta (Ibidem, str. 221 in 119).

7 Izraz *"po specielni liniji"* ali *"specialna naloga"* ali posebna naloga se pojavi v kar nekaj poročilih iz tistega časa. V podobnem poročilu iz Ljubljane konec junija, ko Ozna poroča o aretacijah in preiskavah, na primer piše: *"Trem tovarišem pa je bila poverjena specialna naloga katero so tekom zadnjega dneva tega tedna uspešno končali. Namestnik tov. Ali-ja je dobil novo specialno nalogo."* Iz konteksta teh in še drugih poročil, bi specialna linija mogoče lahko pomenila "akcije" transporta in usmrtitve zapornikov.

8 Dok. Sove, U 0000005. Druga težava je bila v tem, da so Ozno pri delu ovirali premiki vojske skozi mesto (najprej ustaških enot in nato enot JA). O obnašanju JA piše: *"Tu moramo zabeležiti precej nepravilnosti od strani naših edinic 1. in 3. armade... tatvin in nasilstev... ulamljanja v privatna stanovanja, katera izropajo ali pa zasedejo. Predvsem pobirajo razne dragocenosti."* Dogodil se je celo primer, da je nek vojak civila kar ustrelil, ker mu ni zadosti hitro odprl. Vojska je vlamljala tudi v stanovanja, trgovine in podjetja, ki jih je Ozna že zapečatila zaradi preiskave. Rekvirirala je vozila slovenskim enotam, tudi Knoju in Ozni.

aretacije napravile precej strahu. Z aretacijami smo stvarno zatrli vsako delovanje posebno v onih predelih, ki so od centra oddaljeni."⁹

Takoj po koncu vojne so povsod po Sloveniji začeli popisovati prebivalstvo. To je opravljala bodisi Ozna, bodisi organi oblasti. V Celju je Ozna to zahtevala od mestnega foruma in popis se je pričel 16. maja. Iz Gorice pa je Ozna že 11. junija poročala, da so s popisom končali.¹⁰

Oddelek Ozne za mesto Celje je maja opravljal aretacije že s pomočjo enot Knoja in do takrat zaprl 445 ljudi.¹¹ V istem poročilu piše, da je bilo maja v Teharskem taborišču zaprtih 1170 internirancev, ki pa so bili različne narodnosti.¹² Namen celjske Ozne je bil, v dogovoru z obveščevalnim oficirjem 3. armade, transportirati vse internirance jugoslovanskih narodnosti v smeri Hrvaške. *"Specielno za Slovence, odnosno za Nemce, člane Kb. itd., pa imamo organizirano še eno taborišče"*. Poleg teh taborišč je Ozna uporabljala še mestne zapore. Za svoje uradne prostore si je izbrala zgradbo Mestne pošiljnice (kasneje se je preselila drugam). Konec meseca maja je celjska mestna Ozna že javila v Ljubljano, da ni več težav z aretacijami, ker da že ima organizirano masovno obveščevalno službo in pri tem podporo političnih forumov, kakor tudi zaupniško mrežo; aretacije, ki jih je dotlej opravljala samo ponoči, pa je sedaj prisiljena vršiti tudi podnevi, ker bi se sicer čiščenje preveč zavleklo. Nove težave pa ji je povzročalo to, da so bile kaznilnice prepolne (vanje so prihajali tudi zaporniki iz okrožja) in da je imela premalo zasliševalskega kadra. Zato so nameravali svoje delo razbremeniti tako, da bi lažje primere poslali kar v koncentracijsko taborišče, tam postavili zasliševalca in nadaljevali z delom. Konec maja je bila bilanca celjske mestne Ozne sledeča: *"Do danes smo aretirali 563 ljudi. Likvidiranih je bilo 169 aretirancev, v koncentracijsko taborišče smo jih poslali 159, izpustili pa smo jih 24."*¹³ Izpustili so samo tiste, ki so bili aretirani pomotoma; pomembnejše gestapovce in člane NSDAP pa so že imeli pripravljene, da jih odpošljejo v Ljubljano.

Po vseh poverjeništvih po Sloveniji se je Ozna maja in junija 1945 tudi "kadrovsko" okrepila in razdelila svoje delo po oddelkih. Nekako v tem času so vsa poverjenišтва dobila nalogo pošiljati štirinajstdnevna poročila na načelstvo slovenske Ozne v Ljubljano. Skoraj povsod je Ozna rekrutirala svoje oficirje večinoma iz oficirjev slovenske divizije Knoja. Tako so v novomeški okrožni Ozni junija zapisali: *"Iz vseh vojakov NO, katere je poslal k nam 24, smo izbrali sposobne, oziroma karakteristično zadovoljive za naše delo in jih poslali na okraje."* Ozna Celje je že konec maja poročala o svoji več ali manj izpopolnjeni kadrovske zasedbi. Skozi poletne mesece so njihova poročila kazala na širitev njihove dejavnosti. Tako so iz Celja poročali o razpoloženju ljudstva, ki da si je osvoboditev predstavljalo bolj idilično, v resnici pa so se skozi Celje pomikale kolone oboroženih ljudi, nato še 3. armade, ki so napravili precej nepovoljen vtis; nerazpoloženje je bilo usmerjeno tudi na novo upravo. Tudi na aretacije so ljudje gledali različno - eni so zahtevali še ostrejšo ukrepanje, drugi pa menili, da sploh ni potrebno, saj je ne-

9 Dok. Sove, U 0034451, poročilo "770 B", 16.5.1945.

10 Dok. Sove, U 0034434. Hkrati je pooblaščenec poročal o tem, da so zasegli kartoteki osebnih izkaznic na kvesturi in v anagrafskem uradu in poslali en komplet v Ljubljano.

11 Dok. Sove, U 0000005.

12 Sredi maja je načelnik Ozne za okrožje Celje poročal, da so taborišče ustanovili kmalu po koncu vojne in da imajo v njem 1088 zapornikov, od tega 384 Srbov in 503 Hrvatov, ki da jih bodo kmalu izročili 3. armadi. Takrat je bilo tam zaprtih le 33 Slovencev in še ti so bili iz Celja, saj druga okrajna pooblaščenstva Ozne še niso začela s pošiljanjem svojih ujetnikov vanj.

13 Dok. Sove, U 0000007, Delovno poročilo Ozne za mesto Celje, 30. 5. 1945. Istočasno so od Ozne Šoštanj in Slovenj Gradec dobili še 60 ljudi, ki so iz Celja pobegnili pred razpadom, in na poti jih je bilo še cca. 180. Poročali so tudi o cca 230 Rusih (med njimi so bili Vlasovci), ki so jih izročili komandi mesta Celja oziroma Kozjanskemu odredu, ki jih je napotil v Maribor na ruski obveščevalni center.

varnost mimo. Za slednje je Ozna krivila *"čisto načrtno delo reakcije"*, čeprav aktivnega delovanja reakcije še ni izsledila, kot je poročala.

Drugod po celjskem okrožju pa čiščenje ni šlo tako gladko. Okrajni načelnik Ozne je poročal konec maja: *"Okraji Šmarje, Rogatec, Brežice, Krško in Radeče so še zelo slabo očiščeni, to pa zato, ker do prevzema oblasti ni bilo tu zbranega gradiva ter tam tudi ni bilo našega kadra. Zato so tovariši, ki so bili postavljeni v te okraje, morali izvesti aretacije na podlagi hitro zbranih ovadb in podatkov političnih forumov in prebivalstva"*, te pa bo treba kritično pregledati, ker se za njimi skriva mnogo osebnih motivov.¹⁴ Poročal je tudi, da so v naštetih okrajih opazili vrivanje reakcije v organe oblasti. Bolje naj bi bilo v okrajih Trbovlje in v Savinjski dolini. Na okrožju so se pripravljali tudi na razkrinkanje mreže kaplana Bratuše in njegovih kompanjonov, organizatorjev bele garde v Laškem. Vsega skupaj so aretirali v celjskem okrožju do 29. maja 1004 osebe. Od teh so jih 272 poslali v Celje, 272 v koncentracijska taborišča (Teharje, Hrastrnik) in 70 so jih likvidirali na mestu; iz celjskih zaporov so jih likvidirali 75, 20 poslali v taborišče in 9 v Ljubljano.¹⁵

O podobnem postopku aretacij in razporeditve zapornikov so poročali iz načelstva Ozne za novomeško okrožje. Tako so sredi junija poročali, da zapornike še naprej zaslišujejo in da so jih poslali 220 komandi mesta za mobilizacijo, 87 v koncentracijsko taborišče, 138 za točko "24c"¹⁶ in 78 so jih izpustili (takšne, ki jim jih je poslala milica ali pa so na blokih bili brez legitimacij). Prav takrat so zasliševali skrivače, ki so jih namepravali poslati Senatu vojaškega sodišča. Pripravljali so tudi primere za civilno sodišče in sodišče narodne časti.¹⁷ Oddelek Ozne za okraj Novo mesto, t.j. mestna Ozna, pa je v začetku julija poročal, da ima v zaporu 504 (?) kaznjence. Od teh jih je 118 izročil vojaškemu sodišču. Do 7. avgusta je izročil sodišču prav vse, razen 70-ih, od katerih je bilo 30 amnestiranih.¹⁸ Sredi junija so poverjeništvu Ozne tudi drugod po Sloveniji začela pripravljati gradivo za sodišča narodne časti. O tem je centrali v Ljubljani poročala tudi celjska Ozna, češ da so že obdelali dotedaj zbrani material in opravili nove aretacije po seznamih.¹⁹ Ozna za okrožje Celje je do srede avgusta poslala na sodišča narodne časti in vojaška sodišča 750 primerov. Načelnik Ozne pa kljub temu ni bil zadovoljen: *"Če ravno forsiramo preko tožilca hiter postopek, vendar gre vse prepočasi. V stalni zvezi s tožilcem vplivamo tudi nato, da so sodbe primerne, ker ima sodišče včasih zelo popustljivo stališče..."*²⁰

Najmnožičnejše pa so bile aretacije v Ljubljani. Kot drugod, so jih opravljali na več ravneh. Najnižja raven so bili pooblaščenci in vojaški delegati pri raznih ustanovah, ki so v skladu s sezname in ovadbami pošiljali ljudi bodisi v zapore, bodisi neposredno v taborišče Št. Vid, ki je imelo status okrožnega zapora Ozne za vojne ujetnike. Druga raven so bile okrajne Ozne, ki kaže da so pokrivalo območja ljubljanskih rajonov - Trnovo, Moste etc.. Te so tudi sprejemale ovadbe in prijave od ljudi in zasliševale osumljence, jih aretirale in pošiljale podatke naprej Ozni za Ljubljana-mesto (ki je imela status okrožja). Ta je opravljala podobne naloge na ravni mesta in poročala naprej Ozni

14 Dok. Sove, U 0001990.

15 V okrajih, podrejenih celjskemu okrožju, so te aretacije (do 29. maja) bile razporejene takole: 80 oseb v okraju Vransko (21 jih je šlo v Celje, 14 v koncentracijsko taborišče, 36 na mestu likvidiranih, okraj Trbovlje: 216 aretiranih, poslanih v Ce 112, 25 v konc. lager, 56 likvidiranih; okraj Žalec aretiranih 82, poslanih v Celje 20, izpuščenih 4, na mestu likvidiranih 58... (Dok. Sove, U 1992,3)

16 V poročilih novomeške Ozne se točka 24c pojavi nekajkrat, ni pa jasno za kaj gre.

17 Dok. Sove, U 0031070, Načelstvo Ozne za novomeško okrožje, NM 19.6.1945.

18 Dok. Sove, U 0031107. Amnestija je bila na podlagi ukaza Predsedstva AVNOJ 3. avgusta 1945.

19 Dok. Sove, U 0000009.

20 Dok. Sove, U 0001986. Poročilo iz 15.8.1945.

za Slovenijo ter od nje sprejemala navodila. Aretirance pa je sprejemala tudi komanda mesta, kamor so se bili posamezniki dolžni sami prijaviti, kot je to zahtevala uradna objava.

Priprte so praviloma najprej poslali v sodne zapore, kjer jih je zasliševala cela skupina Oznovcev in jih razporejala naprej, bodisi v Centralne zapore ali v taborišče Št. Vid, kjer so jih zasliševali naprej. Druge so pošiljali neposredno na vojaško sodišče ali pa jih je Ozna po nekaj dneh ali tednih izpustila (nekatero neposredno po nalogu Mitje Ribičiča ali Ivana Mačka). Ta zaslišanja so dokaj dobro dokumentirana, bila so kratka in večinoma je pripisano mnenje zasliševalca o zaslišancu, znana pa so tudi imena zasliševalcev.²¹ O pomembnejših zaslišanjih so obveščali majorja Mitjo ali Nika Šiliha.²² Osebe, ki so bile obsojene na sodišču ali določene za na prisilno delo, so iz Ljubljane praviloma poslali naprej v taborišče Kočevje, ki je za to vrsto zapornikov začelo poslovati 20. junija. Največje skupine, ki so na ta način odhajale v taborišča, so bili dezertarji, pripadniki domobranstva, pripadniki policije, sodelavci okupatorja ipd. Znale so tudi številke in imena za večino kazenskih taborišč. Omeniti pa moramo, da so te vrste zaporniki (regularni obsojenci) začeli povsod prihajati vanje praviloma šele proti koncu junija.

Sodni zapor v Ljubljani so se začeli polniti 12. maja, ko je bilo vpisanih 449 oseb. Večja skupina je bila priprta 15. maja - 597 oseb itd., tako da jih je bilo 20. maja že 1637. Med zaporniki so bila znana imena ljubljanskih ravnateljev, zdravnikov, profesorjev, novinarjev, industrijalcev, pa tudi domobranskih častnikov ali vojakov, ki se niso čutili krive in so zavrnili umik na Koroško. Ugotavljanje, kdo od teh je ostal pri življenju in kako je tekla njihova usoda kakor tudi usoda zaprtih politikov, pa bo zahtevalo podrobno poimensko raziskavo.

Oddelek Ozne ljubljanskega okrožja (izvzeto mesto Ljubljana) je imel v začetku julija zaprtih 1.094 oseb. Od teh jih je bilo v taborišču Št. Vid 998 in v okrajnih zaporih 96, sodišču pa so jih že predali 170.²³

Aretacije Ozne so se nadaljevale tja v prve jesenske mesece. Sredi septembra so še poročali iz Novega mesta, da imajo zaprtih 20 političnih osumljencev in 40 domobrancev, od katerih jih bodo 20 amnestirali, 20 pa predlagali za "24".

Konec maja so iz večine krajev oddelki Ozne poročali o težavah s transporti. V Celju so se pritoževali, da nimajo več na razpolago Knoja, ker so odpoklicali 1. bataljon v Maribor. Podobno so se pritoževali na celjski okrožni Ozni, češ da so že dotlej skupaj komaj opravljali vse zadane naloge.²⁴ Tudi v Novem mestu so imeli težave s transporti aretirancev in njihovo "konspiracijo", saj niso imeli lastnega avtomobila in so bili popolnoma odvisni od okrožnega odbora KPS ter izvršnega odbora.²⁵ Bolje je bilo le v Ljubljani, od koder so poročali, da od I. brigade Knoja dobivajo potrebno število kamionov in vojaštva, pač glede na velikost in obširnost akcije.

Med postopke čiščenja je sodilo tudi izseljevanje nemških družin. Celjska mestna Ozna je 22. junija 1945 opravila prvo izselitev 111-tih nemških družin (227 oseb), ki jo je v pomanjkanju enot Knoja opravila kar s pomočjo Gubčeve brigade.²⁶ Kasneje so

21 Dok. Sove, Na primer: "...je pošten človek... vidi se mu, da se je okupacije res bal in zato ni sodeloval v OF, na drugi strani pa je vsaj naš odločen simpatizer..." ali "Zaslišanec je videti pošten. Videti mu je, da se kesa, ker je bil pri DMB..." ali: "Zaslišanec je star maček..."

22 Dok. Sove, A 0004541.

23 Dok. Sove, U 00021027.

24 Dok. Sove, U 0000009 in 0001988.

25 Dok. Sove, U 0031070.

26 Dok. Sove, U 0000012. Pri vsaki patroli, ki je opravljala aretacije za izselitev sta sodelovala predstavnik Ozne in komisije za upravo narodne imovine, da sta hkrati izvršila še popis inventarja in zaplembo stanovanj. Z delom so pričeli ob 5h zjutraj in ga končali do 10h.

prevzele izseljevanje v Celju mestne oblasti. Izseljence so zbirali v posebnem taborišču, niso pa jih takoj poslali naprej, ker so se bali, da bodo infiltrirani nazaj v Jugoslavijo. Zato so jih raje uporabili za razna dela. Avgusta meseca so jih pošiljali v taborišče Stražišče pri Ptuj. ²⁷ Iz zbirnega poročila Ozne za Slovenijo je razvidno, da je bilo v prvem letu po vojni izseljenih med štiri in pet tisoč oseb, med njimi pa niso bili samo Nemci.

Posebna oblika čiščenja je bila tudi mobilizacija v JA, z njo je na primer mestna Ozna v Celju odpremila v vojsko še *"vse tiste nezanesljive ljudi, ki niso odgovarjali ter (smo) jih s primerno karakteristiko poslali v operativno vojsko."*

Poleg delovnih poročil Ozne (o aretacijah in ustranjanju zaupniške mreže) ter obveščevalnih poročil, so bila med pomebnjšimi in pogostejšimi politična poročila (od okrajnih poverjeništev navzgor do načelstva Ozne za Slovenijo in naprej v Beograd). V le-teh so poročali predvsem o *"političnem razpoloženju"* na terenu, o organiziranosti in delovanju ljudske oblasti in množičnih političnih organizacij ter o političnih mitingih. Ozna je redno spremljala tudi delo Narodne zaščite oziroma Narodne milice in se nekajkrat pritoževala nad neprimernostjo *"kadrov"* v njenih vrstah. Med redno poročanje je sodilo tudi spremljanje dela sodišč, poteka sodnih procesov, njihove obiskanosti in reakcije ljudi nanje. Ljubljanska mestna Ozna je poročala, da sodbe teh sodišč vzbujajo med ljudstvom po večini zadovoljstvo. Na celjskem okrožju pa se je pritožila, da na nekem procesu v Trbovljah ni bilo nikogar iz okrajnega odbora, na kar so opozorili okrožni partijski komite. Veliko poročil govori o obnašanju sredine, nadalje o vrinjanju *"reakcije"* v oblastni aparat.

Ozna je o pojavih, katerim je sledila, obveščala ustrezne partijske organe (okrožna okrožne, mestna mestne, okrajna okrajne etc.). Navzgor pa je redno poročala tudi o svojem sodelovanju s partijskimi telesi. Tako se je načelnik okrožne Ozne v Celju pohvalil, da ga redno vabijo na seje *"komiteta"* KPS. Dobro sodelujejo tudi s štabom bataljona Knoja, *"ki kaže voljo v redu izvršiti dane naloge in je dostopen za kritiko..."* Tudi iz Novega mesta so se pohvalili, da jim okrožni komite KPS precej pomaga pri njihovem delu in da so z njim v stalnih stikih. Pač pa niso bili zadovoljni z nižjimi partijskimi telesi: *"Po nekaterih okrajih se opaža nerazumevanje okrajnih Komitetov do OZNE. V to svrho je sklicana konferenca vseh sekretarjev okrajnih Komitetov, ker se bo načelno postavilo odnose med partijskimi Komiteti in okrajnimi pooblaščenstvi OZNE."* ²⁸ Hkrati so vsa pooblaščenja Ozne redno poročala o svojem političnem oziroma partijskem delu, celičnih sestankih, *"predelovanju"* partijskih direktiv in obiskovanju partijskih tečajev. ²⁹

Med pojavi, ki jih je Ozna redno spremljala, poleg najširšega pojava *"reakcije"*, je bilo delovanje duhovščine, Katoliške akcije (KA) in sestanke članov Marijine družbe, govornice (o vrnitvi domobrancev, kralja...), trganje plakatov in odstranjevanje parol, propagande proti novim oblastem, pojavljanje skrivačev ³⁰, ipd. Za vse pojave delovanja

27 Dok. Sove, U 0000017. Poleg tega so svoja taborišča čistili tako, da so Hrvate izročali Ozni za Zagreb, ruske in češke državljane pa pošiljali v zbirno bazo v Ljubljano, ozioma Maribor. V Celju Ozna ni bila zadovoljna z delom mestne izseljevalne komisije, ker se je le-ta po njenem postavila na rasno stališče in ni posebej obravnavala mešanih zakonov, kar je Ozna pri prvi izselitvi storila.

28 Dok. Sove, U 0031089.

29 Tako so iz Novega mesta konec avgusta pisali: *"Na oddelku imamo organizirane dve partijski celici, v eni je kader OZNE, v drugi pa pomožno osebje. Imamo vsak teden redne celične sestanke, na katerih pa se opaža nizka politična zgrajenost našega kadra... Tov. Mikec-Mitja je silno na nizki stopnji politične razgledanosti, zato bi tudi njega predlagali za partijski tečaj..."* (U 0031111)

30 Skrivači so večinoma bili bodisi pripadniki domobranskih enot, *"četnikov"* in črnorokcev (kot trdijo viri Ozne) ali pa osebe, ki so se izogibale povojni mobilizaciji. Na več pozivov nove oblasti so se le-ti javljali oblastem, razen ponekod kot na primer v okolici Trebnjega, kjer so se v začetku julija 1945 še skrivali v več manjših skupinah, ki sta jih vodila France Šelahr in Jože Saje, in v okolici Trbelnega, kjer jih je vodil kaplan Lavrih (skupine so bile še v Suhi krajini, v kostanjeviškem okraju, itd.). Širili naj bi pro-

"reakcije" so imeli pripravljene ukrepe (opazovanje, sledenje, vrivanje agentov, aretacije) in so o njih tudi poročali. Na primer: *"Be-ga center Križevska vas, okraj Metlika: Člani tega centra, ki je opazovan, govorijo, da so partizani slabši kot Italijani in Nemci, da je taborišče v Št. Vidu smrt za naše uboge jetnike, da jim partizani ne dajo ne jesti ne piti ter jih mučijo kakor zverine. Pravijo, da je Št. Vid drugi Rab, ... Opomba: Center be-ga že dalje časa opazujemo, doslej še nismo dali ostrejših ukrepov, ker še nismo prodrli v župnišče, odkoder vse to izvira."*³¹ V neki vasi na Kočevskem pa so spremljali redno sestajanje članov Marijine družbe, njihovo odsotnost na mitingih in političnih sestankih in predlagali, da če se bodo sestajali še naprej, jih bodo, v dogovoru z okrožnim komitejem, aretirali in poslali na prisilno delo. Podobno se je dogajalo na primer s Križevsko vasjo (in mnogimi drugimi) v okraju Metlika, ki jo je Ozna imenovala *"bega center"*.³² Mesec dni kasneje so poročali, da se je stanje v novomeškem okrožju izboljšalo za 50%, saj je na splošno prenehala propaganda o vrnitvi domobrancev in angleški zasedbi Slovenije. Tudi drugod so spremljali *"be-ga nastrojene"* družine (oziroma tiste, ki so imele koga pri domobrancih) in če so pokazale kakršno koli dejavnost (sestajanje, širjenje govoric, ipd.), so jih aretirali. Iz kar nekaj krajev so poročali o *"četniški propagandi"* in podpori četnikom, ki so se skrivali v oklici (Velike Lašče, Primorska,...) ali se umikali na zahod čez njihove kraje.

Skozi poletje je Ozna izpopolnila svojo obveščevalno mrežo po terenu in kmalu je začela redno poročati tudi o stanju v posameznih tovarnah. V prvih mesecih je bila tudi naloga Ozne zbirati seznane ustanov in podjetij po mestih, pri čemer ji je pomagala partijska organizacija, kot je razvidno iz primera v Celju. Njena naloga je bila zbrati in pripraviti obremenilno gradivo za razlastitev industrije in organizirati pregon špekulantov, kar je seveda bilo v skladu s političnimi navodili, ki jih že poznamo iz splošnega razvoja.

V prvem letu po vojni je bilo repatriiranih okoli 95.000 oseb. Ozna je vse zaslišala v postopku repatriacije. Njihovi osebni podatki in zaslišanja so hranili na Ozni in te karteke v marsikaterem primeru kasneje uporabili.

Iz poročil Ozne je razvidno, da so "fazo čiščenja" končali v drugi polovici septembra 1945, hkrati pa izvedli tudi reorganizacijo oddelkov Ozne. Ves čas Ozna ni odstopala od t.i. konspiracije in je svoje postore in delo držala v strogi tajnosti. Tako je 1. julija Ozna za Ljubljano poročala: *"V preteklem tednu smo imeli dva sestanka na katerih se je opozarjalo zlasti na razne načine, kako se lahko dobijo podatki o osebah, ki nas zanimajo, a mi sami ostajamo zakonspirirani."*

II. Usoda vrnjenih domobrancev

Doslej neznano ali manj znano gradivo Ozne, ali bolje rečeno gradivo, ki ga je zapolnila Ozna ob koncu vojne, razkriva, da je bilo vprašanje možnosti političnega kompromisa med obema stranema in s tem posledično tudi vprašanje usode slovenskega

pagando v prid Angležem in prepričevali ljudi, da še ni konec vojne. (U 0031086) Na celjskem so bili to bratje Poklačevi s somišljeniki, dezertjerji Tomšičeve brigade.

31 Dok. Sove, U 31091, Izsledno poročilo oddelka Ozne Novo mesto, 2. 7. 1945. V Semiču pa naj bi bil organiziran kar *"odbor be-ga"* na čelu s predsednikom Simonič Antonom, ki da je imel namen prevzeti oblast, ko pridejo Angleži. Pojav *"skrivaških band"* je Ozna praviloma naznanjala enotam Knoj, ki so potem nanje uprizorile hajke. Ali pa je v skrivaške skupine *"poslala svojega vrinjenca"*, ki naj bi jih pričel, naj se javijo oziroma predajo oblastem.

32 Dok. Sove, U 0031070, 0031081. Za Š.I. iz Vizerca na Kočevskem, ki je bil javno nasproten OF in je imel dva sina pri domobrancih, so ukazali aretacijo, ženo in obe hčeri *"pa bomo dali nekam na prisilno delo"*.

domobranstva, močno prisotno že za časa vojne. Zlasti pa leta 1944 po podpisu sporazuma med Nkoj-em in Kraljevo vlado v izgnanstvu v Londonu, znanim sporazumom Tito-Šubašić 16. junija 1944. Sporazum je namreč odprl možnost za pogovore med dotlej nasprotujočimi si stališči t.i. legitimistov in zagovornikov popolnoma nove, ljudske oblasti. V Sloveniji bi to pomenilo kompromis med predstavniki predvojnih strank v Slovenski zavezi in OF, oziroma SNOS. Posledično je s tem bila povezana bodoča, fizična usoda pripadnikov slovenskega domobranstva. Oboje je postalo predmet različnih političnih pogovorov in pregovorov od poletja do jeseni 1944.

Samoumevno je, da so si za kompromis najbolj prizadevale sredinske stranke. Na Primorskem je na primer sredina, oziroma so krščansko socialni sredinci na pobudo župnika Simčiča, septembra 1944 poiskovali doseči pogajanja med njimi in OF. Njihove zahteve do OF so bile: *"1. izločitev italijanskih enot iz partizanov in nacionalni značaj OF, 2. prenehanje z ubijanjem in odgoditev kazni na čas po osvoboditvi, ko bodo lahko sodila redna sodišča in 3. poudarek na nacionalnih ciljih in interesih osv. gibanja in ne na komunizmu."* Do sestanka med njimi in OF ni prišlo in zato se sredinci niso udeležili zborovanja primorskega pokrajinskega odbora OF 14. istega meseca, nadaljnih sporazumevanj pa tudi ni bilo. Sredinci so nato svoje upe polagali na prihod Anglo-Američanov, ko bi nastopili sami, računajoč na to, da bodo zavezniki upoštevali, da so "čistih rok".³³

Dilema o tem, kakšno politiko naj bi večje slovenske stranke in katoliška cerkev ubrale glede na bodočo usodo slovenskega domobranstva, se je pokazala že neposredno po podpisu sporazuma Tito-Šubašić. Znana so stališča, ki so jih takrat zavzeli dr. Izidor Cankar, dr. Alojzij Kuhar in Franc Snoj ter njihovo razhajanje z dr. Miho Krekom.³⁴ Takrat je vsebino te dileme lepo zapisal Izidor Cankar v svojem pismu ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu. V njem ga je med drugim opozoril, da se zavezniki samo posmehljivo in pomilovalno nasmehejo tistim, ki trdijo, da so domobranci v srcu z zavezniki. Edini smisel slovenske vojske, nadaljuje Cankar, je osvoboditev in združitev Slovencev, domobranci pa ta cilj ovirajo - *"Na Primorskem bodo partizani stali skupaj z zavezniki - in kje bodo domobranci?"* In odgovarja sam: *eni bodo zbežali, drugi bodo pobiti. "Čemu? in kdo bo odgovarjal za to nesrečo. Kdo bo odgovoren za vso nastalo škodo, ki jo bodo domobranci s svojo idejo povzročili? Kdo bo restavriral, kar bodo oni potegnili s seboj v prepad?"*³⁵ Seveda pa je Cankar gradil to svojo opredelitev na prepričanju, ki ga je tudi posredoval škofu Rožmanu, da v Sloveniji ne bo revolucije, da partizanstvo in komunizem nista eno ter da Rusija ne želi komunističnih eksperimentov. Slednje pa v Sloveniji sami ni izzvenelo prepričljivo, čeprav so Cankarja visoko cenili; celo Krek ga je imel za daleč najbistrejšo slovensko politično glavo poleg dr. Antona Korošca. Kaže, da je sočasno prišlo v Ljubljano (s posredovanjem Jožeta Golca) tudi navodilo Alojzija Kuharja o spremembi politične linije do partizanstva po sporazumu Tito-Šubašić. Dr. Albin Šmajd je nato takoj predlagal, da se v ta namen osnuje medstrankarski Narodni odbor, ki bi izpeljal razgovore z OF. O tem je imel dvodnevno sejo

33 Dok. Sove, II 0018363,66. Med imenovane sredince so sodili: msgr. Alojzij Novak, Anton Rutar, Rado Bednarzik, Anton Vuk in Ciril Sedej ter še nekateri. Monsignor Novak, ki je po vojni izdajal Primorskega Slovenca, se je še jeseni 1946 skupaj z Engelbertom Besednjakom neuspešno trudil doseči sporazum med njihovo skupino in slovensko oblastjo; zahtevala sta verske svoboščine. Slovenska poveljna oblast pa ga je ocenjevala kot zastopnika linije Vatikana in "zapadne demokracije", ki da je nasproten ljudski oblasti. Motilo jih je tudi dejstvo, da je bilo njegovo glasilo (poleg Demokracije) edino slovensko glasilo zunaj OF.

34 J. V. Starič, op. cit., str. 85-89.

35 Dok. Sove, II 00201010.

najprej Katoliški blok.³⁶ Vendar stranke niso dosegle skupnih sklepov. V SLS so sicer predvideli odhod domobrancev v ilegalo in iz razgovorov je razvidno, da tudi sklenitev sporazuma z OF.³⁷ Dr. Andrej Gosar pa je menil, naj gre del domobrancev takoj na teren kot okrepitev jugoslovanski vojski. Toda razgovor o tem so odložili, da bi se posvetovali po strankah. V SLS so nato sklenili, da naj vojaško poveljstvo izda povelje, *"da nastopijo skupno s partizanskimi odredi, čim ti nastopijo proti okupatorju in opuste borbo proti slovenskim odredom. Naredili so načelni sklep za naenkratni in celokupni odhod domobrancev, prosijo pa poveljstvo,"* da za to izdela podroben načrt. Gosar, ki je takrat baje izrekel besede: *"Zelo veliko je pri OF dobrega, pri domobranci pa mnogo slabega. Težko bo zagovarjati domobrance, braniti jih bomo pa le morali..."*³⁸, je tudi sam ponovno iskal zvezo z OF, a izid ni bil uspešen.

Medtem se je začela preorientacija tudi v vrstah liberalcev, oziroma v politiki direktorija JNS, ko naj bi na podlagi sporazuma Tito-Šubašič, iskali stike z OF. Temu je bilo namenjeno izdajanje dveh števil glasila Dnevnik. Izdali so ga dr. Otmar Pirkmajer, dr. Ernest Kalan in Andrej Uršič. Toda vse te iniciative zблиžanja z OF so prekinile jesenske gestapovske aretacije prav zmernejših politikov JNS in Katoliškega bloka.

V veliko pomoč ni bil niti prihod Snoja v Slovenijo septembra 1944, saj mu je partizansko vodstvo onemogočilo stik z Gosarjem. Tako so na drugi strani, v političnih krogih SLS v Ljubljani, njegov prihod ocenjevali z nejevero. Kuharjev poziv, naj se domobranci pridružijo partizanom so ocenjevali kot propagandni trik in še naprej so razglasjali, da imajo iz Londona naročilo, naj nadaljujejo z borbo proti komunizmu. Znano je že, da je na drugi strani OF razglasila t.i. politiko zaprtih vrat. To pomeni, da se ni želela pogajati s političnimi skupinami, temveč bi bila v svoje vrste pripravljena sprejeti nasprotnike posamično in samo pod pogoji amnestije.

V tako razcepljenem vzdušju so stvari ostale do konca vojne, ko je prišlo do umika enot SNV in civilov na Koroško. Ne gre ponavljati okoliščin in vzrokov za britansko odločitev in izvedbo vrnitve teh enot in civilov v Slovenijo, saj bistvenih novosti v zgodovinski stroki o tem problemu zaenkrat ni. Tudi o tem, kaj se je konec maja in v juniju 1945 dogajalo s temi vrnjenimi enotami ter civilni, je malo novih neposrednih podatkov. Opaža pa se, da so bili zavestno in natančno umaknjeni iz arhivskega gradiva.

Kljub temu je v gradivu Ozne, oziroma Udbe, tu pa tam le nekaj poročil, ki potrjujejo tezo o tem, da je te enote in civile v Sloveniji prevzemala slovenska Ozna in da je prihajalo do likvidacij. Tako je Ozna za Zgornjo Savinjsko dolino maja poročala, da so se odkrili *"grobovi raznih oseb, katere so bile zadnje čase likvidirane, vojska jih je pa tako slabo pokopala, da so posamezni udje gledali iz zemlje. Sorodniki teh pogrešancev pa sedaj odločno zahtevajo, da se stvari točno preiščejo in ugotovi, dali so med njimi tudi njihovi sorodniki. Tega jim seveda nismo dovolili, pač pa smo zahtevali od vojaške Ozne, da v bodoče vojska slične načine rešuje bolj konspirativno."*³⁹ Vendarle to ne pomeni, da je likvidacije Slovencev opravljala le vojaška Ozna. V istih poročilih naletimo na podatek, da je slovenska Ozna prav tako opravljala likvidacije in sicer: Ozna za Celje-mesto je 16. maja poročala, da so ob priliki zasedbe mesta zajeli skupino ustašev, ki je streljala nanje. *"Omenjene ustaše smo dali po kratkem zaslišanju likvidirati. Likvidacija se je izvršila dne 14. t.m."*⁴⁰

36 A MNZ, ZA 600-20, Šmajdov dnevnik, zapis iz 26. 9. 1944, kjer pravi tudi to, da je slišal, da se v Katoliškem bloku izigravajo in ne zaupajo drug drugemu.

37 Dok. Sove, II 0021084.

38 A MNZ, ZA 600-20, Šmajdov dnevnik, zapis iz oktobra 1944.

39 Dok. Sove, U 0000004. V tem primeru gre za likvidacije, ki jih je opravljala 51. divizija JA.

40 Dok. Sove, U 0000004. Zajete so na kratko zaslišali, tako da so zabeležili njihova imena, rojstne podatke, veroizpoved, poklic in naslov najbližjih, ni pa razvidno kakšnim oziroma katerim enotam so

Ko so konec maja začeli v Slovenijo prihajati transporti iz Koroške, je odelek Ozne za okrožje Celje 30. maja poročal: *"Iz Slovenj Gradca nam javljajo, da je prispelo več-raj 1200 belogardističnih beguncev, ki so jih Angleži izročili našim oblastem. Tekom današnje noči se jih pričakuje prav toliko število. Ker proga iz Slovenj Gradca še ni v teku, nam je transport naprej zaenkrat nemogoč, ker (za) transport s kamioni ni goriva. Zato je odšel na lice mesta tov. kapetan Turnher in tov. kapetan Švigelj, da organizirata začasen lager, izbereta iz te mase (zraven so tudi ženske in otroci) nevarnejše tipe in jih dobro zastražita ter poskrbita, da se bodo transportirali čimpreje naprej. Seveda bomo, čim bo dana možnost, vse skupaj transportirali naprej, zato vas prosimo, da nam javite, do kam jih naj dostavimo, ker jih v Ljubljani verjetno ne boste mogli sprejeti. Pričakovati je namreč, da jih pride še par tisoč."*⁴¹

Pri proučevanju individualnih primerov v gradivu iz kasnejšega časa večkrat naletimo na zapise: za tega ali onega piše *"likvidiran"*, *"predan iz Koroške in likvidiran od naših oblasti"*⁴² ali *"likvidiran ob osvoboditvi"*. Sem in tja je dokumentirana tudi usoda kakega posameznika. Novomeška Ozna je na primer: 24. avgusta poročala navzgor, da so *"konspirativno zadržali"* A. V. iz okolice Novega mesta, ki je bil pred tremi tedni odpeljan iz Št. Vida v Kočevje. *"Po njegovih izjavah so bili v Kočevju naloženi na avtomobile ter odpeljani v Rog, kjer so jih postrelili in zmetali v jame"*. On pa je bil samo ranjen in se je vrnil domov ter se javil Ozni, zatrjujoč, da nikomur ni povedal, kaj je videl. Ker niso vedeli kaj z njim storiti, je novomeška Ozna zaprosila za navodila načelnstvo Ozne za Slovenijo; odgovor je bil usten.⁴³

Že julija 1945 je Ozna zasledovala odmeve na likvidacije, ki so krožili po Ljubljani in jih posredovala navzgor: med ljudmi je *"veliko povpraševanje, kje se nahajajo priprti domobranci, ker ni o njih nobenega glasu. Širijo se namreč govorice, da jih v Kočevskem Rogu masovno streljamo."*⁴⁴ Ozna je zaplenila tudi pošto duhovnika Mavca iz škofije Jožetu Jagodicu na Koroško. Pisal je, da je vseh 24.000 domobrancev v taborišču Št. Vid bilo prepeljanih v Kočevski Rog in pobitih. V času priprav na volitve v ustavodajno skupščino je ljubljanska mestna Ozna zabeležila: *"Povsod se opaža, da tvorijo opozicijo (neaktivno) družine, ki ne vedo za svoje sinove itd., ki so pobegnili ali so še zaprti"*, da upajo v amnestijo in njihov povratek po volitvah, oziroma žele vedeti, kje se nahajajo. *"Predvsem nasedajo najrazličnejšim verzijam o usmrnitvah itd."*⁴⁵

III. Obračun in nadzor nad "reakcijo"

Tretji del obračuna, ki je bil dolgoročnejši od prvega vala čiščenja in likvidacije domobranske vojske, se je leta 1945 šele dobro začel. To je bil obračun s posameznimi predstavniki političnega življenja iz prejšnjih časov, ki so tako ali drugače, med ali po vojni, nasprotovali revoluciji in poenoteni povojni oblasti. Tudi ti so sodili v splošni pojem "reakcija". To je v zapisih Ozne sčasoma postala oznaka za vse kar je bilo prej pod imeni "be-ga" (bela garda), "mo-ga" (modra garda), "peta kolona", "ostanki meščanskih strank". Pojem se je raztezal na vse, od navadne opozicije ali nergaštva, do anglofilov, t.i. sodelavcev Intelligence Service-a (IS), duhovščine oziroma "klara". Skratka, vse kar ni sodelovalo v OF, na masovnih sestankih ali delovnih akcijah ali pa je tam izrazilo kakršno koli kritično opazko. Vodstvo vsega naj bi bili nekdanji politiki,

pripadali.

41 Dok. Sove, U 0001989.

42 Dok. Sove, II 0020042, zapisano za bolničarja v Logatcu Milavec Andreja.

43 Dok. Sove, U 0031109.

44 Dok. Sove, U 0016944, poročilo Ozne za Ljubljana-mesto, 15.-30. 7. 1945.

45 Dok. Sove, U 0016414 in U 0016381.

katere so budno spremljali (njihovo eventuelno sestajanje, pogovore ali stališča). Po zaključeni prvi fazi čiščenja in zapiranju zgolj po seznamih, se je Ozna "reakcije" lotila bolj sistematično. Preiskovala je zveze, znanstva, izdelovala sezname sorodstva, si prikrbela načrte stanovanj ipd. Iz vseh pooblaščenstev Ozne so redno poročali nadrejenim, kako so na lokalni ravni odkrivali reakcionarne kroge, jih zasledovali, jim prisluškovali in mednje vrinjali svoje agente. Na republiški Ozni pa so prevzeli skrb za pomembnejše politične osebnosti.

Poleti 1945 je Ozna zlasti stremela za tem, da prepreči zveze teh politikov s politiki, ki so se ob koncu vojne umaknili v tujino, takrat še v bližino meje. Ozna je menila, da ti nameravajo ustvariti "*kanale*" v Slovenijo in se povezati s somišljeniki, da bi z njihovo pomočjo "*vršili*" propagando proti novemu režimu v Jugoslaviji (ustno ali z letaki, večinoma v podporo monarhiji). Za te zveze je najbolj sumila duhovščino, največ kanalov pa naj bi bilo preko Primorske in čez Šentilj.⁴⁶ Tako je ljubljanska Ozna konec julija poročala, da se je infiltrirala v kanal, po katerem je šla pošta na Koroško. Avgusta je že imela agenta (verjetno ne samo enega) med slovenskimi politiki v Trstu, ki je vzdrževal nadzorovane zveze med Trstom in Slovenijo. Spremljala je tudi povezave med skrivači oziroma t.i. bandami in tujino.

Velik del politikov, ki se maja 1945 ni umaknil v tujino, se je znašel prvič v zaporu že prve tedne po vojni. 12. maja je Ozna med prvimi priprla Narteta Velikonjo, dr. Branka Alujeviča, industrijalca Petra Hribarja in Karla Čeča, prof. Jakoba Kelemino, ing. Ladota Khama... Od liberalnih politikov so že 14. maja priprli dr. Jožeta Pučnika, ki je po vojni veljal za izvršitelja oporoke dr. Alberta Kramerja in kasneje za osebo, ki naj bi reaktivirala JNS⁴⁷, Bogdana Ferlinca; kasneje pa še dr. Ernesta Kalana (ki je bil nato obsojen na procesu proti lastnikom Jutra, kazen mu je bila pozneje znižana na 1 leto). Od pripadnikov drugih liberalnih struj so bili aretirani še dr. Branko Vrčon 13. maja, nato v naslednjih dneh še France Juvan, dr. Janko Drnovšek, dr. Dušan Verbič, Albert Heric, dr. Boris Kalan (ki je bil pomiloščen na procesu proti papirnici Vevče), dr. Janko Koestl, dr. Vinko Vrhunc, dr. Vladimir Šuklje, itd. Junija so postopoma v zapor začeli prihajati tudi interniranci iz Dachau-a, na primer ing. Evgen Miklavčič, Ernest Peterlin in za njimi politično sumljivi zaporniki kot na primer dr. Egon Stare in drugi. Nekateri od teh so bili v prvem valu čiščenja zaprti za krajši čas, od tedna do nekaj mesecev in potem izpuščeni. Večino takih je Ozna prej ali slej ponovno aretirala ali vsaj zaslišala ter tako širila svoj sistem kartotek. Pri tem so izdelovali karakteristike (v njih je pisalo, če je kdo imel brata, sina ipd., na begu, v emigraciji, med be-ga ali mo-ga ipd.).

Okoli drugih vidnejših osebnosti pa so se spletale drugačne usode. Tako je na primer ljubljanska okrožna Ozna je 2. avgusta 1945 zahtevala, da se z odgovornega položaja odstrani ing. Cirila Rekarja, ker je bil "*dolga leta tako izrazit eksponent na smrt obsojenih izdajalcev Westna in Praprotnika*" Konec meseca ga je že ocenila, da je "*verjetno še sedaj povezan v delu za IS*". Slednje je sklepala zato, ker da je Rekar zelo pohvalil Marjana Ahačiča iz Tržiča, kako dober partizan je bil. Ozna pa je družino Ahačič že imela zabeleženo kot važen člen v delu IS.⁴⁸

Ozna je v teh mesecih po vojni tudi budno spremljala obnašanje oseb, ki jih je izpustila iz zapore. Tako je recimo ljubljanska Ozna poročala o obnašanju duhovnika in

46 Dok. Sove, A-10-1.

47 Pučnik je bil v zaporu od 14. maja do 15. oktobra, ko so ga izpustili in mu dovolili, da se brani iz svobode. Ko je bil 20. februarja 1946 obsojen na 3 leta odvzema svobode in prisilnega dela, so ga ponovno zaprli; kasneje je bil pomiloščen. Sam je nato pripovedal zaupniku Ozne, da ga je prvega pripora rešil dr. Jernej Stante in mu omogočil, da se brani iz svobode.

48 Dok. Sove, U 002102.

pisatelja Janeza Jalna, ki je prišel iz zaporu sredi avgusta 1945: *"Pred dvema leti je bil še zagovornik partizanov, pozneje pa je postal bolj hladen, zadnje čase pa je bil celo nasproten. Dne 20. t.m. je prišel v trgovino Bezenšek na Miklošičevi cesti... in vrzel prodajalki v obraz: Saj si me ti naznanila prokleta partizanka, da so me zaprli in stradali 52 dni, mene pisatelja, za vsako leto mojega življenja en dan v zaporu, naj vse hudič vzame s Kidričem vred, ki ni vreden, da si z mojim psom obriše zadnjico. Pa saj si jo ne more več, ker so mi tudi psa ustrelili in vse pokradli, vse moje knjige. Zmerjal je prodajalko in ji rekel, da naj ga kar zopet naznani, saj zdaj že ve, kako znajo v zaporu postopati z ljudmi. Na vprašanje dali so mu odvzeli narodno čast, se je izrazil, da je njemu ne morejo, pač pa si jo je še pridobil."*⁴⁹

Ocene o političnih razmerah v Sloveniji in nastop opozicije ("reakcije") sta seveda bila odločilnega pomena za izid volitev leta 1945, najprej julija in avgusta v lokalne odbore in novembra v ustavodajno skupščino DFJ. Zato so bile priprave na volitve tudi pod stalnim nadzorom Ozne. Zgodovina Ozne pravi o tem takole: *"Enako (kot pri pravočasnem ukrepanju Ozne pri preganjanju zločincev - op. JVS.) je Ozna z vsemi svojimi sredstvi obdelovala reakcionarne ostanke, ki so pred prvimi volitvami poskušali z akcijo za ustanovitev opozicijske liste. Ker reakciji ta namen ni uspel, so se končno odločili, da je najbolje voliti v tako imenovano črno skrinjico."*⁵⁰

Že poleti 1945 je Ozna v svojih političnih poročilih povsod spremljala predvolilno razpoloženje, propagando in t.i. predvolilne množične sestanke. Skoraj povsod po Sloveniji je beležila s kakšnimi parolami skuša reakcija vplivati na mase in *"pri ljudstvu omajati zaupanje v trdnost naše oblasti"*. Med propagando reakcije so sodile izjave, da se bo na volitvah odločalo ali bodo partizani še naprej na oblasti, o intervenciji Anglo-Američanov, o tem, da če bodo komunisti na oblasti ne dobimo Pimorske, Trsta in Koroške, ipd. Ozna je povsod spremljala imenovanje kandidatov in pomagala pri *"razkrinkanju"* nepravih. V Ljubljani je julija 1945 ugotavljala, da se stanje izboljšuje: *"Množice in posamezniki so začeli javno razkrinkovati tiste kandidate, katere so poznali in za katere so vedeli, da nimajo čiste preteklosti, vsako najmanjšo malenkost so jim očitali... Pokazalo se je, da že dejansko prestopamo k demokratični upravi ljudskih množic."* Ker je takrat ravno potekal tudi prvi kongres OF Slovenije, 15. in 16. julija, je načelnik Ozne za mesto Ljubljana pristavil, da je ljudstvo doumelo pravi pomen in delo OF. *"Videl in doumel so, kako moramo biti enotno povezani tudi v dobi miru, posebno sedaj ko reakcija išče vsemogoče vire, kjer bi rada zanetila nesporazum med narodom."*⁵¹

Edina opozicija, ki bi se takrat lahko pojavila, so bili krščanski socialisti. Ozna je opazala povezave med tistimi, ki so bili v OF, in tistimi zunaj ter oboje nadzorovala. Med prvimi je beležila nezadovoljstvo zaradi *"uzurpacije"* oblasti po Partiji. Šlo je zlasti za povezave med dr. Ivanom Stanovnikom, Franom S. Finžgarjem, dr. Jakobom Mohoričem, dr. Jožetom Pokornom, dr. Bogdanom Žužkom, za njihove stike s tujino in za njihovo prepričevanje Kocbeka, da bi se krščanski socialisti (skupaj z nekaterimi predstavniki stare SLS) povezali v samostojno skupino. Jeseni so se začele zbirati še razne ilegalne skupine, kot so Organizacija svobodoljubnih demokratov, PKM (verjetno Protikomunistična mladina), Zveza demokratične mladine (ZDAKM), TAKO v Mariboru, ki so večinoma združevale mladino, ki naj bi podpirala ilegalne oborožene oddelke po gozdovih.

Ozna je poleti spremljala tudi organizacijo samih volitev: postopke in pomanjkljivosti vpisa v volilne imenike, odmeve na amnestijo (saj so v nekaterih krajih domo-

49 Dok. Sove, U 0012968.

50 Zgodovina organov za notranje zadeve, Ljubljana, 1970, I/3/a/5.

51 Dok. Sove, U 0016944.

branci, ki so prihajali iz taborišč "celo" volili, kar je zbudilo veliko ogorčenja), postopek postavljanja kandidatov, politična nasprotja ob volitvah, potek volitev, procent udeležbe itd.⁵²

Ocena Ozne je bila, da se je z razpisom volitev v ustavodajno skupščino (volitve je 1. septembra 1945 razpisala Začasna skupščina DFJ⁵³) začelo "novo obdobje reakcionarnega delovanja"⁵⁴. Na čelo protivolilne kampanje se je po njenem postavila duhovščina (oziroma "reakcionarna" duhovščina, v nasprotju z t.i. "napredno", ki je podpirala ukrepe nove oblasti in pristajala na program OF). Nič manj pomena pa ni pripisovala t.i. "ostankom meščanskih strank": "Važni zunanje politični dogodki, predvsem pa predstojee volitve so povzročile večjo aktivnost teh ostankov, ki bi se s tujo intervencijo ponovno radi dokopali do oblasti", piše v poročilu 1. novembra 1945. Ozna je ukrepala takole: "Vse omenjene reakcionarje smo stavili pod strogo kontrolo, v njih družbo pa vrvimo naše agente, tako, da bomo o njih delovanju in njih namerah čim točneje informirani. Obenem pa smo stavili pod kontrolo vse eksponente bivših meščanskih strank, na katere se bo po vsej verjetnosti poskusila opreti reakcija pri razširjanju svoje mreže."⁵⁵ Tako je novomeška Ozna septembra spremljala prihod Jureta Koceta v Belo Krajino (češ da se pripravlja kot kandidat), kakor tudi obisk dr. Ivana Šubašića na Vinici, 10. septembra 1945. In kasneje dr. Ladota Vavpetiča, ki da je trgovcem vlil upanja, da bo poskljeno za privatno trgovino. Varovala pa je tudi predvolilne nastope kandidatov OF.⁵⁶

V času, ko je opozicija v Beogradu najavila abstinenco na volitvah, je Ozna poročala, da se o Grolu in Mačku malo ve in budno spremljala kroge, ki bi lahko abstiniirali na volitvah. Eden takih so bili repatriiranci iz Nemčije na Brežiškem, s katerimi je bila tudi sicer nezadovoljna, češ da "prinašajo precej angleške propagande." Podobno so bili na celjskem nezadovoljni s političnimi opredelitvami vračajočih se izseljencev. Poročila Ozne iz Primorske so govorila o poslabšanem političnem stanju v Kopru, o resnem stanju v Istri vsled nekaterih pobojev izdajalskih družin⁵⁷, v Ajdovščini je bilo razpoloženje ob proslavi oktobrske revolucije hladno (kot vedno), veliko navdušenje zanj pa v Idriji in na Tolminskem ter v Ilirski Bistrici; o močni reakciji v Črnem vrhu. "Posebno slaba situacija pa vlada v Postojni, kjer prevladuje med prebivalstvom četniška ideologija in je malo res iskrenih simpatizerjev OF. Predvsem srednji sloj oz. meš-

52 Dok. Sove, U 31104. Za novomeško okrožje na primer: "Prav v vseh krajih se opaža trenje med vaškimi veljaki, na katere se naslanjajo be-ga nastrojeni in med simpatizerji OF. Po nekaterih krajih se je pokazalo pri postavljanju kandidatov precej osebnega sovraštva, ki se je skovalo med vojno, nekaj primerov pa je načrtnega protežiranja ljudi, ki bi zastopali bele... Da bi bilo opaziti po krajih kakšne organizirane sabotaže pri volilnih spiskih ali volilnih listkih ni bilo, je pa par slučajev, da so volilci volilne listke kratko prečrtali v znak protesta... Primere koder niso bili na volilnem imeniku naši ljudje bomo mi raziskali in ugotovili, če ni bila to samo površnost volilne komisije. Isto bomo ugotovili kako, da so mogli voliti ljudje, katerim je bila vzeta državljanska čast."

53 JVS, op. cit., str. 334, 347.

54 Dok. Sove, A-10-1/1, 067724.

55 Ibidem, str. 067715-16. In dodaja: "Zadnje čase se je opazila povečana aktivnost bivših narodnih poslancev SLS... dr. Sevšek Maksa,... župnika Klekla,... Rigler Alojza,... Petovar Lovra..."

56 Iz ljubljanske mestne Ozne so poročali: "Pred samim začetkom današnjega volilnega zborovanja na Kongresnem trgu smo pregledali vse dohode k tribuni, veže v okolici in druge prostore, kjer bi se eventualno lahko zadrževali zlonamerni reakcionarni elementi... Tudi v ostalih predelih mesta ni bilo nobenih protinarnodnih akcij." (U 0013062)

57 Dok. Sove, U 0034392, Poročilo Oddelka Ozne za Vzhodno primorsko okrožje, 9. XI. 1945, ki ga je pisal Albert Svetina Ivu Svetini na načelstvo Ozne za Slovenijo. O ugotovitvah raziskave teh pobojev poročilo pravi, da so sprva mislili, da jih je organizirala tržaška reakcija, toda ".... nadaljna raziskovanja so pokazala, da je to povsem lokalnega značaja in ljudskega pojmovanja o kaznovanju fašistov in izdajalcev, ki jih bo narod kaznoval." Enega od izvršiteljev so medtem že aretirali.

čani so sami špekulanti, ki skrivaj upajo na izid volitev v prilog reakciji."⁵⁸ Povsod so opazili pospešeno delo "reakcije", ki da se skuša vrniti v "naše organizacije" in širi protikomunistično propagando ter "pospešeno delovanje duhovščine v zvezi z bližajočimi se volitvami".

Zopet je Ozna posebej poročala o poteku priprav na volitve in o volitvah samih. Priprave so se začele takoj po izvolitvi ljudskih odborov, v "svrhu" volitev v konstituantno naj bi bila postavljena tudi narodna sodišča, da kontrolirajo sestavo volilnih imenikov.

Razmere so se po volitvah nekoliko umirile, ali kot so ugotavljali na ljubljanski Ozni: "*Po proglastitvi republike je skoro prenehala propaganda o intervenciji AA. Kompromitirani reakcionarji se umikajo v strogo ilegalno delo, dočim se manj kompromitirani vrivajo v naše vrste in se redno udeležujejo masovnih sestankov in vstopajo v OF. Zlasti skušajo vrniti svoje ljudi v ZMS in tudi SKOJ. Radi lažjega in nemotnega sestajanja, se v večjem številu udeležujejo cerkvenih pevskih vaj.*"⁵⁹

Pri kasnejših volitvah je imela Ozna že popoln nadzor nad dogajanjem. Po volitvah v lokalne odbore leta 1947 so poverjeniki Ozne že točno, poimensko poročali o ljudeh, ki so volili v skrinjico brez liste. Takrat je Ozna imela tudi že natančne sezname bodočih odbornikov, njihovo članstvo v OF in KP s pripisom zanesljiv ali nezanesljiv.⁶⁰

IV. "Država v državi"

Da bi lahko čim bolj učinkovito nadzorovali vse segmente življenja, so pri Ozni vse bolj dobivale na veljavi zaupniške mreže. Sprva so poznali le zaupnike in prisilne zaupnike, kasneje pa agente, informatorje in rezidente. Zaupniki, ki jih je Ozna takoj po vojni začela postavljati po terenu, so poleti podpisovali približno takole izjavo o sodelovanju:

"Podpisani ... se obvezujem

1. da bom aktivno sodeloval v borbi proti peti koloni, saboterjem in drugim sovražnikom Demokratične federativne Jugoslavije kot zaupnik Ozne ter, da bom vse svoje tozadevne direktive dobival od organov OZNE in jih tudi v vsakem primeru izvrševal.

2. da ne bom nikdar in nikoli pod nikakršnimi pogoji govoril da sem bil zaupnik, ali govoril o stvareh ki so mi bile poznane pri OZNI.

3. zavedam se, da me ta obveza veže tudi potem, če bi potem prenehal z delom pri OZNI, ali bil prestavljen na kako drugo delo. Zavedam se, da bi vsaka prekršitev te obveze v teku mojega aktivnega dela ali pozneje pomenilo petokolonsko delovanje in bi se v tem primeru me upravičeno smatralo za sovražnika narodno osvobodilnega gibanja in temu tudi primerno kaznovalo.

SF - SN (podpis)"⁶¹

Informatorjev in agentov je bilo več vrst: od tistih, ki jih je prisilila (z grožnjami zapora ali hujšega na podlagi gradiva), do takih, ki so sodelovanje le navidez sprejeli, da bi se izmaknili Ozni, in do tistih, ki so privolili na sodelovanje iz prepričanja, da ravna jo prav, oziroma so bili "zavrbovani" na t.i. patriotski podlagi. Podpisovali pa so podobne izjave kot zaupniki. Tudi sicer je vsak zaslišanec na Ozni moral podpisati izjavo o molčečnosti, kar je bilo del t.i. konspiracije. Na ta način je Ozna pridobila vrsto agentov in informatorjev celo iz vrst nekdanjih nasprotnikov ali sovražnikov. Bili pa so

58 Ibidem.

59 Dok. Sove, U 0016467.

60 Dok. Sove, U 0000132, Poročilo o skupščini in KLO Celje-mesto.

61 Dok. Sove, A 0004788.

tudi taki, ki so tovrstno delo kategorično odklanjali in so zato pristali v zaporu ali na prisilnem delu. Skozi poročila teh agentov in zaupnikov je Ozna postopoma nadzorovala prav vse aspekte življenja, ne samo politično temveč tudi gospodarsko, versko, še najbolj pa delo potencialnih političnih nasprotnikov.

Poseben oddelek Ozne je stalno opravljal nadzor nad delom ustanov in organizacij po Sloveniji, z izjemo centralnega komiteja KPS. Iz Celja so poročali avgusta, da po ustanovah postavljajo t.i. CC mrežo. Nadzorovali pa so seveda tudi slovensko vlado, zlasti tista ministrstva, ki so bila v rokah nekomunistov. Opažali so splošno nezadovoljstvo krščanskih socialistov, vendar o kakšni tesnejši povezanosti ni bilo znakov: *"Med ministri, ki stoje izven partijski vrst opazamo v zadnjem času tesnejšo povezanost, ki pa zaenkrat ne da slutiti kakšne nevarnosti, ji pa vendar posvečamo največjo pozornost."*⁶² Enako pozorni so bili na ljudi z zapadnjaško miselnostjo, ki pa jih je, kot so ugotavljali, uprava takrat potrebovala; ocenjevali so, da se ti povezujejo in načrtovali so odkrivanje njihove mreže. Prav tako so spremljali in poročali o tem, koliko so posamezni člani in usluženci vlade dejavni pri sestankih OF in sindikata. Na ministrstvu za trgovino in preskrbo so med drugim opazili, da minister Vavpetič vzdržuje stike z reakcionarnimi krogi; na ministrstvu za prosveto vpliv framazonske lože z univerze, ki da vpliva na nastavitve na ministrstvu, in vpliv krščanskih socialistov; na ministrstvu za notranje zadeve so bili zadovoljni z ministrom, manj z njegovim pomočnikom, ki da je ohranil mentaliteto starega uradnika, še manj pa s šefom narodne milice in celim odsekom, kateremu so dali oznako, da je nesiguren. Posebne pozornosti je bil deležen minister za lokalni promet France Snoj, ki je bil ocenjen za nenevarnega, dokler bo imel obilico dela. Pač pa je Ozna opazila, da so bili njegovi uradniki neprijazni do borcev in aktivistov. *"Toda o vseh teh vodimo točno evidenco in stalno kontrolo"*. Tudi na ministrstvih za pravosodje in gozdarstvo, ki sta ju vodila dr. Jože Pokorn in Tone Fajfar, je bilo opaziti aktivne krščanske socialiste. Najbolj problematičen od vseh je bil Tiskovni urad, kamor se je *"vrnilo par ljudi, ki so izraziti nasprotniki našega pokreta"* in se tu zato vrši čiščenje. V vladnih službah se je Ozni zdel najnevarnejši dr. Ferdinand Majaron, ki da je svoje ljudi izbiral izključno iz vrst reakcionarno usmerjenih anglofilov, sam pa vzdrževal zveze s Trstom. Ozna je menila, da se mu bo dalo dokazati sodelovanje z Intelligence Service-om. Ob tem je Ozna natančno beležili število starih in novih uradnikov, članov OF in sindikata ter število njihovih sestankov.

Tudi lokalne Ozne so redno poročale o političnem *"zadržanju"* - drži posameznikov in skupin, njihovi prizadevnosti v novih političnih organizacijah - zvezi mladine, AFŽ in sindikatih. Članstvo in delovanje v OF na terenu je bilo obvezen del vsake oznovske karakteristike posameznika.⁶³ Na enak način je Ozna nadzorovala delo lokalnih odborov oblasti. Tako je ljubljanska Ozna oktobra poročala o vrivanju *"neprikljubljenih in kompomitiranih elementov"* v Šiški: *"Dalje v V. terenu Šiška, kjer je ulični odbor sestavljen iz nezanesljivih elementov. Sekretar ulice je bil do nedavnega trgovec..., ki je zavzel odklon k moga..."*⁶⁴

Poročila Ozne so zajemala celoten utrip življenja v nekem kraju. Tako je poročala: *"Na osnovnih šolah ni nobenih bistvenih izprememb..."*, ali: *"Včeraj je bil sindikalni sestanek vseh učiteljev in profesorjev iz mesta... zanimanje za sestanek je bilo zelo slabo..."* in naprej o bolnici, gimnaziji, sodišču, tožilstvu, vse do govoric po mestu (celo takih, da je Edvard Kardelj, zaradi nestrinjanja z neko zadevo, potegnil pištolo na Tita...).

Tovrstni nadzor nad prebivalstvom je zaokrožal še nadzor nad pošto. To je Ozna za-

62. Dok. Sove, A-10-1.

63. Dok. Sove, A-10-1.

64. Dok. Sove, U 0016360.

gotovala tako, da je "zavrhovala" ali "zaverbovala" enega višjih uradnikov pošte in z njegovo pomočjo nastavljala ljudi, ki jih je prav tako pridobila za sodelovanje. Njihova karakteristika je bila, kot je poročala Ozna, da so bili člani KP ali SKOJ, udeleženci NOB in pravega socialnega porekla - mali kmetje ali delavci. Nepotrebno je razlagati, da so potem pisma določena za cenzuro vsakodnevno romala na Ozno in nazaj. *"Za prisluškovanje telefonskih pogovorov smo napravili odvod kabla iz telefonske centrale in nanj priključili aparat za prisluškovanje..."*⁶⁵, je poročalo slovensko načelstvo Ozne v Beograd. Medtem so podobni postopki tekli tudi drugod. V Gorici si je Ozna že v začetku junija zagotovila nadzor nad pošto preko tam zaposlenih Skojevk ter partizanov telefonistov in kurirjev; cenzurirali so civilno pošto.⁶⁶

Posebej pomemben ji je bil, zaradi transportov in gibanja prebivalstva, nadzor nad železnico. Oznina splošna ocena železniških uslužbencev za čas do oktobra 1945 je bila, da je njihovo zadržanje zadovoljivo, da se zavedajo svojih dolžnosti in da razumejo *"čas v katerem živimo in se preko svojih sindikalnih organizacij z vso vsmemo tudi politično izživljajo."* O prestopkih uslužbencev železnice, krajah ipd., pa je Ozna obveščala železniško upravo.⁶⁷ Veliko bolj resen problem za Ozno je bila kontrola prometa ob demarkacijski črti z Italijo, saj je slovenski del meje zaprla, medtem ko Hrvati svojega niso, ves slovenski promet pa je tekel čez hrvaški del demarkacijske črte.

Posledica takega načina dela in pooblastil je bil popoln nadzor nad vso družbo. Vpliv Ozne, oziroma kasneje UDV, je segal tako daleč - če navedemo samo en primer, bilo pa jih je veliko - da je recimo leta 1947 ob volitvah novega odbora slovenske odvetniške zbornice postavila lasten predlog kandidatne liste, proti predlogu, ki ga je pripravil dotedanji predsednik zbornice dr. Vladimir Grossman. *"Naš predlog v zvezi s sestavo novega odbora je sledeči: Predsednik Smole dr. Albin. Ilc Jože ne odgovarja za predsednika Odvetniške zbornice (njega je predlagal dr. Grossman, pri UDV pa je bil slabo zapisan, češ da med vojno ni podpiral OF - op. JVS), kar je pokazal v mnogih primerih zagovarjanja pred ljudskimi sodišči, kjer je pokazal neprijateljsko stališče do ljudske oblasti... V zvezi z našim predlogom, da bo predsednik dr. Smole, se strinja tov. minister Modic. Smole ima dva sina partijca, sam pa bo discipliniran kot predsednik."* V tem slogu naprej je UDV utemeljila tudi preostali del svoje kandidatne liste, pri čemer je navedla tudi kateri od predlaganih kandidatov ali njihovih družinskih članov so sodelavci UDV z besedami: *"Je naš sodelavec ter ga imamo na vezi."* (ali pa ga ima na vezi UDV mesto Ljubljana, Maribor, Celje). Priložene so bile tudi karakteristike posameznih odvetnikov z različnimi ocenami, od *"Politično se nikjer ne udejstvuje in stoji popolnoma ob strani"* ali *"je človek, ki se želi prilagoditi vsaki situaciji"* do *"do danes je pozitiven..."* ali *"danes je lojalen"* do *"duha novega časa ne razume"* ali *"v notranjosti je naš nasprotnik"*. Kandidatno listo sta nato uskladila Mitja Ribičič in dr. Heli Modic. Ob tem sta se še dogovorila komu ostane dovoljenje opravljati odvetniški poklic ter koga je potrebno izključiti iz OF (npr. dr. Vladimirja Ravniharja) in iz odvetniške zbornice.⁶⁸ Iz teh pisem in pisem med Mitjo Ribičičem in Borisom Kraigherjem vidimo, da je UDV nadzorovala vse delo zbornice in njenih komisij. Pozorno je spremljala tudi delo odvetnikov in nekatere predlagala za "vrbovko", z obrazložitvijo: *"Možnost za vrbovko na podlagi obremenilnega materiala, ki zadostuje, da mu odvzamemo advokaturo"* ali *"Vrbovke ne predlagam, ker je stari lisjak, naš nasprotnik in nas bo samo prevaril..."* ali celo: *"Naj mu ostane advokatura, dokler ne zberemo zanj materiala za aretacijo..."* Pri

65 Dok. Sove, A-10-2.

66 Dok. Sove, U 0034435.

67 Dok. Sove, A-10-1, poročilo 6. odseka, ki je bil ustanovljen po vojni in je pokrival obveščanje po liniji prometnih objektov in ustanov, 31. 10. 1945.

68 Dok. Sove, brez številke.

tej obdelavi so razdelili odvetnike na štiri kategorije: klerikalec, nacionalist, agent tuje špijonaže ali pripadnik kroga sredincev, nergačev in besednih reakcionarjev. Pri klerikalcih naj bi izstopala dr. Jakob Mohorič in dr. Josip Kamušič. Mohoriča naj bi obdelali z dvema agentoma in dvemi do tremi dobrimi informatorji, Kamušiča pa bi obremenili z gradivom iz zaslišanj drugih oseb, zlasti v zvezi s primorsko sredino, in ga spremljali z dvema agentoma itn. Med t.i. liberalnimi odvetniki so izstopali dr. Bogdan Žužek, dr. Ljuba Prenner, dr. Jože Ilc, dr. Tomšič, za agente tuje špijonaže pa so veljali dr. Ferdinand Majaron, dr. Vladimir Šuklje in dr. Joahim Ražem. V te namene si je UDV priskrbel tudi stenograme sodnih postopkov, na katerih so vsi našteti nastopali kot branilci.⁶⁹

Stvari so šle tako daleč, da so bili prijatelji, sorodniki ali nekdanji strankarski somišljeniki, prisiljeni agenturno delovati oziroma poročati drug o drugem. O Kocbekovem krogu je na primer hkrati poročalo okoli 5 agentov, enako o Borisu Furlanu, ko je bil izpuščen iz zapora; nekatera teh poročil segajo tja v sedemdeseta leta. Na ta način je bila opozicija ne samo pod popolnim nadzorom, temveč je bila paralizirana od znotraj.

Tovrstni nadzor nad javnim in zasebnim življenjem je verjetno najbolje služil ohranjanju enotne oblasti po vojni. Da so tudi v Ozni še v kasnejših letih resno jemali možnost nastopa politične opozicije, priča dejstvo, da so v 2. odseku slovenske Udbe še leta 1950 spremljali delo nekdanjih političnih strank, na primer: analiza dela JNS (ali krščanskih socialistov, SLS) v letu 1950 ipd. Ozna oziroma UDV je sčasoma dodobra izpopolnila svojo metodo dela, tako da je njena zaupniška mreža (aktivnih in opuščenih) leta 1949 štela kar 33 tisoč sodelavcev.⁷⁰ Udba je imela leta 1946 in kasneje še naprej svoje posebne zapore in vodila je kartoteko t.i. protinarodnih elementov.

Za zaključek naj povzamem, da je bil obračun z opozicijo oziroma reakcijo in narodnim sovražnikom tudi po 15. maju nasilen, če že ne oborožen boj, pri katerem pa je del nasprotnikov ali celo potencialnih nasprotnikov revolucije večinoma igral le vlogo neoborožene strani. To pa nas navaja h pomisleku, da se je vendarle tudi po vojni, v odsotnosti okupatorja in njegovega izrabljanja popolnega političnega spora in razkola med dvema poloma v Sloveniji, nadaljevala državljanska vojna. In ker je šlo za obračune z nasilnimi, ne pa političnimi metodami, obračune ki so se nadaljevali tja v leto 1948 in naprej, je ta pomislek toliko bolj utemeljen. Pojavi, ki so vse to spremljali, pa so bili: strah, sovraštvo, ideološka zaslepljenost, grobost, nekritična vdanost....

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Zgodovina organov za notranje zadeve, Ljubljana, 1970, I/4/b/150.

Tamara Griesser-Pečar

POMEN "OSVOBODITVE" ZA SLOVENSKO KATOLIŠKO CERKEV

1. Definicija

Beseda "osvoboditev" je pojem, ki je močno prežet z emocionalnostjo. Navidezno stoji izven vsake razprave in obravnave. Vendar se tako lahko ne smemo izogniti neprijetni diskusiji. Pojme je treba vsaj definirati in zato jih moramo najprej postaviti pod vprašaj. Zgodovinarji se ne smemo omejiti na neko politično zaželeno interpretacijo.

Pod pojmom "osvoboditev" lahko razumemo odpravo nasilnega režima nasploh ali pa samo odpravo tujega jarma, tako da je narodna oblast, ki sledi, v vsakem oziru osvoboditev, neodvisno od tega, kako se razvija. Toda za večino ljudi to ni osvoboditev. Ni hče se ne čuti osvobojenega, bodisi od tujega ali domačega jarma, če ne sledi konkretna svoboda. Posameznik prav gotovo ne bi nikoli trdil, da je svoboden, če je sicer ušel iz zapora enega režima, a se je potem takoj znašel v zaporu drugega. Prava osvoboditev torej ne pomeni samo, da je neko zlo odstranjeno, ampak da je nov sistem resnično svoboden. Svoboda pa je po definiciji Slovarja slovenskega knjižnega jezika stanje, *"ko so ljudje podrejeni samo zakonom in ne neomejeni, samovoljni oblasti nekoga"*.¹ Zato si avtorica dovoljuje vsako rabo besede v drugačnem pomenu dati pod narekovaj.

Zmaga nad sistemom nesvobode je brez dvoma tudi neke vrste osvoboditev, toda osvoboditev v pravem pomenu besede, torej brez narekovajev, predpostavlja, da na novo vpeljani državni sistem prinese tudi dejansko svobodo. O taki svobodi pa lahko govorimo samo takrat, ko so izpolnjeni določeni pogoji. Ti so predvsem: svobodne in tajne volitve - in to čisto konkretno in ne samo na papirju -, dosledna ločitev oblasti, to se pravi ločitev zakonodaje, izvršne oblasti in sodstva, ter svoboda mišljenja oz. govora, kar pomeni tudi večstrankarski sistem. Samo če država izpolni te pogoje, je prava osvoboditev zagotovljena. In v tem smislu bo ta referat osvoboditev tudi obravnaval. Če se držimo te definicije, moramo dopustiti vsaj dvom, ko govorimo o letu 1945 v Sloveniji.

Odrešitev od tako strašnega, krivičnega režima, kot je bil nemški v letih 1941-1945, bi samo takrat vodila do resnične osvoboditve, če bi nova oblast temeljila na demokratičnih vrednotah, kar pomeni, da bi bila v duhu kodeksa človekovih pravic. Za takšno opredelitev ni odločilno niti število žrtev niti način zločina, pač pa načelna pripravljenost vladajočih uveljavljati svojo oblast tudi z nasiljem.

Že iz navedenega sledi, da je bistvena razlika med tem, kar pod izrazom "osvoboditev" razumejo na Zahodu (v Angliji, Franciji in Združenih državah) in na jugoslovanskem ozemlju oz. v Sloveniji. Nesporno je sicer, da so zvezne sile premagale fašizem in nacizem in da so zato okupatorske sile zapustile deželo. Toda - drugače kot na Zahodu - v Sloveniji ni sledil svoboden, demokratičen sistem, kot so si to predstavljale medvojne meščanske stranke, ki so se spomladi leta 1942 združile v Slovensko zavezo in že jeseni 1941 sklenile konsenz v takozvanih "Londonskih točkah". Zmaga nad fašizmom in nacizmom maja 1945 v Sloveniji tako dejansko ni prinesla konec nasilja, sledil je le druge

1 Slovar slovenskega knjižnega jezika, Ljubljana 1994, str. 1342

vrste totalitarni režim. Komunistični sistem je prevzel nacionalsocialistično zapuščino. Zaporji so ostali isti, le stanovalci so se zamenjali, delno pa so se tam znašli tudi preživeli iz taborišča Dachau. Ljubo Sirc je v Delu to opisal takole: "*Če Ozna prevzame oblast od Gestapa, s tem še ne nastane svoboda - razlika je le v tem, da odslej Slovence začnejo preganjati in pobijati Slovenci namesto Nemcev. To s stališča liberalne demokracije ni velik napredek.*"²

Resnici bi veliko bolj ustrezalo, če bi na jugoslovanskem prostoru govorili o koncu 2. svetovne vojne in ne o osvoboditvi. Veliki večini ljudi na tem prostoru namreč leto 1945 ni prineslo svobode.

2. Kaj je konec 2. svetovne vojne prinesel slovenski katoliški Cerkvi?

Cerkveno vodstvo je podobno kot meščanske stranke oz. Narodni odbor po Tito-Šubašičevem sporazumu ocenilo položaj precej pesimistično. Zavedalo se je, da bo Slovenija komunistična, če tega ne bodo preprečili Anglo-Američani. Že 20. novembra 1944 je škof Rožman po tajnih zvezah poslal dr. Mihi Kreku, slovenskemu predstavniku v Rimu, pismo s prošnjo, da ga posreduje papežu. Ta naj bi interveniral pri Anglo-Američanih, da zasedejo Slovenijo in zaščitijo narod pred komunizmom.³

Ker do te zasedbe ni prišlo, so predstavniki Narodnega odbora, vidni člani meščanskih strank, veliko intelektualcev, domobranci itd. zbežali prek meje, predvsem na Koroško k Angležem, pa tudi v Italijo. Z njimi je zapustilo domovino tudi 275 duhovnikov in redovnikov. Iz ljubljanske škofije je zbežalo 185 duhovnikov, med njimi je bil škof Rožman, trije kanoniki, štirje univerzitetni profesorji in deset katehetov ter 66 redovnikov. Devet duhovnikov se je vrnilo, eden od teh je umrl. Poleg teh je zbežalo 24 lavantinskih duhovnikov. Bogoslovcev je bežalo 62, od teh 16 novomašnikov. V ljubljanski škofiji je ostalo 75 nezasedenih župnij.⁴ "*Komisija za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev*" je 47 duhovnikov proglasila za vojne zločince.⁵

Da strah ni bil neutemeljen, se je pokazalo takoj po prevratu. Že maja je oblast zaprla najmanj 50 duhovnikov. V začetku septembra je bilo še vedno 30 duhovnikov v zaporih.⁶ Od maja 1945 do januarja 1947 je bilo zaprtih 107 duhovnikov⁷ in do leta 1959 samo iz ljubljanske škofije 272.⁸ Tisti, ki so se leta 1945 vračali iz zaporov, so po večini bolehal, Alojzij Strup⁹ je po vsej verjetnosti za posledicami zavora umrl. Velikokrat so sedeli v zaporih, ne da bi jih kdo zaslišal oz. jim sodil. To velja predvsem za čas do septembra 1945. Višji državni tožilec major Jernej Stante je na tiskovni konferenci 20. julija 1945 napovedal udarec katoliški Cerkvi. Poudaril je, da mora slediti proces proti tistim, ki so "*zlorabili religijo*" v škodo osvobodilnega boja, "*kar je pri nas najtežji primer sodelovanja s sovražnikom*".¹⁰ Sledila je vrsta procesov, pri katerih so bili duhovniki obsojeni na težke kazni. Ključni je bil brez dvoma proces proti ljubljan-

2 Delo, št. 108, 13. 5. 1995.

3 A MNZ (=Arhiv ministrstva za notranje zadeve), 80-6-K, Dr. Gregorij Rožman, 3581.

4 Dok. Sove (= Dokumentacija Sove), Lm 0141928. Številke so iz seznama, ki je bil del poročila za nuncija leta 1946. Glej tudi: A MNZ, 500-9, Slovenski duhovniki v času okupatorja, Statistični pregled sodelovanja slovenskega katoliškega klera z okupatorjem. Ta pregled navaja 271 pobeglih duhovnikov in redovnikov.

5 Ibidem.

6 Dok. Sove, Lm 0141853.

7 NŠAL (= Nadškofijski arhiv v Ljubljani), Škofijski ordinariat v Ljubljani, 16. 1. 1947, Nr. 131.

8 "Slovenska Cerkve in socialistična Jugoslavija", Naša luč, 1967, str. 21.

9 Palme mučeništva. Ubiti in pomorjeni slovenski duhovniki, redovniki in nekateri verni laiki, ed. Anton Prust, Zdravko Reven in Božidar Slapšak, Celje 1994, str. 220, 424.

10 Dok. Sove, Lm 0176858.

skemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu, ki se je začel 21. avgusta 1946 in v katerem je bil škof *in absentia* obsojen na 18 let zavora s prisilnim delom.

Represivno stanje po vojni se je stopnjevalo do leta 1953, do "zakona o pravnem položaju verskih skupnosti"¹¹, a tudi po tem se Cerkev ni mogla svobodno razvijati. Značilno za odnos do Cerkve po osvoboditvi je letno poročilo notranjega ministrstva za leto 1945: *"Ko določamo vlogo, ki jo ima slovenska duhovščina v okviru celotnega delovanja reakcije v Sloveniji v času osvoboditve, lahko mirno izhajamo iz stališča, da tvori baš slovenska duhovščina in danes še uradna cerkev /rim. kat. / hrbtenico vsej reakciji, njeno delovanje pa je osnovno in edino, bi lahko rekli, organizirano delovanje... Rim. katoliška cerkev na Slovenskem je stala vedno radi svojih privilegiranih in družbenih pozicij fevdalnih in polfevdalnih na najbolj reakcionarnem stališču."*¹²

Nove oblasti torej ni motila samo vloga tako imenovane izdajalske duhovščine med vojno, temveč predvsem to, da je bila Cerkev "hrbtenica opozicije" - in da je bila edina še organizirana sila zunaj komunistične partije. Čutila se je ogroženo od moči, ki ji ni mogla do živga in ki je imela velik vpliv na prebivalstvo. Škof Vovk je v enem od zaslisanj leta 1949, ko je bil očitno na meji svojih moči, izjavil: *"Cerkev bo ostala, mene in vas pa ne bo"*.¹³ Podobno se je izrazil tudi v pridigah, npr. 8. decembra 1946: *"Po vseh težkočah Cerkev vedno zmaga."*¹⁴

3. Stanje med vojno

Za razumevanje povojne politike proti Cerkvi v Sloveniji je vsekakor pomembno, da na kratko očrtamo njen medvojni položaj na Slovenskem in njeno stališče do narodnoosvobodilnega boja oz. do Osvobodilne fronte.

Pred vojno je živelo na jugoslovanskem delu Slovenije 1.182.092 katoličanov v dveh škofijah, v ljubljanski in mariborski. Dušnopastirsko jih je oskrbovalo 1271 duhovnikov, namreč 987 svetnih in 284 redovnih duhovnikov. Na duhovniški poklic se je pripravljalo 198 bogoslovcev. Vseh skupaj je bilo v Sloveniji 41 moških in 111 ženskih redovnih hiš.

Ker so Slovenijo aprila 1941 zasedle tri različne okupacijske sile, se je tudi med vojno cerkveno življenje zelo razlikovalo. Medtem ko je nemški okupator na Spodnjem Štajerskem, na Gorenjskem in v Zasavju prepovedal slovenske kulturne inštitucije in slovenski jezik v cerkvah - podobno je bilo tudi v Prekmurju pod Madžari - so bile razmere v italijanskem delu dežele veliko lažje. Italijani Cerkve in vere niso preganjali. Čeprav so tisk cenzurirali, so še naprej izhajale slovenske knjige, časopisi, obstajale so slovenske šole, v cerkvah so pridigali v maternem jeziku. Fašizem ni bil nikoli tako nenaklonjen katoliški Cerkvi kot nacizem, Hitler je sistematično zatiral slovensko Cerkev in propagiral izstop iz nje. Nemci so na Spodnjem Štajerskem in Gorenjskem že leta 1941 izselili veliko večino slovenskih duhovnikov, nekaj so jih zaprli. Po Himmlerjevem nalogu so lahko ostali samo tisti duhovniki, ki so leta 1914 že bivali na Spodnjem Štajerskem. Tako so od tod Nemci do konca leta izgnali 366 škofijskih in redovnih duhovnikov. Del se je umaknil in to po večini v italijansko okupacijsko cono v tako imenovano Ljubljansko pokrajino. Konec leta 1941 je ostalo na Štajerskem samo še 121 duhovnikov od 608, kolikor jih je bilo pred vojno.¹⁵ Z Gorenjske in Zasavja je bilo

11 Uradni list FLRJ, št. 22, 27. 5. 1953, 151, str. 209-210.

12 Dok. Sove, 1945 - letna poročila RSNZ, I. 11. 1945.

13 Dok. Sove, Lm 0141424, zališanje 15. 8. 1949.

14 Dok. Sove, Lm 0141206.

15 Ibidem; in: Miloš Rybár, "Nacistični ukrepi zoper duhovščino Lavantinske škofije 1941-1945", *Zbornik ob 750-letnici Mariborske škofije 1228-1978*, Maribor 1978, str. 61. Podatki se nekoliko razhajajo. Po

pregnanih 205 duhovnikov od 260. Velika večina redovnih hiš je bila zaprtih in izropanih. Nemci so ustrelili 13 duhovnikov, 4 so umrli v Dachauu, 8 v taborišču Jasenovac: od teh jih je bilo iz lavantinske škofije 16 in iz ljubljanske 9.¹⁶

Omeniti moramo, da so bile razmere na slovenskem Primorju seveda popolnoma drugačne kot v Ljubljanski pokrajini. Po 1. svetovni vojni so Italijani Primorsko sistematično italijanizirali in to delno tudi s pomočjo italijanskih duhovnikov. Ker pa leta 1945 Primorska ni bila del Jugoslavije, je avtorica v tem referatu ne upošteva. Cerkveno so bili Slovenci v tem predelu namreč razdeljeni med goriško, tržaško-koprsko, reško in videmsko škofijo. Leta 1947 je na podlagi mirovne pogodbe pripadel del goriške nadškofije Jugoslaviji, prav tako del tržaško-koprske škofije in vsa reška škofija. Del tržaško-koprske škofije je pripadel Svobodnemu tržaškemu ozemlju pod jugoslovansko upravo (cona B). Sveti sedež je za slovenske dele omenjenih ozemelj uvedel samostojne administrature.

Medtem ko je bila duhovščina v nemško zasedenem ozemlju izseljena, zaprta ali popolnoma nemočna, mariborski škof dr. Ivan Tomažič je bil konfiniran v svoji lastni palači, je posebno na začetku duhovščina v Ljubljanski pokrajini vendarle lahko vsaj skromno pomagala ljudem. Ljubljanski škof Rožman je interveniral za številne Slovence, ne da bi se pri tem zmenil za njihovo politično prepričanje. Najbolj znan primer je bilo posredovanje za Toneta Tomšiča. Ne samo, da se je prek Vatikana trudil za štajerske in gorenjske duhovnike in bogoslovce, tistim, ki jim je uspel pobeg iz nemško zasadenih ozemelj oz. iz izgnanstva na Hrvaškem, je ponudil zatočišče v svoji diecezi. Iz arhivske dokumentacije lahko povzamemo, da se je zavzel za izseljence, internirance, zapornike, Žide in talce, posebno tudi za internirane otroke v Italiji.

Ker je bilo na nemško zasedenem območju veliko pomanjkanje duhovnikov, so pomagali "obmejni dušni pastirji" iz sekovske (graške) in krške (celovške) škofije. Koroški dekaniji Mežiška dolina in Dravograd ter Gorenjsko je med vojno upravljal kot apostolski administrator krški škof Andrej Rohrer. Ljubljansko Zasavje je upravljal generalni vikar ljubljanskega škofa kočevski Nemec Alojz Kirsch, bivši župnik v Starem logu pri Kočevju. Belo Krajino - tako imenovano "osvobojeno ozemlje" - je upravljal generalni vikar ljubljanskega škofa Andrej Ilc, prodekan v Podzemlju, preostalo Dolenjsko - bila je odrezana od Ljubljane - pa novomeški prošt Karel Čerin. Prekmurje je upravljal do junija 1942 lendavski dekan Ivan Jerič, potem pa sombathejski škof, od aprila 1945 do avgusta 1946 pa kot generalni vikar spet Ivan Jerič, avgusta 1946 pa je prešlo Prekmurje pod lavantinskega škofa.

Kljub temu da je velika večina prebivalstva Ljubljanske pokrajine, tudi duhovščine, obsojala okupatorje, se vendarle velika večina duhovnikov s škofom Rožmanom na čelu ni mogla odločiti za pristop k tako imenovani Osvobodilni fronti oz. ni podpirala partizanov. Vzroki za to zadržanost duhovščine so bili v glavnem tile:

Prvič: Katoliška Cerkve je obsodila socializem in komunizem, in to ne šele leta 1937 z znano encikliko *Divini Redemptoris* [Božanski odrešenik]. Že prej - namreč leta 1846, torej dve leti pred Marxovim Manifestom - je papež Pij IX. v okrožnici *Qui pluribus* obsodil komunizem. In Leon XIII. je v okrožnici *Quod Apostolici muneris* govoril o komunizmu kot o "smrtonosni kugi, ki se bohota po notranjosti človeške družbe in jo spravlja v skrajno nevarnost". Papež Pij XI. je v *Quadragesimo anno* [Ob štirideset-

podatkih arhiva OZNE je bilo konec leta 1941 na Štajerskem 121 duhovnikov, po Rybáru 122.

16 Franc Kralj, "Versko in cerkveno življenje v dobi dozorevanja slovenskega naroda (zgodovinski oris)", *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*, ed. Metod Benedik in drugi, Celje 1991, str. 193-194; in: Janez Juhant, "Versko in cerkveno življenje v dobi dozorevanja slovenskega naroda (idejno-politični tokovi in socialna dejavnost)", *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*, str. 228.

letnici] nedvoumno obsodil socializem: *"Verski socializem, krščanski socializem je samemu sebi nasprotje. Nihče ne more biti dober katoličan in prav tako dober socialist v pravem smislu."*

Drugič: Glavni motor OF, njena ustanovna in pravzaprav edina merodajna sila, je bila Komunistična partija. Cerkev z diametralno nasprotno ideologijo, ki je bila v svojih temeljih ateistična in ki je negirala individualno odgovornost ter človekovo svobodo, ni bila pripravljena sodelovati.

Tretjič: Osvobodilna fronta je 16. septembra 1941 monopolizirala upor proti okupatorju. Po tem je bil vsakdo izdajalec, ki je zunaj nje organiziral upor proti okupatorju. Nešteto tako imenovanih izdajalcev je bilo po tajnih, do danes še znanstveno popolnoma neraziskanih sodbah obsojenih na smrt. Žrtve takih obsodb so bili številni zavedni katoliški Slovenci. Veliko ljudi, tudi iz vrst duhovnikov in bogoslovcev, ki so bili v začetku naklonjeni OF, so se po tako imenovanih likvidacijah obrnili od nje.

Četrtyč: Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman - in z njim večina duhovščine - je obsojal nacizem in fašizem. Komunizem pa je bil zanj največje zlo. Prepričan je bil, da bodo zavezniki v najkrajšem času premagali nacizem in fašizem, komunizem pa bo dolgo ostal.

Pogajanja in likvidacije med vojno se velikokrat opravičujejo z dogajanjem pred vojno, to se pravi, da naj bi bili vzrok predvojni ideološki boji in socialne razlike, predvsem nestrpnost klerikalizem. Revolucija naj bi bila potemtakem neizbežna, posegi kot likvidacije sicer obžalovanja vredni, a vendar do neke mere kot reakcija na krivice pred vojno razumljivi. Tukaj je potrebno opozoriti na dejstvo, da so bili taki pojavi tudi drugje. Tako npr. govorimo v Avstriji o avstrofašizmu, a tam kljub komunistični partiji do revolucije ni prišlo ne med vojno in ne po njej. Poleg tega tudi slovenske meščanske stranke, ki so bile organizirane v Slovenski zavezi, niso hotele restitucije Jugoslavije na podlagi predvojnega socialnega sistema, temveč so želele reorganizacijo države na podlagi demokratičnih načel po vzorcu zahodnih demokracij.

Vedno znova se je argumentiralo, da partizani in KP niso bili usmerjeni proti Cerkvi, da so jamčili svobodo veroizpovedi, da so imeli katoličani v partizanskih vrstah možnost obiskovati mašo, da so bile partizanske zaprisege - tako je Jože Lampret, kurat XIV. divizije, zapissegel Rabsko brigado, kjer je bil navzoč celo komandant Glavnega štaba Stane Rozman -, da so bile tudi druge slovesnosti in verske svečanosti na osvobojenem ozemlju in da so vojaki pri tem sodelovali itd. Navajajo se duhovniki v partizanskih vrstah, kot je, npr., Metod Mikuž, ki da je z odobravanjem ljubljanskega škofa odšel v partizane¹⁷ in bil z odredbo 12. januarja 1943 imenovan za verskega referenta v Glavnem štabu.

Toda, če je to res, kako je potem razumeti Kardeljevo skrb 22. novembra 1942, ponovil jo je 1. decembra,¹⁸ ko je naročil sekretarju CK KPS Francu Leskošku, da naj zaščiti prijateljsko usmerjenega duhovnika Metoda: *"Pošljite ga takoj nazaj, če nimate dru-*

17 Metod Mikuž v partizane ni odšel z vednostjo svojega škofa. Izkoristil je 14-dnevni dopust, ki ga je dobil, da se pri sorodnikih do siteda naje. Na svoje službeno mesto se ni več vrnil. NŠAL, Spisi, Kler, Rožmanovo pismo župnijskemu uradu Begunje pri Cerknici, št. 61, 7. I. 1943.

18 Edvard Kardelj, *Jesen 1942, korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča*, Ljubljana 1963, št. 192. Poročilo Edvarda Kardelja Francu Leskošku v Dolomite, str. 486-487. Med tem časom je Kardelj namreč hotel Metoda Mikuža določiti pri slovenskem Glavnem štabu (NOV in PO Slovenije) za referenta za verske zadeve - analogno k obstoječemu pravoslavnemu referentu za verska vprašanja pri Vrhovnemu štabu (NOV in PO Jugoslavije). *"Mislim, da bi bil to vražji udarec po beli gardi, če bi nam uspelo."* Kardelj je naročil Leskošku, da naj pošlje, *"posebno zanesljivo patruljo"* po Mikuža v župnišče na Velike Poljane, *"ki ji je treba objasniti, da gre za zaveznika, ne za aretiranca! Drugače znajo napraviti z njim še kako neumnost."*

gih računov! In da Vam ga partizani - ne likvidirajo!"¹⁹ Strah ni bil neosnovan. Saj je Edvard Kardelj sam 1. oktobra 1942 naročil Ivanu Mačku: "*..Duhovne v četah vse postreljajte...*"²⁰

Številke ubitih duhovnikov nazorno kažejo, da se je v duhu zgornjih izjav tudi ravnilo. Tako je bilo leta 1942 na slovenskem ozemlju 17 duhovnikov "likvidiranih"; še do danes sodbe niso znanstveno raziskane. Najbolj znan primer je bil duhovni vodja Stržarjev dr. Lambert Ehrlich, ki se je v plebiscitnem obdobju na Koroškem zelo angažiral in se je tudi kot izvedenec jugoslovanske misije udeležil mirovne konference v Saint Germainu. VOS ga je ubila 26. maja na Streliški ulici, ko se je vračal z jutranje maše. Leta 1943 je bilo ubitih 8 duhovnikov. Poleg tega so bili trije, namreč Franc Malovrh, četniški kurat Anton Šinkar in cistercijan p. Placid Grebenc, na "Kočevskem procesu" obsojeni na smrt. In leta 1944 je bilo ubitih 7 duhovnikov, dva sta bila pred partizanskimi sodišči obsojena na smrt: župni upravitelj v Hinjah Franc Kern²¹ in župnik iz Loškega Potoka Jože Pravhar.²² Po mnenju Mikuža je bila po krivem izvršena le ena sama sodba. Hubert Leiler, duhovnik v bolnišnici Golnik, je bil zahrbtno ustreljen 21. marca 1942 zavoljo "*usodne podobnosti z enim od voditeljev kontrarevolucije*".²³

Dejstvo je tudi, da so bili le redki duhovniki pri partizanih, npr. že omenjena Mikuž in Lampret, potem verski referent IV. operativne cone in član Pokrajinskega odbora OF za Koroško Franc Šmon; vikar Ivan Černetič, verski referent IX. korpusa; Franc Petančič; N. Bratusa; Ivan Povh, Viljem Videčnik. Število simpatizerjev OF med duhovščino je bilo nekoliko večje predvsem na Štajerskem in Primorskem. Dejstvo je tudi, da je bilo pri partizanih veliko vernih ljudi, ki so hodili k maši, če so imeli priložnost, in da je seveda tudi civilno prebivalstvo na osvobojenem ozemlju hodilo v cerkev. Želja po bogoslužju v materinem jeziku je bila zelo močna predvsem tam, kjer so Nemci leta 1941 slovensko besedo v cerkvi prepovedali in duhovnike izgnali. Na odločujoča mesta nove oblasti pa verniki niso prišli. Krščanski socialisti, ki so pomagali KP izgraditi svoje pozicije v Sloveniji, po Dolomitski izjavi niso več igrali velike vloge. In njeni predstavniki so bili velikokrat poslani v prve bojne vrste. Partizanski mobiliziranec in poznejši jezuit Franc Cerar v svojih spominih piše o verski nestrpnosti komunistov v partizanskih vrstah.²⁴

4. Verska komisija

Že kmalu leta 1944 je tako imenovana narodnoosvobodilna oblast začela razglablјati tudi o vprašanju Cerkve in vere po vojni, o odnosu države do Cerkve. Ta vprašanja naj bi urejala Verska komisija pri Slovenskem narodnoosvobodilnem svetu (SNOS-u). For-

¹⁹ Jesen 1942, št. 165, str. 427.

²⁰ AS, Ref. I, Fond 7, zbirka 129.

²¹ Aretiran je bil 4. aprila 1944, po javni razpravi izrednega vojaškega sodišča obsojen na smrtno kazen zaradi pripadništva k beli gardi in domobrancem in zaradi organiziranja teh vojaških formacij, zaradi propagande v prid okupatorjem in okupatorjevim pomagačem, zaradi zlorabe javne funkcije in zaradi podpore okupatorju in ovaduštvu. Kazen je bila izvršena 21. 4. pri Sadinji vasi, župnija Žužemberk. AS, SNOS, Verska komisija, mapa 5, IVS 1/44.

²² Obsojen je bil zaradi sodelovanja z okupatorjem. Vojaško sodišče za Notranjsko vojno področje je obsodilo 22. 8. 1944 župnika iz Loškega potoka. Višje vojaško sodišče je na nejavni seji 8. 9. 1944 to sodbo potrdilo in se sklicevalo na odlok IOOF o edini slovenski narodni vojski. Sodba je bila izvršena 10. 11. 1944 v Vojni vasi pri Črnomlju. AS, SNOS, Verska komisija, mapa 5, VVS 2/44.

²³ Metod Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, 1. knj., Ljubljana 1960, str. 207.

²⁴ Franc Cerar, *Partizan nekoliko drugače*, Maribor 1989.

malno je bila ustanovljena že z odlokom z dne 19. februarja 1944 in objavljenim v Uradnem listu. Na 1. zasedanju SNOS-a je Boris Kidrič, sekretar IOOF, obrazložil ustanovitev Verske komisije. Imela naj bi dvojno nalogo: Prvič, naj *"ponovno zajamči nemoteno izvrševanje bogočasja in polno uveljavljanje verske svobode"* in drugič, naj *"urejuje vsa vprašanja med slovensko narodno oblastjo in cerkvijo"*.²⁵

Dejansko pa je bil ustanovni sestanek Verske komisije šele skupni sestanek duhovnikov OF in aktivistov v Črnomlju 13. septembra 1944, čeprav so bila temeljna stališča bodoče komisije postavljena na sestanku duhovnikov belokranjske dekanije 13. aprila 1944, na katerem sta bila poleg Borisa Kidriča kot člana IOOF tudi dr. Marjan Breclj in Tone Fajfar.²⁶ Toda šele na seji SNOS-a 16. septembra 1944 so bili imenovani člani te komisije: predsednik Lojze Ude in šest članov, od teh štirje duhovniki, dr. Stanko Cajnikar, dr. Metod Mikuž, Jože Lampret in Avgust Černetič, od laikov pa Jože Jurančič, ki je bil po dveh dneh zamenjan z dr. Cenetom Logarjem, in Viktor Smolej.²⁷

Nekomunist in predsednik Verske komisije Lojze Ude je v svojem referatu 13. septembra 1944 poudaril, da je *"komunizem sicer po svoji klasični filozofski svetovni nazorni osnovi ateističen", "po doktrini svojih klasikov" pa "odločno in jasno proti vsakemu nasilju proti cerkvi in veri, proti vsakemu preganjanju radi vere same, radi religioznosti"*. V Sloveniji je po Udetu sicer prišlo *"do nastopa proti posameznim duhovnikom in razrušenja posameznih cerkva v osvobodilni borbi slovenskega naroda, v kateri je velik del slovenske duhovščine, najvišjih funkcionarjev katoliške cerkve, stal in še stoji na strani okupatorja ter so bile nekatere cerkve porušene od partizanov v borbi s sovražnikom, kateremu so te cerkve vojaško služile..."*, vendar kljub temu, da je po mišljenju komunističnih klasikov mogoče voditi vsaj protiversko propagando, *"pri nas Slovencih tudi protiversko propagando ne vodi nihče"*.²⁸ Ude se je skliceval na izjavo SNOS-a z dne 19. februarja 1944, da si je slovensko narodno gibanje zapisalo na svoj prapor svobodo vesti. Ta izjava pa ni zgolj taktična, ker je vodstvo OF v tem oziru vezano na zakone. KPS se mora ozirati na svoje zaveznike v OF in na množice vernih ljudi, ki so na njihovi strani, in na predstavnike katoličanov v IOOF.

Verska komisija, tako Ude, je lahko samo en faktor reguliranja verskega in cerkvenega življenja na Slovenskem, veliko bo odvisno od vedenja katoliške Cerkve na Slovenskem in od Vatikana. Ude je poudaril posebne razmere v Ljubljanski pokrajini, kjer da bi zaradi vedenja večine vodilne duhovščine lahko prišlo do pravega kulturnega boja, s tem pa da je nastala nevarnost, da se prenese boj proti taki duhovščini na cerkveno in versko področje. Vodstvo OF pa da je *"pokazalo, da zna biti vzdržnejše in narodno bolj disciplinirano, kakor je velika večina ljubljanske vodilne duhovščine..."*

Čeprav je OF od svojega začetka trdila, da spoštuje svobodo vesti in veroizpovedi in je Kidrič še na 1. zasedanju SNOS-a zatrjeval, da je Verska komisija ustanovljena, ker *"narodni izdajalci našemu osvobodilnemu gibanju nesramno podtikajo protiversko stališče"*,²⁹ se že iz Udetovega pisma predsedstvu SNOS-a 26. novembra 1944 sluti bodoči razvoj te komisije, ki je bila po vojni poleg Ozne oz. Udbe glavni represivni aparat proti katoliški Cerkvi. Lojze Ude v tem pismu ne zastopa le stališča, da mora biti rešitev razmerja med Cerkvijo in državo v Sloveniji po vojni najprej enostranska, brez uradnih

25 AS (=Arhiv Slovenije), prej A INZ (= Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino), SNOS, fasc. 457, Boris Kidrič: "O graditvi narodne oblasti in slovenske državnosti v okviru federativne Jugoslavije", Referat na 1. zasedanju SNOS, 19. 2. 1944.

26 Lojze Žabkar, "Na osvobojenem ozemlju", V *Nove Zorje*, Ljubljana 1959, str. 114.

27 AS (prej AINZ), fasc. 448/I, zapisnik seje predsedstva SNOS 16. 9. 1944. Predsednik in 6 od 8 predvidenih članov so bili imenovani z odlokom Predsedstva SNOS 20. 9. 1944.

28 Ibidem.

29 AS, Verska komisija, mapa 2, referat Lojzeta Udet.

predstavnikov Cerkve in, najprej, ne na podlagi ločitve Cerkve in države. To pa zato, ker ločitev prepušča Cerkvi določeno samoupravo, ki pa *"zaenkrat še ni možna, dokler je ne očistimo tiste duhovščine, ki danes pomaga Hitlerju in ki je že leta sem pripravljala to nastopanje. Gre tudi za vprašanje cerkvene imovine in nove gospodarske osnove od države ločene cerkve."*³⁰ Po Udetu naj bi bila rešitev enostranski verski zakon.

Po poslovníku je Verska komisija lahko posegala v personalne zadeve Cerkve. Tako je po prevratu zamenjala vodstvo določenih cerkvenih inštitucij, vendar brez velikega uspeha, ker podrejeni na novo imenovanih niso ubogali. V "Motivnem poročilu" k poslovníku je bilo jasno napisano, da so določila tega člena revolucionarnega značaja: *"... za prehodno dobo po zlomu nacizma pa so zaradi zgodovinske krivde večjega dela slovenske, zlasti pa ljubljanske duhovščine, nujna. Tisti duhovniki, ki so se pred slovenskim narodom močno obremenili, ne smejo dobiti nobene take cerkvene službe, s katero bi mogli vplivati na slovensko ljudstvo, ali vsaj ne v kraju, ki bi ga jim cerkvena oblast v svoji po c. i. c. (Codex iuris canonici, op. p.) predvideni avtonomiji določila. Isto velja za religioze. C. i. c. dosledno zamišlja čim najpopolnejšo cerkveno avtonomijo za imenovanja v katerokoli cerkveno službo. Vatikan in neprijazna mednarodna javnost bo hotela videti v določilih tega člena nasilje in napoved kulturnega boja. Kakor pa je tudi res, da mora biti tako poseganje v cerkveno avtonomijo tudi za slovensko narodno oblast le prehodno, da ustvarimo pogoje, pod katerimi bo res možna ločitev cerkve od države - ako se odločimo za ta sistem - brez nevarnosti za državo; v prehodnem času po zlomu nacizma cerkev vendar mora biti, posebno v personalni politiki, pod izredno kontrolo države. Mimo tega ne moremo, ker bi bila tretja pot le ta, da cerkve prehodno zapremo."*³¹

Verska komisija je predvidevala protest v deželi in zunaj nje, zato je že v poročilu zapisala, da se bo po vojni veliko duhovnikov moralo zagovarjati pred sodiščem, da pa bo iz notranjih in zunanjih političnih ozirov potrebno paziti na posebno natančnost postopanja. Zavrnila je tudi osnutek SNOS-a za predajo matičnih knjig z argumentom, da tega v vojnem stanju ni mogoče izvesti, poleg tega bi tak odlok pomenil prvo izrazito dejanje slovenske narodne oblasti v duhu načela ločitve cerkve in države. V vojnem času naj se spremenijo samo nujne stvari.

Verska komisija je takoj po začetku poslovanja začela sestavljati kartoteko vseh duhovnikov, redovnikov in bogoslovcev. Obenem s sporočilom o začetku delovanja se je obrnila na Pokrajinske odbore in Okrožne odbore OF s posebno okrožnico za podatke o obnašanju duhovnikov v njihovih okoliših in o poškodovanju sakralnih objektov. Obenem se je Verska komisija obrnila tudi na sodni oddelek pri Glavnem štabu NOV in POS zaradi podatkov o obsojenih duhovnikih.³² Pokazalo se je, da je komisija vsepovsod naletela na razumevanje, tudi pri vojaških oblasteh in na notranjem odseku, samo pri Ozni ne.

5. Uradne izjave Cerkve

Kako je slovenska katoliška Cerkev reagirala na prevrat v Sloveniji? Kot že omenjeno, se je veliko duhovnikov in bogoslovcev z ljubljanskim škofom na čelu umaknilo v tujino. Cerkev v Sloveniji je leta 1945 nastopila z dvema javnima izjavama, ki se samo ob površnem branju ne ujemata. Prva izjava je vdanostna izjava ljubljanske duhovščine, druga pastirsko pismo jugoslovanskega episkopata.

30 AS (prej A INZ), SNOS, fasc. 458/IV.

31 AS, SNOS, Verska komisija, mapa 2, 13. 11. 1944.

32 AS, SNOS, Verska komisija, mapa 2; AS (prej A INZ), SNOS 526/V, odposlani dopis 26. 9. 1944.

A. Lojalnostna izjava

Takoj po prevratu je nastalo v ljubljanski škofiji vprašanje, kakšno stališče naj Cerkev zavzame do nove države. Jasno je bilo, da mora že zaradi vernikov, ki jih zastopa, najti nek *modus vivendi* z novo oblastjo. Ko so komunisti prevzeli Ljubljano, so podobno kot Italijani zahtevali lojalnost Cerkve. Po ukazu partije so se oglasili 9. maja po vseh ljubljanskih cerkvah zvonovi. Generalni vikar Ignacij Nadrah³³ je poslal predsedniku vlade prošnjo za avdienco, dobil pa ni nobenega odgovora.³⁴ Poleg tega je Nadrah 15. maja izdal okrožnico vsem župnijskim in duhovniškim uradom ter predstojništvom samostanskih cerkva, da je treba novo oblast priznati in se ji pokoriti. Odredil je, da jo preberejo po vseh pridigah in v šmarničnem berilu na binkošno nedeljo oz. v nedeljo po sprejemu. Med drugim je napisal naslednje:

*"Slovenija ima sedaj svojo zakonito vladu. Dolžni smo ji po nauku katoliške Cerkve spoštovanje, pokorščino in zvestobo. Sv. Pavel pravi v listu do Rimljanov: 'Vsak človek bodi višjim oblastem pokoren; ni je namreč oblasti razen od Boga postavljene. Kdor se torej ustavlja oblasti, se upira božji naredbi; kateri pa se upirajo, si bodo sodbo nakopali.' /Rimlj. 13,1. 2/. Samo takrat bi oblasti ne smeli biti pokorni, če bi zahtevala od nas kaj takega, kar bi bilo zoper božjo voljo. Tedaj bi morali reči s sv. Petrom: 'Sodite, ali je prav pred Bogom vas poslušati bolj kot Boga.' /Apd 4,19/. "*³⁵

Duhovniki kot Cajnkar in Mikuž, ki so bili na strani OF, so v svojem navdušenju nad novo oblastjo, ki po njihovem prepričanju Cerkve ne bo preganjala, mirili duhovščino, češ da bo lojalno sožitje z oblastjo povsem mogoče in da je OF vseljumska organizacija vseh strank. Dr. Stanislav Lenič je v svojih zapiskih v zaporu navedel, da je Nadrah takrat zaradi tega pripravil okrožnico za vse duhovnike, naj vstopijo v OF, da pa jo je preklical, še preden jo je Lenič lahko razmnožil.³⁶

Tik pred veliko eksplozijo na železnici je oblast 14. junija zaprla generalnega vikarja Ignacija Nadraha zaradi njegovega vpliva na škofa Rožmana in zaradi govora na Ehrlichovem grobu, kot se je izrazil Kidrič. Ta je sicer 8. julija novemu generalnemu vikarju Vovku napovedal, da bo Nadrah postavljen pred sodišče, toda to se ni zgodilo;³⁷ 8. septembra je bil namreč izpuščen.

Že 30. junija, dva tedna po Nadrahovem zaporu, je prispel iz Zagreba dr. Svetozar Rittig, predsednik Verske komisije LR Hrvatske in režimu zelo naklonjen duhovnik, da bi ustno povabil generalnega vikarja na škofovsko konferenco. Obenem je svetoval duhovništvu v Sloveniji, da poda vdanostno izjavo centralni vladi v Beogradu in Narodni vladi v Ljubljani. *"Pokažite dobro voljo, zaupanje vladi. Poudarite, da ste veseli, ko je narod storil zgodovinsko dolžnost. To bo overtura za nadaljnje sodelovanje."*³⁸

Približno ob istem času je dal pobudo za lojalnostno izjavo tudi minister Tone Fajfar v pogovoru s škofijskim arhivarjem in simpatizerjem OF dr. Maksom Miklavčičem, ko

33 Mons. dr. Ignacij Nadrah (1868-1951), stolni prošt.

34 Dok. Sove, II 0016842, poročilo stolnega župnika Josipa Šimenca. Šimenc (1888-1965) je bil prvič zaprt 8. 9. 1947 in obsojen na 2 leti (izpuščen 19. 11. 1947), drugič je bil zaprt 5. 2. 1948 in obsojen na 4 leta (izpuščen 19. 11. 1949), tretjič 12. 6. 1954 (izpuščen 12. 4. 1955) in četrtič 14. 2. 1962 (izpuščen 1. 3. 1962).

35 NŠAL, okrožnica št. 1, škofijski ordinariat št. 892.

36 Dok. Sove, Dr. Stanislav Lenič: *"Moj odnos do ljudske oblasti in do obstoječega družbenega reda sploh"*, str. 69/2. Lenič (1911-1991) je bil tajnik škofa Rožmana, pozneje pomožni škof ljubljanski. Leta 1947 je bil obsojen na 12 let odvzema prostosti s prisilnim delom (zaprt od 29. 8. 1947-23. 4. 1955 - od tega poldrugo leto v samici).

37 Dok. Sove, Lm 0141851, pogovor med predsednikom vlade Borisom Kidričem in generalnim vikarjem Antonom Vovkom 8. 7. 1945.

38 Dok. Sove, Lm 0141461.

je zavrnil Miklavčičevo in Finžgarjevo idejo, da bi naj začel izhajati verski list. Duhovščina se mora najprej pokazati vredno in predložiti vdanostno spomenico, tako Fajfar, v kateri mora jasno obsoditi svoje medvojno delovanje, obenem pa tudi zagotoviti, da bo neizprosno nastopala proti vsakomur, ki bi skušal rušiti, kar se je v štiriletnem narodnoosvobodilnem boju pridobilo.³⁹

Drugače kot Nadraha, ki je bil vidni predstavnik Rožmanove protikomunistične smeri, so bili vladni predstavniki naenkrat pripravljeni sprejeti Vovka. Po Leničevem spominu je bilo od junija do oktobra 1945 kar precej dogovorov med novim vikarjem Vovkom in notranjim ministrom Zoranim Poličem, včasih tudi s predsednikom Kidričem. V škofiji so imeli vtis, da se bodo stvari vendarle uredile, *"da bo možno lojalno sožitje."*⁴⁰ Oblast je očitno računala s tem, da bo novega generalnega vikarja, ki se med vojno ni vidno izpostavljala, lahko drugače obvladala kot konzervativnega Nadraha.

Ko se je Vovk po 1. juliju v notranjem ministrstvu pritožil, da so krajevni odbori OF poslali 20 dušnih pastirjev na notranje ministrstvo v Ljubljano po službene pristanke, ga je v nedeljo 8. julija zjutraj sprejel notranji minister Zoran Polič,⁴¹ popoldne pa predsednik Narodne vlade Boris Kidrič. V enoinpolurnem pogovoru je Kidrič poudaril, da oblast noče preganjati Cerkve, hoče pa, *"da stori Cerkev s svojimi predstavniki v ljubljanski škofiji svojo nacionalno dolžnost."* Zahteval je, da Cerkev gradi na realnosti in da postavi svoje pozicije na nove osnove, ker se je politični klerikalizem preživel. *"Smo za to prav iskreno,"* tako Kidrič, *"da tudi pozabimo v kolikor se je duhovščina s svojimi predstavniki pregrešila zoper naše gibanje, a sedaj moramo zahtevati dejansko lojalnost. Toliko sile naj bo v duhovščini in razumevanja časovnih razmer, da bo vsak zase priznal: 'Grešil sem' in po tem uredil svoje delovanje. Poudarjam: Rešitev položaja in našega razmerja je predvsem odvisna od ponašanja Cerkve."*⁴²

Predsednik vlade ni samo zahteval vdanostne izjave (poučen je bil o tem, da škofija že pripravlja v tem smislu neko spomenico) pač pa tudi, da skupina duhovnikov pod vodstvom škofijskega ordinariata jasno obsodi narodno izdajstvo in opozarja svoje vernike, da naj se predvsem v pridigah obnašajo patriotično. Pri tem je dal Vovku vedeti, da poznajo podrobno razmere v škofiji, ker dobivajo poročila od vsepovsod. Sicer da so že izrekli opomine zaradi nekaterih duhovnikov, da pa škofija na to še ni reagirala. Vlada želi, da Cerkev sama prispeva k ureditvi cerkvene oblasti, da kliče svoje duhovnike na odgovor, če so se pregrešili. Cerkev ima svoje cerkvene postopke in svoja cerkvena sodišča vendar: *"...mi smo tudi za kazenske slučaje pripravljeni zatisniti oči, če bo te slučaje po svojem preudarku obsodila cerkvena oblast sama."* *"Prepričan sem,"* je nadaljeval Kidrič, *"da večino primerov uredite lahko sami."* Vlada je pripravljena cerkveno oblast podpreti, če bo ta tiste duhovnike, ki so se kompromitirali, premestila v oddaljene kraje škofije oz. če jih bo poslala v samostane, npr. v Stično. Stare in bolehnne pa lahko prestavi v rojstni kraj. *"Za najhujše slučaje pa bi seveda prišla naša odločitev in eventuelno tudi kazen."* Kidrič je priznal, da so s pozivi duhovnikov v Ljubljano, da dobijo dovoljenje za svoje delovanje, *"proti duhovščini podvzeli izjemne mere"*. V glavnem naj bi bil vzrok za ta postopek lavantinska škofija. Tam naj bi veliko duhovnikov začelo zopet *"po starem"*. *"Verjemite, da nam procedura z duhovščino ni ljuba. Mirno pa izjavljam, da se krščanstva ne bojimo. Naš nazor ostane."*

Med tem je ljubljanska škofija dejansko že pripravljala vdanostno spomenico. V mariborski škofiji so bile okoliščine precej drugačne, ker je bila velika večina duhov-

39 Dok. Sove, U 00122726, Ozna za mesto Ljubljana 26. 7. 1945.

40 Dok. Sove, Lenič 70.

41 Dok. Sove, Lm 0141459.

42 Dok. Sove, Lm 0141851.

nikov izseljenih oz. zaprtih, poleg tega je nemška okupacijska oblast slovensko Cerkev popolnoma drugače preganjala kot italijanska v letih 1941-1943 ali nemška po italijanski kapitulaciji v Ljubljanski pokrajini. Ko so se duhovniki iz ljubljanske škofije obrnili na mariborskega škofa dr. Tomažiča, da posreduje pri oblasteh, je odklonil, češ da to ni njegova stvar in da je za svojo škofijo te stike že vpustil. Tudi dr. Stanko Cajncar je odklonil. Po zamislih dr. Maksa Miklavčiča, Frana S. Finžgarja, dr. Antona Trstenjaka, dr. Franceta Kimovca in frančiškanov bratov Jožefa in dr. Stanislava Aljančiča, dr. Angelika in dr. Romana Tominca in p. Gvida Ranta je dr. Jakob Šolar⁴³ zapisal prvo verzijo spomenice, ki pa je bila večkrat predelana. Zadnjo obliko ji je dal Josip Šimenc, vodja malega semenišča.⁴⁴ Šlo je za poskus, tako prof. Trstenjak, da se situacija ne bi še zaostila, ker so predvsem na deželi nekateri duhovniki še mislili, da se bo vrnil Miha Krek oz. so še vedno upali na Angleže.⁴⁵

Šolarjeva spomenica je bila več kot zgolj vdanostna izjava, odkrito se je postavila na stran nove slovenske vlade, obsojala je delovanje duhovščine med vojno in škofa Rožmana, čeprav mu ni očitala izdajalskih ali celo zločinskih dejanj. *"Škofovo učeniško delo je sicer obstajalo pri razlagi in pobijanju nauka, ki je krščanstvu nasproten, vendar je to v danih razmerah nujno vplivalo tudi na politični boj našega naroda za obstanek."*⁴⁶ Zaključil pa je, da so politiki - laiki in duhovniki - zlorabili škofovo delo in njegovo avtoriteto. Vovk Šolarjeve spomenice že zaradi te kritike ne bi nikoli podpisal. Vse do smrti ni bil nikoli pripravljen dati kakršno koli izjavo proti svojemu predstojniku in to kljub neznanskemu pritisku Udbe v neskončnih, največkrat nočnih zasliševanjih. Odgovoril je, da je Rožman njegov predstojnik, da lahko odstavi škofa samo Vatikan in da je Rožman pomagal veliko ljudem, tudi partizanom.

Ko je Trstenjak dal Šolarjevo različico dr. Ivanu Jožefu Tomažiču na vpogled, se je mariborski škof, ki da je sicer spomenico odobral, baje spotaknil samo ob formulaciji: *"Z vsa odločnostjo smo na strani oblasti v boju za Trst, Gorico in Koroško"*, češ da ima ta izjava politično ozadje, to pa da ni delo duhovščine, duhovščina naj bi se zadržala politično pasivno. To ne izhaja samo iz prepričanja, da naj se Cerkev ne udeleži strankarsko, temveč iz strogo legalističnega stališča, ki ga je mariborski škof zastopal že ves čas vojne, da je vsaka oblast od Boga in da se jo mora spoštovati v smislu besede sv. Pavla iz pisma Rimljanov 13, 1-2. Tako je Tomažič, podobno kot Rožman, obiskal nemške oblasti, 14. aprila 1941 zveznega vodjo Heimattbunda Franca Steindla in 19. aprila 1941 šefa civilne uprave Sigfrieda Uiberretherja, in v smislu cerkvenih predpisov izrekel lojalnost do okupatorskih oblasti.

Šolarjeva spomenica daje tudi pobudo za duhovniško sindikalno organizacijo v okviru OF, *"ki naj...preusmerjanje duhovščine in vernikov vodi."* To organizacijo so ustanovili šele leta 1949, vabila za seje je delno pošiljala Udba sama.

Vovk je šel 11. julija 1945 v spremstvu stolnega dekana dr. Franca Kimovca, dekana Teološke fakultete dr. Andreja Snoja, vodjo malega semenišča ljubljanske škofije, stolnega kanonika Josipa Šimenca, župnika dr. Janka Arnejca, kaplana Stanka Perčiča, predsednika Katehetskega društva prof. dr. Pavla Simončiča, provincialnega delegata frančiškanov, patra Teodorja Tavčarja, jezuitskega superiorja p. Ludovika Lederhasa, predstavnika križnikov patra ing. dr. Stanka Dostala, inšpektorja salezijanskega reda Ivana Špana in vizitatorja salezijanskega reda Lovra Sedeja k predsedniku Narodne vla-

43 Dr. Jakob Šolar, duhovnik (1896-1968), bil je v Dachau, 11. 12. 1952 ga je oblast zaprla, 30. 12. 1952 je bil obsojen na 20 let. Kazen mu je bila znižana na 16 let, izpuščen je bil 20. 4. 1957. Glej: A MNZ, 80-3; proces Šolar-Fabjan.

44 Dok. Sove, Ozna za mesto Ljubljana 28. 7. 1945, U 0012729.

45 Prof. dr. Anton Trstenjak v pogovoru z avtorico 26. 9. 1995.

46 Dok. Sove, U 0012731.

de Borisu Kidriču. Navzoč je bil tudi minister Polič. Podobno kot Rožman maja 1941 je generalni vikar podal v imenu svetne in redovne duhovščine ljubljanske škofije lojalnostno izjavo. To pa je treba razumeti v smislu Svetega pisma (Mt. 22,21) *"Dajte.. cesarju, kar je cesarjevega, Bogu kar je božjega..."*

Na prvi pogled se lojalnostna izjava ljubljanskega škofa Rožmana 3. maja 1941, ko je Italija priključila Ljubljansko pokrajino,⁴⁷ in izjava duhovščine oz. generalnega vikarja Vovka leta 1945 bistveno razlikujeta. Vovkova izjava ni naslovljena na nekega tujega okupatorja, ki bo prej ali slej poražen moral zapustiti Slovenijo, temveč na slovensko komunistično oblast, in s tem indirektno na tisti del prebivalstva, ki se je med vojno opredelil za OF in partizane in s katerim bo treba živeti, ne glede na politični razvoj domovine. Toda jedro obeh izjav se ne razlikuje. Cerkev je leta 1941 in 1945 izjavila, da bo spoštovala novo oblast. Že s tem, da so po italijanski želji izobesili italijanske zastave na cerkvah oz. da so po želji partije zvonili ob vkorakanju partizanov 9. maja 1945, je Cerkev priznala novo oblast kot dejstvo. Tudi nuncij, ki je bil poslan šele januarja 1946, je navajal k lojalnosti do države: *"Niente fare contro lo stato."* [Ničesar storiti proti državi].⁴⁸

Stališče Cerkve je popolnoma razumljivo, saj je vzela na znanje nekaj, česar tako in tako ni bila v sposobna spremeniti; v prvem primeru tujo okupacijo, v drugem komunistično nadoblast. Že zato, da ni poslabšala razmer prebivalstva, ni smela z nepremišljenimi dejanji izzivati oblasti. S tem pa seveda še zdaleč ni rečeno, da je Cerkev to oblast odobraval, saj je bila v obeh primerih nova oblast nedemokratska. Rožmanov tajnik in poznejši škof Stanislav Lenič je v zaporu orisal dilemo, v kateri so bili duhovniki na Slovenskem vse od prevrata naprej: *"Sedaj konkretno kot logičen človek stojim pred naslednjim dejstvom: Meni je religija najsvetejše notranje prepričanje, vsajeno mi z mladega v dušo, tekom 20-letnega šolanja tako razumsko utemeljeno in usidrano v moji notranjosti, da bi ga za nobeno ceno ne dal iztrgati iz sebe. Poleg tega sem duhovnik in je moja življenska naloga, da za vero delam in jo širim naprej. Če pa jaz aktivno sodelujem pri izgradnji socializma, se logično pravi, da pripravljam oziroma aktivno pomagam pripravljati tisto stanje, v katerem ne bo več mesta za tisto, kar je meni najsvetejše in za kar bi moral delati z vsemi silami celo življenje."*⁴⁹

Če torej lojalnostno izjavo, ki jo je podal škof Rožman, primerjamo z izjavo generalnega vikarja Vovka oz. duhovščine ljubljanske škofije, sicer ugotovimo, da je prva izjava veliko bolj skopa od druge, da pa se bistveno ne razlikujeta. Rožman jemlje *"objavljen dekret, s katerim se po italijanski armadi zasedena slovenska zemlja pridružuje Italiji"* samo *"na znanje"* in se zahvaljuje Visokemu komisarju Emiliju Grazioliju, na katerega je izjava naslovljena - in ne na Mussolinija kot je bilo objavljeno -, *"da nam je vsaj na teritoriju škofije omogočen razvoj v kulturnem in verskem oziru pričakujoč, da se v smislu dekreta avtonomija narodnega življenja tudi v korist vere in morale skoraj izgradi."*⁵⁰ Rožman ni izjavil nobenega navdušenja in ni ponudil nobenega aktivnega sodelovanja. Prosil je Boga, *"da blagoslovi Vaše in naše prizadevanje za dobrobit na-*

47 Ustno je škof Rožman dal v imenu ljubljanske duhovščine lojalnostno izjavo že 20. 4. 1941 - podobno kot škof Tomažič že dan prej. Ljubljanski škofijski list, št. 4-6, 31. 7. 1941.

48 Dok. Sove, škof Stanislav Lenič, v zaporu leta 1949, str. 114.

49 Dok. Sove, Lenič, zapisano v zaporu leta 1951, str. 71.

50 A MNZ, 80-6-K; Dr. Gregorij Rožman, 3116. Besedilo lojalnostne izjave, ki je bilo objavljeno v časopisju, npr. *Slovenec in Jutro* 6. 1. 1941, je Grazioli ponaredil. Rožman je takoj po objavi izjave predal tajniku Leniču svojo pravo izjavo in publiciran Graziolijev ponaredek, da jih vložijo v arhiv (št. 45/1941). Po vojni je ta ponarejena izjava igrala veliko vlogo in to kljub temu, da je sodišče priznalo, da ni avtentična. Franček Saje je v svoji knjigi *Belogardizem* (Ljubljana 1952, str. 50) sicer priznal, da objavljeno besedilo ne ustreza izvirniku, vendarle meni, da jo je Grazioli le *"prepesnil v nabrekli italijanski fašistični žargon."*

šega ljudstva". Na tej osnovi je izrazil popolno lojalnost.

Duhovščina ljubljanske škofije se je v svoji vdanostni spomenici leta 1945, ki so jo podpisali vsi navedeni člani duhovniške deputacije, - izjavila podobno: "*Narodni vladi ..izjavljamo svojo iskreno vdanost, svoje spoštovanje, svojo pokorščino in zvestobo, ki nam jo vелеva naravna etična in posebej verska dolžnost... Enako vdanost, spoštovanje, pokorščino in zvestobo izrekamo naši Zvezni vladi demokratične federativne Jugoslavije v Beogradu.*"⁵¹ Smiselno to seveda tudi pomeni, da Cerkev ni bila pripravljena ravnati proti svoji etični in verski dolžnosti oz. kot je Ignacij Nadrah takoj maja meseca v prvi okrožnici v novi Jugoslaviji napisal, da je nepokorščina dovoljena samo takrat, ko oblast zahteva nekaj, kar z vestjo posameznika ni združljivo.

V obeh izjavah je odločilen katoliški moralni nauk, da je oblast sicer lahko krivična, da pa je potrebno upoštevati predpise, ki zadevajo javno varnost in red ter splošni blagor, ker bi v nasprotnem primeru predstavljala anarhija še večje zlo. Nevzdržno je zato, da je komunistična oblast obe omenjeni izjavi povsem različno tolmačila. Od ljubljanske duhovščine je zahtevala, da se javno pokori, obenem pa je bila Rožmanova izjava 3. maja 1941 ena od glavnih obtožilnih točk v procesu proti škofu avgusta 1946.

Spomenica leta 1945 poleg tega izrecno obsoja in obžaluje ravnanje nekaterih duhovnikov in obsoja "*vsa brezpravna nasilna dejanja*", kar pomeni nasilna dejanja meščanske in komunistične strani. Pri tem pa je istočasno usmerila pogled tudi na pomembnost sprave. Poudarila je dolžnost duhovščine "*zdraviti rane tako bridke preteklosti*". Cerkev želi - tako spomenica - "*s podvojenimi močmi pomagati gasiti ogenj sovraštva, maščevalnosti in krivičnosti...*"

Spomenica vsebuje v svojem tretjem delu željo, da vlada beguncem omogoči, da se vrnejo domov in da se resnično drži lastnih izjav in zagotovij svobodo vesti in bogoslužja, torej da omogoči versko vzgojo otrok, cerkveno poroko, verski tisk, vzgojo duhovniškega naraščaja in za cerkvene namene potrebno imovino.

Po poročilu kanonika Josipa Šimenca predsednik Narodne vlade Boris Kidrič "*z besedilom ni bil popolnoma zadovoljen.*"⁵² V svojem odgovoru je tako kot že v pogovoru z Vovkom podčrtal, da nova oblast in OF nista imeli "*kulturno bojnih namenov*", da sta nekajkrat poudarili svobodo vesti, bogoslužja in udeleževanja verskega življenja in da so maloštevilni duhovniki v partizanih bili med vojno prijateljsko sprejeti in imeli vso možnost opravljati versko službo. "*Veri ni škodovala OF, temveč ji je škodovalo sodelovanje škofa Rožmana in drugih duhovnikov z okupatorji.*" "*Kar se beguncev tiče, imajo možnost, da se vrnejo. Naša narodna justica je nad vse pravična in brez dvoma ne bo nikogar obsodila, ki je pobegnil zgolj kot panična žrtev brezvestne propagande, pa nima na sebi nobenega greha proti narodu in državi. Naša narodna oblast ni nikoli nikogar preganjala, ker je duhovnik ali veren katoličan...*"⁵³ Kidrič je delegaciji zagotovil, da bo "*nova oblast*" podprla Cerkev, če se bo ta držala spomenice.

B. Pastirsko pismo katoliških škofov Jugoslavije

Druga pomembna javna izjava Cerkve v letu 1945 je bilo pastirsko pismo jugoslovanskih katoliških škofov. Pismo je zelo ostra obsodba protiverskega in proticerkvenega ravnanja novih oblasti. Ključna ugotovitev pisma je: "*Današnje stanje katoliške Cerkve v Jugoslaviji se razlikuje po našem mišljenju samo po imenu od stanja odkritega pre-*

51 *Slovenski poročevalec in Ljudska pravica* 14. 7. 1945; *Borba* 16. 7. 1945.

52 *Dok. Sove*, II 0016848.

53 *Slovenski poročevalec* 14. 7. 1945. Po poročilu Šimenca (*Dok. Sove*, II 0016848) je Kidrič v odgovoru poudaril obsodbo škofa Rožmana, bolj kot pri srečanju samem.

ganjanja Cerkve."⁵⁴

Na konferenci jugoslovanskih katoliških škofov v Zagrebu, od 17. do 22. septembra 1945, so škofje 20. septembra sklenili, da bo s prižnice 30. septembra prebrano pastirsko pismo o stanju katoliške Cerkve v Jugoslaviji. V uvodu so poudarili, da smatrajo to "za svojo pastirsko dolžnost". Istočasno so 21. septembra sestavili posebno pismo na duhovnike in 22. septembra napisali pismo predsedniku Titu, ki pa nikoli ni prišlo v javnost. Tito je dejal v intervjuju z novinarjem francoskega komunističnega časopisa "Humanité", da je zanj pastirski pismo "nekakšna uradna napoved boja".⁵⁵ To je bil po vsej verjetnosti tudi odgovor na zelo ostro pismo, ki so ga škofje pisali njemu osebno.

Med podpisniki pastirskega pisma in pisma, naslovljenega na Tita, so bili dr. Ivan Jožef Tomažič, edini redni škof, ki je ostal v Sloveniji leta 1945, generalni vikar ljubljanske škofije Anton Vovk, ki je postal 1. decembra 1946 ljubljanski pomožni škof, in generalni vikar za Prekmurje Ivan Jerič. Miklavčič je leta 1949 v svojem poročilu pod naslovom "*Negativne poteze pomožnega škofa A. Vovka*" med drugim napisal, da se te "začenjajo že ob izdajanju skupnega pastirskega pisma jugoslovanskih škofov, ki ga je podpisal, ne da bi ob njem uveljavil svoje lastno stališče. Pastirsko pismo izhaja iz ozkega hrvatskega stališča in se ne opira na obvezno jugoslovansko domoljubje; državljanske dolžnosti v njem niso dovolj omenjene, kaj šele kot temeljna dolžnost vernikov pravilno povdarjene."⁵⁶

Škofje so v pastirskem pismu izrazili globoko hvaležnost, da sta se vojno gorje in bratomorni boj končala. Vojna je zapustila za seboj razredčene družine, opustošenje, pogorišča in solze. Vseposvoda je bilo pomanjkanje, lakota in bolezen. "Ta svetovna vojna je zadela našo zemljo dvakrat težko. Krvavi boji so se v našo veliko žalost bili med brati po krvi... Vojna pustošenja so zaradi posebnih okoliščin dvojne okupacije po tujih vojakih in notranjih borb dosegla tak razmah, kakor v redko kateri deželi." Konec vojne "je prinesel velike in globoke spremembe na vseh življenjskih področjih. Pred našimi očmi izginja takorekoč vse, kar je nekdanj bilo temelj vsakdanjega življenja. Državna skupnost je dobila novo ime: *Demokratska Federativna Jugoslavija*. Njena zakonodaja, sami temelji, na katerih počiva, so popolnoma novi, ona sama pa ne želi imeti mnogo skupnega s preteklostjo. Oblast in sodstvo, šolstvo in gospodarstvo dihajo nov revolucionarni duh."

Kljub temu, da je Zvezna vlada pred koncem vojnih operacij slovesno izjavila, da bo spoštovala svobodo veroizpovedi, svobodo vesti in zasebno listino, in kljub prizadevanjem Cerkve, da se vsa sporna vprašanja med Cerkvijo in državo rešujejo po medsebojnem sporazumu, kar ji je obljubil tudi Tito, so se dogodki odvijali drugače. Pastirsko pismo je tudi jasno podčrtalo, da ima po cerkvenih predpisih zadnjo besedo v vseh vprašanih odnosu med Cerkvijo in državo Sveta stolica, kar velja tudi za probleme verskega in cerkvenega življenja.

Pismo navaja, da je bilo že med samo vojno veliko duhovnikov ubitih in zaprtih, in to ne predvsem zaradi vojaških akcij, temveč zaradi obsodb novih vojnih in civilnih oblasti. Po vojni je bilo enako. Pismo navaja 243 ubitih duhovnikov, 19 bogoslovcev, 3 redovniških bratov in 4 redovnic, 169 duhovnikov v zaporih in taboriščih in 89 pogrešanih. Najbolj boleče pa naj bi bilo, da na smrt obsojeni niso smeli sprejeti zakramen-

54 A MNZ, 500-9, Slovenski duhovniki v času okupacije.

55 Josip Broz Tito, *Graditev nove Jugoslavije I*, Ljubljana 1948, str. 234. Škofje so pastirsko pismo predali Vladimiru Bakariću, da ga odpošlje Titu. Kocbek, *Dnevnik* 1945, I. 10., str. 70. Približno mesec dni po pastirskem pismu je izšel v večini jugoslovanskih časopisov Titov odklonilni odgovor, češ da podobnega pisma škofje niso izdali proti preganjanju Srbov na Hrvaškem pod ustaškim režimom. Glej *Vjesnik*, 25. 10. 1945.

56 Dok. Sove, Lm 0141185, poročilo 19. 9. 1949.

tov, da obtoženci do razprave največkrat niso dobili obtožnice in da se velikokrat sploh niso mogli braniti s pomočjo odvetnika ali prič. Škofje so pogrešali pravičnost pri obsodbah. Po njihovem mnenju velika večina duhovnikov ni ničesar zagrešila, poudarili pa so tudi, da niso hoteli vzeti v zaščito duhovnikov, ki so resnično grešili in zaslužili, da se jim sodi pred sodiščem. Večje število duhovnikov, pravi pastirsko pismo, je bilo obsojenih na dolgoletno prisilno delo in je živelo v nemogočih razmerah v taboriščih, morali so opravljati tudi posle, ki niso bili v skladu z duhovniškim dostojanstvom. Preprečevali so tudi nedeljsko službo božjo.

Škofje so tožili, da je zaprta velika večina katoliških tiskarn in da je katoliški tisk onemogočen, saj od sto predvojnih časopisov ni ostal niti eden. Ko je Cerkev zaprosila za dovoljenje za tisk, so se navajali različni razlogi, med njimi tudi pomanjkanje papirja. Tudi semeniščem se je domala onemogočilo delo, oblast je zaprla večino zavodov za vzgojo srednješolske in delavske mladine oz. jih postavili pod vodstvo komisarjev. Tudi verouk na šolah da ni bil več obvezen. Poleg tega časopisi objavljajo, da bodo cerkvene šole prenehale delovati. Dušni blagor mladine je v nevarnosti zaradi zabav, ki trajajo daleč v noč, obvezna nedeljska maša je zaradi mitingov, skupščin, sestankov in udarniškega dela onemogočena, vpeljana je civilna poroka, na področju karitativnega delovanja pa so stalne ovire. Agrarna reforma odvzema Cerkvi zemljišča brez vsake odškodnine, kot da si jih je pridobila s tatvino. S tem se onemogoča delo Cerkve, ker je veliko ljudi živelo od dohodkov s posestev. S tem so se vzdrževali osrednji škofijski uradi, stolnice, župne cerkve, semenišča itd. Posebne težave so imeli ženski redovi v vzgojnih in karitativnih zavodih. Na pokopališčih so oblasti odstranile križe z grobov ustašev in nemških vojakov, kar ni prav, saj tudi sovražniku *"pripada po nepisanih zakonih človečanske kulture, ki izvira iz krščanske ljubezni, pravica do dostojnega groba"*.

Škofje v pismu obveščajo svoje vernike, da so storili, kar so mogli, da bi olajšali trpljenje omenjenih, da so se zavzeli za na smrt obsojene, da so zahtevali versko tolažbo v zadnji uri in da so zahtevali, da se sorodnikom pokažejo grobovi usmrčenih oz. če so bili odpeljani v taborišča, obvestilo, kje so. Sprožili so vprašanje izobražencev, ki so ostali brez službe.

Episkopat po svoji izjavi ni želel izzivati boja z državno oblastjo, želel je mir in ureditev državnega in javnega življenja. Po njegovem mnenju se bodo rane lahko zacelile samo s spoštovanjem krščanske vere in njene nravnosti. Episkopat je zahteval popolno svobodo katoliškega tiska, katoliških šol, verouka v osnovnih in srednjih šolah, popolno svobodo katoliškega združevanja, svobodo katoliške karitativne dejavnosti, popolno svobodo človeške skupnosti in njenih neodstopnih pravic, popolno spoštovanje krščanskega zakona, povrnitev vseh odvzetih zavodov in institucij.

Katoliški episkopat je v pismu Titu v bistvu napisal isto kot v pastirskem pismu, toda svoje zahteve je formuliral veliko bolj ostro. Izrazil je prepričanje, da je za vse probleme mogoče najti rešitev za blagor Cerkve in države. *"Naša vera nam poveljuje, da odločno vztrajamo, da izpolnite naše zahteve."* Če je na strani države prav taka pripravljenost zadeve pozitivno rešiti kot na strani Cerkve, potem je mirna rešitev mogoča - z odobritvijo Svetega sedeža na strani Cerkve in Tita na strani države. *"Če ta volja ne obstaja, bosta obe, država in Cerkev trpeli. Ampak Vi morate z gotovostjo vedeti, da Cerkev ne more preklicati svojih fundamentalnih principov za katerimi stoji, ker če bi storila to, bi zatajila sama sebe."* Ne glede na vse to so škofje izrazili svojo lojalnost in pripravljenost sodelovati pri obnovi in ureditvi države.⁵⁷

Poleg obeh omenjenih pism so škofje 21. septembra naslovili na duhovnike tudi

⁵⁷ Pismo, ki so ga škofje poslali Titu, je prevod iz angleščine, original žal ni na razpolago. PRO, FO 371/48912.

obsežno okrožnico, v kateri so zavrnil temelje novih reform, predvsem pa ločitev države in Cerkve. Država mora spoštovati cerkvene zakone in ne sme spodbujati vernikov, da se ravnaajo proti njim. Podčrtali so človekovo dostojanstvo in spoštovanje verskega prepričanja vsakega posameznika in poudarili, da materializem nima duhovnega koncepta, ki bi ga lahko primerjali s krščanstvom, zato ne vodi do ljubezni, odpuščanja in pravičnosti, ampak do strašnega despotizma. Sveta pravica in ne privilegij krščanov je, meni episkopat, da vzgojijo svoje otroke v krščanskem duhu. Cerkev poleg tega zahteva svobodo tiska, ker konstruktivna kritika ne ogroža države, ampak predstavlja kontrolo proti nedopustnim posegom oblasti. Konkurenca pomeni življenje in razvoj, monopol pa stagnacijo - monopol tiska povzroča okamenitev tiska. Okrožnica je poudarila, da Cerkev ni proti privatni lastnini, je samo proti njeni zlorabi. Poleg tega je lahko posest last ne samo fizičnih oseb, ampak tudi нравnih, npr. last Cerkve, kot najvišje нравne inštitucije. Okrožnica citira *Codex iuris canonici* (kanon 2334) o ekskomunikaciji vsakogar, ki samovoljno odtuji cerkveno premoženje. Zavrnilo so tudi sekularizacijo zakona.⁵⁸

Na podlagi sklepa škofovske konference so 30. septembra 1945 v ljubljanski in mariborski škofiji s prižnice brali pastirsko pismo. V nekaterih župnijah mariborske dieceze to iz tehničnih razlogov ni bilo mogoče storiti pravočasno, zato se je branje ponovilo 7. oktobra. Samo izbrani duhovniki so bili o tem predhodno obveščeni. Razdeljevanje pisma je bilo namreč zelo konspirativno, zanesljivi duhovniki, ki so prišli na posvetovanja v škofije, so raznašali pastirsko pismo v župnije. Nekaterih župnij pošta ni dosegla pravočasno. Po poročilu Ministrstva za notranje zadeve za leto 1945 cela zadeva v bistvu ni bila tehnično dobro pripravljena, vzrok za uspeh pa je bila cerkvena disciplina, "ki je še vedno glavna moralna odgovornost za vse delovanje."⁵⁹

Pastirsko pismo je bilo prečitano skoraj v vseh župnijah obeh omenjenih škofij, ni se bralo v Lendavi in v Slovenski Bistrici. V Sv. Ani je bilo branje prekinjeno. V Negovi je partijski sekretar branje prepovedal. V teh krajih se je pismo velikokrat bralo na domovih vernikov. V nekaterih cerkvah tiste dele pisma, ki so se nanašali na Hrvaško, niso prebrali. Cerkevno vodstvo tega ni odobravalo. Ker sta frančiškanska patra Angelik in Roman Tominec pri branju izpustila del, ki se je po njunem mnenju nanašal samo na Hrvaško, je Vovk še isto dopoldne zahteval, da se v maši ob 11. uri prebere pismo v celoti.⁶⁰

Odmev pastirskega pisma je bil doma in v tujini zelo velik. Že dan potem, ko je prišlo pastirsko pismo v javnost, je o njem razpravljala slovenska Narodna vlada. Pravzaprav je na V. seji imela pod točko 1) na dnevnem redu spremembo statusa Verske komisije. Ta naj bi postala organ Predsedstva Narodne vlade Slovenije, in sicer ne kot dotlej samo posvetovalni organ, temveč v smislu poslovnika komisije odredjevalni organ. Kompetence naj bi prešle od notranjega ministrstva na Versko komisijo. Duhovščina naj bi imela zadostno udeležbo v tej komisiji: en član naj bi bil iz vrst duhovnikov ljubljanske škofije, eden iz lavantinske, eden iz redovniških vrst in eden od primorske duhovščine. Duhovniki-člani naj bi uživali ugled med ljudstvom, morali pa bi biti člani OF. Predlog je že odobril Izvršni odbor OF (IOOF).⁶¹

Vlada je bila po branju pastirskega pisma mnenja, da se je položaj spremenil. Kidrič je poudaril, da bi bila stvar z Versko komisijo bolj enostavna, če tega pisma Cerkev ne

58 Stella Alexander, *Church and State in Yugoslavia since 1945*, London-New York-Melbourne 1979, str. 71-72.

59 Dok. Sove, 1945 - letna poročila RSNZ, I. 11. 1945.

60 Dok. Sove, Lm 0141189.

61 AS, ref. I, Fond 7, Boris Kidrič, šk. 131, zapisnik seje 1. oktobra 1945.

bi prebrala. Zato je vlada sklenila, da se s spremembo statusa Verske komisije počaka, dokler ne bo napredna duhovščina izdala izjave proti pastirskemu pismu.

Trditve pastirskega pisma je Kidrič v svojem poročilu zavrgel, češ da je večina izjav neresničnih. V slovenskih zaporih je samo osem duhovnikov, niti enega da niso obtožila in obsodila vojaška sodišča, čeprav bi pravzaprav morali od 700 duhovnikov v Sloveniji obsoditi več kot polovico. Po osvoboditvi je bilo sklenjeno, da se duhovnikov ne preganja, da bodo izvršili preiskave in da bodo tisti, ki nadaljujejo z destruktivnim delovanjem, izročeni škofijskemu ordinariatu. Bilo je nekaj primerov, vendar Cerkev še ni reagirala, nihče še ni bil izročen cerkvenemu sodišču. Minister Snoj je pripomnil, da je bilo po izjavi nekega duhovnika devet duhovnikov ustreljenih pri Teharjih kmalu po osvoboditvi. Kidrič je to odločno zavrnil in rekel, da je gola laž. V Sloveniji po njegovi izjavi ni bil ubit noben duhovnik.

Tudi verskega lista oblast ni nikoli preprečevala, je nadaljeval Kidrič. Obvezala se je celo, da bo dala papir in tiskarne, in to tudi v slučaju, da bo list pisal proti njej. Ko je pater Roman Tominec prinesel članke za verski list, pa so mu rekli, da si pridržujejo pravico proti tem člankom polemizirati, nakar so zastopniki duhovščine izjavili, da ne bodo izdajali verskega lista, s katerim se bo oblast soglašala.

Kidrič je jasno rekel, da vlada privatnega šolstva ne dovoljuje, da pa so že izdali direktive proti ponočevanju mladine, saj so jih na to opozorili že aktivisti. Tudi udarniško delo naj se začne šele po prvi maši. Verskega zakona ne preprečujejo, zahtevajo pa civilni vpis zakona. Noben red ni bil izgnan, je zatrdil Kidrič, in lavantinski duhovniki so mu na obisku rekli, da so naravnost presenečeni nad obzirnostjo oblasti do cerkvene posesti. *"Dejstvo je, da so izdali pastirsko pismo v času, ko smo se mi najbolj trudili, da bi olajšali odnose med državo in cerkvijo... To pastirsko pismo daje v svojih formulacijah vso potuho belogardistom, ustašem, paveličevcem, skratka vsem izdajalcem."* Niti z besedo niso prej opozorili na take napake. Okrožnica nima *"ničesar skupnega z interesi duhovščine in cerkve. Je pa izdana v korist imperialističnih interesov."*

Okrožnica naj bi bila izsiljena proti večini škofov na konferenci, je dodal Kidrič. In notranji minister Zoran Polič je poročal, da je po branju pisma poklical k sebi generalnega vikarja. Ta je izjavil, da večina izvajanj ne velja za Slovenijo, ampak za Hrvaško, da pa je vztrajal pri izjavi pisma, kar se tiče tiskarne, gimnazije v Št. Vidu in odporu proti prostovoljnemu verouku. V gimnazijah je baje verouk celo prepovedan. Polič je Vovka nato opozoril na finančno podporo, ki jo daje vlada. Dobili so že 1.500.000 din kredita. Nadalje smejo dvigati zneske, ki jih imajo naložene. Vovk je poudaril, da je vezan na molčečnost in cerkveno disciplino.

Po mnenju notranjega ministrstva je bil vzrok za pastirsko pismo škofov razpis volitev v ustavodajno skupščino. Duhovščina naj bi se potemtakem postavila na čelo protivolilne kampanje z namenom *"ustvariti videz nezakonitega stanja, ki vlada v Jugoslaviji, predvsem za inozemstvo, ter opredeliti našo oblast kot nedemokratično, ki je pod popolnim vplivom KP. Dejstvo, da v Sloveniji ni organizirane opozicije, je domača, kakor inozemska reakcija izrabila duhovščino kot nositeljico klerikalizma za jedro opozicije v Sloveniji."*⁶²

Omenjeno poročilo pride do naslednjih sklepov: *"S pastirskim pismom se je duhovščina popolnoma razkrinkala ter s tem potrdila vse prejšnje izdajalsko delovanje v dobi okupacije"*. Reakcija ljudstva naj bi bila popolnoma odklonilna *"z izjemo nepoučenih in reakcionarnih elementov"*. Sicer pa pastirsko pismo ni doseglo svojega cilja, ker sta narod in oblast to preprečila. Kler si tudi ne bi upal izdati pastirskega pisma, če ne bi raču-

nal na podporo Šubašiča. Poleg tega je zagrebški škof v tesnih zvezah s predstavniki zahodnih zaveznikov.

Minister Polič je 19. oktobra rekel Vovku: *"Vidim pa, da so ga brali zlasti tisti duhovniki s posebnimi povdarki, katere imam zaznamovane v kartoteki, kateri ste se Vi že večkrat posmehovali in ste rekli, da sloni na zlobnih informacijah."*⁶³

Dejansko pa se je s pastirskim pismom, ki je bilo, kar se Cerkve tiče, več kot upravičeno in razumljivo, stanje poslabšalo. Cerkev pa v tem pismu pravzaprav ni storila drugega kot to, kar so komunisti oz. OF v medvojnem času od nje zahtevali: javno je obsodila krivice in preganjanja. S tem se je končalo interimno obdobje med Cerkvijo in državo. Vlada je pokazala vedno manj pripravljenosti upoštevati zahteve Cerkve.

6. Oblast in Cerkev

Kakšno je bilo resnično stališče nove komunistične oblasti do Cerkve od "osvoboditve" naprej? Kako pridejo škofje meseca septembra do tako pesimistične slike stanja Cerkve?

Kot je bilo že omenjeno, je veliko svetnih in redovniških duhovnikov zapustilo Slovenijo in v deželi je ostal samo en redni škof, to je mariborski. Ljubljanski škof, ki je 5. maja zapustil svojo škofijo, je živel najprej v Anrasu na Tirolskem, potem pa so ga Angleži konfinirali v škofijski palači v Celovcu. Toda *de iure* je Rožman ostal ljubljanski škof do svoje smrti 16. novembra 1959 v Clevelandu. *De facto* pa seveda ni imel nobene možnosti posegati v cerkveno administracijo škofije. Rožman je svoj nevzdržni položaj jasno videl in je bil pripravljen v interesu ljubljanske škofije odstopiti. Angleži so konsekvентno zavračali dovoljenje za potovanje, Vatikan pa ni želel, da bi Rožman prestopil mejo ilegalno tudi zaradi napete situacije v Jugoslaviji in tamkajšnjega zasledovanja katoliške Cerkve. Ker ni želel položaja še zaostriti, je Rožman po trimesečnem prizadevanju 1. avgusta 1945 v Anrasu sestavil papežu poročilo. V njem opisuje strašne razmere na Slovenskem, predvsem pa tudi usodo beguncev v Avstriji in Italiji. Istotčasno je papežu ponudil svoj odstop. Dominik Tardini je v imenu Svetega sedeža v odgovoru 29. septembra 1945 odstop zavrnil. *"Tvoje prizadevanje Te je še v tesnejši ljubezni povežalo s Tvojo čredo. In da bi se ta povezanost ne zrahljala, zato njegova Svetost v tako odločilnem trenutku želi, da še v naprej vodiš ljubljansko škofijo in, kolikor je mogoče, še nadalje skrbiš za dušni blagor svojih vernikov, ki v obilnem številu živijo v Italiji in Avstriji."*⁶⁴

Že poleti 1945 so se tudi v Sloveniji začele razširjati prve vesti o vračanju domobrancev in njih nadaljnji usodi v Teharjah, Hrastniku, Kočevskem Rogu. *"Neverjetno kako grozne novice so prihajale s Kočevja in z vse Dolenjske, kakor kolosalen krik obupa, kakor agonija malega naroda,"* se je spominjal kanonik Šimenc.⁶⁵ Takrat je Šimenc dvakrat stopil k ministru Snoju, ki je še stanoval v šenklavskem župništvu. Tudi Kocbek piše v svojem dnevniku 3. septembra, da je Snoj dobival gradivo o masovnih pokolih v Kočevskem Rogu - govoril je o 3000 pobitih domobrancih -, med drugim mu je pokazal pismo človeka, ki se je po naključju rešil smrti in zbežal k Angležem.⁶⁶ Snoj je šel dvakrat h Kidriču in Josipu Vidmarju. Pri obeh je dobil odgovor, *"da doslej še nihče ni bil ustrelen."*⁶⁷ Kocbekov komentar 2. septembra: *"Pred očmi se mi je stemnilo zaradi bremena, ki mi je leglo na dušo, in zaradi laži partijcev in nevednosti raznih Vidmarjev,*

63 Dok. Sove, Lm 0141847.

64 NŠAL, zapuščina msgr. Jagodic, Tajništvo Njegove Svetosti, št. 6072/45.

65 Dok. Sove, II 0016846.

66 Edvard Kocbek, *Dnevnik* 1945, Ljubljana 1991, str. 25.

67 Kocbek, *Dnevnik* 1945, str. 27.

s katerimi odgovarjajo na vedno večji ljudski nemir."⁶⁸ In Kardelj je, kot je zapisal Kocbek, Snoju 5. septembra sicer priznal, da so se "nepravilnosti res godile", ampak ne od Ozne, temveč od vojaških oblasti. Dejal je, da ni bilo 3000 žrtev, temveč kvečjemu nekaj sto.⁶⁹ Posebna duhovniška skupina okoli Finžgarja je bila 16. septembra pri Kidriču in ga vprašala za usodo domobrancev. Kidrič v svojem dolgem odgovoru ni povedal ničesar.⁷⁰

V resnici število ubitih domobrancev daleč presega omenjene številke. Popolnoma zanesljivih podatkov še ni, ker so sezname vrnjenih ljudi, ki so po nekaterih poročilih obstajali še leta 1985, izginili neznano kam. Emigracija je zbrala večino imen domobrancev, ki so izginili, sezname pa prav gotovo niso popolni in tudi ne vedno točni (Glej: Belo knjigo ali *Matico mrtvih!*). Na podlagi nepopolne dostopne dokumentacije iz arhiva Ozne, tukaj predvsem na podlagi poročil, ki jih je Cerkev zbiralala leta 1946 za nuncijske in za emigracijske (Udba jih je konfiscirala pri dveh hišnih preiskavah in še do danes niso vrnjene), na podlagi dokumentacije Nadškofijskega arhiva, *Šematizma ljubljanske škofije*, knjige *Palme mučeništva*, na podlagi nekaterih zapornih knjig, ki pa ne obsegajo spornega časa vrnjenih domobrancev in tudi niso na razpolago za vse zapore oz. taborišča, se lahko približno sklepa, koliko duhovnikov, redovnikov in bogoslovcev je bilo vrnjenih iz Vetrinja oz. kateri so bili v zaporih leta 1945. Ta slika še zdaleč ni popolna, tudi ni brez napak, ker so podatki včasih netočni oz. si nasprotujejo.

Nesporno je dejstvo, da je bilo med vrnjenimi domobranci 14 vojnih kuratov.⁷¹ Dva od teh Koroške sploh nista dosegla, ker sta bila zajeta še v Sloveniji; Franc Froehlich pri Radečah in Ivan Hrovat v okolici Novega mesta. Poleg teh je kurat Janez Jenko spremljal vlak s 120 ranjenimi domobranci, ki so bili zajeti 10. maja pri Lescah. Zadnjič so ga videli še julija 1945 v Škofovih zavodih. Cerkvene oblasti so se zaman zanimale za usodo vojnih kuratov. Indirektno in nehoti sta minister Polič in njegov pomočnik Boris Kocijančič 19. oktobra 1945 v pogovoru z generalnim vikarjem Vovkom potrdila, da so partizanske čete zajele omenjene kurate. Potem ko je Vovk vprašal, ali je 14 kuratov zaprtih ali mrtvih, sta se "spogledala in v isti sapi oba zatrdila: 'Živi so!'" Vovk je k temu pripomnil: "Hvala Bogu, da so vsaj živi." Več o tem nista hotela govoriti.⁷²

Poleg kuratov je bilo vrnjenih še sedem svetnih duhovnikov, od teh pet profesorjev škofijske gimnazije in profesor verouka iz Novega mesta. Prof. Alojzij Strupi je bil ujet preden je prešel Karavanke. Skupaj z drugimi profesorji je bil tri mesece zaprt v Škofovih zavodih, julija - najbrž 18. julija - so bili vsi odpuščeni. Strupi je umrl 18. avgusta 1945. Šesti duhovnik je izginil neznano kam. Vrnjenih je bilo od 13 do 15 redovnikov-laikov, dva sta bila bolničarja, zajeta pri Lescah, eden je bil zajet in ubit v Ajdovščini in eden v Tolminu pri umiku proti Italiji. Kot bolničar zajet redovnik na mariborski postaji Tezno je bil poslan v Vukovar, potem v Slavonski gozd, avgusta pa je bil izpuščen. Neznano kdaj in kje je pogrešan še najmanj en frančiškan.

Cerkev je bila po masovnem begu duhovnikov na Koroško leta 1945 zelo oslabljena. Tudi duhovniškega naraščaja je bilo zelo malo. V primerjavi s šolskim letom 1945/46, ko je bilo na Teološki fakulteti 54 bogoslovcev - najmanj po vojni -, je bilo v

68 Kocbek, *Dnevnik* 1945, str. 25.

69 Kocbek, *Dnevnik* 1945, 5. septembra, str. 27.

70 Prof. Trstenjak v pogovoru 26. 9. 1995. Datum je iz Dok. Sove.

71 Drugi vrnjeni kurati: Boris Kerč (28. 5.), Anton Klobovs (28. 5.), France Kunstelj, Jakob Mavec, Franc Pezdir (29. 5.), Anton Polda, Ivan Remškar, Matija Šink, Jože Šolar, lazarist Stanko Trček, Viktor Zorman, France Zorman. *Bela knjiga slovenskega protikomunističnega upora 1941-1945*, Cleveland 1970, str. 211; *Palme mučeništva*, str. 199-224.

72 Dok. Sove, Vovkova zabeležka njegovega obisa pri ministru Poliču 19. 10. 1945, Lm 0141847.

šolskem letu 1939/40 v šestih letnikih 191 bogoslovcev.⁷³ Maja 1945 je veliko bogoslovcev zapustilo domovino, med njimi ves štiri letnik, ki na prošnjo ljubljanskega škofa Rožmana leta 1944 ni bil mobiliziran. Od teh so se štirje vrnili, eden samo začasno. Od preostalih letnikov, ki so bili leta 1944 mobilizirani v domobrance, je bilo - po previdni oceni iz nepopolnih dokumentov - iz Vetrinja vrnjenih oz. na poti ujetih ali drugače pogrešanih od 48 do 49 bogoslovcev (svetnih in redovnih).⁷⁴ Na poti na Koroško so bili zajeti med drugimi cistercijanec Avguštín Kostelec oz. brat Marijan, domobranski bolničar, ki je bil z ranjenci na poti iz Novega mesta proti Koroški,⁷⁵ Franc Mlakar, zajet na Radni ob umiku proti Zidanemu mostu,⁷⁶ ter Hostnik Lojze, ki so ga ujeli pri Radečah, ko se je z novomeško četo umikal proti Koroški.⁷⁷ Usoda nekaterih bogoslovcev je popolnoma nejasna, izginili so neznano kje in kam. Po seznamu škofijskega ordinariata je bilo vsaj 18 vrnjenih prek Pliberka, Slovenj Gradca in Celja v taborišče Teharje, kamor so prišli 1. in 2. junija. Vsi so bili pri zaslišanju dodeljeni v skupino C, ki so jo z malimi izjemami celotno "likvidirali". V času od 5. do 15. junija so bili vsi odpeljani, med zadnjimi Janez Rus, Janko Ramovš, Ive Novak, Franc Škufca. Narednik Jože Sivic in podnarednika Vinko Štirn in Franc Veber so bili dodeljeni skupini oficirjev in podoficirjev in prvi odpeljani. Prek Jesenic in Kranja je bilo v istem času vrnjenih vsaj 3 do 5 bogoslovcev.⁷⁸ Sled za vrnjenimi se je izgubila, domneva se, da so končali junija 1945 v taboriščih ali na raznih moriščih v Sloveniji.

Poleg omenjenih bogoslovcev, ki so izginili po vrnitvi iz Vetrinja, je bilo po seznamih škofije oz. po zapornih knjigah leta 1945 zaprtih še devet bogoslovcev. Deloma so bili obsojeni na večletne kazni, eden je bil obsojen na smrt, kazen je bila izvršena 7. julija 1945.⁷⁹

V letu 1945 je bilo v zaporih 46 svetnih in 19 redovniških duhovnikov, od teh 5 salezijancev, 5 križarjev, 3 frančiškani, 3 lazaristi, 2 jezuita in 1 kapucin. Delno so bili obsojeni na večletni zapor s prisilnim delom. Na smrt so bili obsojeni na Božičnem procesu⁸⁰ dr. Peter Križaj (obešen 20. marca 1946), Franc Cerkovnik (ustreljen 20. marca 1946) in Henrik Goričan (pomiloščen na 15 let prisilnega dela in pogojno izpuščen leta 1955, oktobra 1962 je za posledicami zapora umrl). Na istem procesu sta bila obsojena še dva duhovnika, Alfonz Klemenčič (KR), prošt v Metliki, zaradi protikomunističnega udejstvovanja na 20 let zapora in Jože Šavora (KR) na 12 let. Oblasti so zaprle tudi 10 hrvaških duhovnikov - večina je bila poslana v Zagreb - in dva inozemska duhovnika: Italijana so oddali v cono A in Avstrijca v Avstrijo. Zaprtih je bilo 16 slovenskih usmiljenk in 1 zagrebška usmiljenka, 2 slovenski šolski sestre de Notre Dame, 6 nemških šolskih sester z italijanskim državljanstvom iz samostana Gorice, 2 tuji sestre reda frančiškanke Marijine Misijonke (ene Čehinja in ena Poljakinja), ki sta bili izgnani v Avstrijo. Sestra Akvina iz Leonišča, ki so jo že marca 1945 zaprli Nemci, ker je ušel iz Leonišča politično sumljiv bolnik, je bila kar dvakrat iz neznanih razlogov zaprta. Potem se je skrivala po raznih sestrskih postojankah v Makedoniji in Srbiji, dokler je Ozna ni ujela in ponovno zaprla. Leta 1951 je bila smrtno bolna prepeljana iz

73 Ludovik Ceglar, Nadškof Vovk in njegov čas 1900-1963, II. del, Celovec- Ljubljana- Dunaj 1995, str. 123 [=Ceglar II].

74 Za enega salezijanca ni prav gotovo, da je bil na Koroškem, bil pa je v Teharjah leta 1945.

75 Po nekaterih poročilih je bil zahrbtno ustreljen 1945 pri Karlovcu, ko so mu dali dovoljenje, da se vrne na študij v Ljubljano. *Palme mučeništva*, str. 331-332; *Šematizem ljubljanske nadškofije*, Ljubljana 1993, str. 544.

76 *Palme mučeništva*, str. 319-320; *Šematizem ljubljanske nadškofije*, str. 543.

77 *Palme mučeništva*, str. 306-307; *Šematizem ljubljanske nadškofije*, str. 543.

78 Dok. Sove, Umrli in pogrešani bogoslovci, Lm 0141921.

79 Dušan Leskovic. *Palme mučeništva*, str. 313-314; *Šematizem ljubljanske nadškofije*, str. 544.

80 A MNZ, 80-8-K, Božični proces.

zapora v bolnišnico, kjer je umrla.⁸¹ Prednica šolskih sester Stanislava Babnik je bila januarja 1946 obsojena na 8 let zapora. Sestro Vasilijo Rozman iz Lichtenturna je Ozna zaprla za 5 mesecev zaradi širjenja propagandnih listov.⁸² Omeniti je potrebno tudi 4 zapornike, ki so bili celo v koncentracijskem taborišču Dachau: salezijanski pomočnik Janko Božič, ki je bil leta 1945 obsojen na smrt zaradi sodelovanja z okupatorjem in potem pomiloščen, Franc Hrastelj, lavantinski duhovnik, ki je bil tako kot frančiškan Engelhard Štucin prehodno zaprt in avgusta izpuščen in že omenjeni Henrik Goričan, ki je bil zaprt v Italiji in Ljubljani ter 5. marca 1945 poslan v Dachau.

Duhovniki so bili leta 1945 delno zaprti v posebni baraki v Teharjih. Duhovniška baraka je imela številko 15. V njej je bilo od 26 do 40 duhovnikov. To so bili v glavnem duhovniki, ki so ostali doma in so jih v veliki večini partizani aretirali na domačih farah in zaprli v Teharje.⁸³

Najbolj spektakularen proces leta 1945 je bil že omenjeni Božični proces. Angleški konzul v Ljubljani Scopes je poročal ambasadorju Stevensu v Beograd, da je bil glavni namen tega pseudo-legalnega procesa eliminirati vplivne politične nasprotnike komunističnega sistema. Da so proces sprožili prav v božičnem času, je bil po splošnem mnenju, kot je poročal Scopes - *"še nadaljnji dokaz sadističnega cinizma"*.⁸⁴ Proces je bil očitno naperjen ne samo proti različnim legijam in domobranstvu, temveč tudi proti katoliški Cerkvi in ljubljanskemu škofu. Med 34 obtoženimi je bilo kar pet duhovnikov. Stevenson je v pismu zunanjemu ministru Ernestu Bevinu Scopesovo poročilo še podkrepil: *"Po mojem mnenju ne more biti dvoma o tem, da ta proces ilustrira namen Komunistične partije likvidirati - pod kakršnokoli primerno pretvezo, ki je pri roki - resnične ali možne sovražnike in s tem okrepiti svoj vpliv nad to deželo."*⁸⁵

Sodstvo je bilo orodje v rokah politike. Advokati so šele nekaj dni pred razpravo imeli dostop do obtožencev, tako da so le s težavo zbrali vse podatke za zagovor. Poleg tega so bili sami v nevarnosti, če so preveč vneto zagovarjali kliente. Priče, ki bi lahko razbremenile obtožene duhovnike, v veliki večini niso bile pripuščene. Za Božidarja Slapšaka, kaplana iz Št. Jerneja, ki je prišel v zapor 17. januarja 1946 in bil obsojen na 16 let, je prišlo pričat 200 ljudi, pa niti ena ni prišla do besede.⁸⁶ Dogajalo se je, da so se priče obnašale zelo prostaško in da so zasramovale ves duhovniški stan, tu in tam so tudi poslušalci vpili na obtožence in advokate.

V časopisih, na političnih mitingih, v radijskih oddajah in na odru se je takoj po vojni začela gonja proti duhovnikom in Cerkvi. Do božiča so sramotili predvsem škofa Rožmana in pobegle in zaprte duhovnike, češ da so sodelovali z okupatorjem in so tako največji narodni izdajalci. Javni uradniki so bili tako prestrašeni, da se niso upali pozdraviti duhovnikov na cesti, na skrivaj so se potem opravičevali. Nedeljsko delo se je pričelo v času, ki ni omogočal, da bi katoličani obiskovali obvezno nedeljsko mašo. Zbirala so se poročila o pridigah posameznih duhovnikov. Zasedenih je bila velika večina župnišč in cerkvenih hiš, tako da duhovniki niso mogli stanovati v cerkvenih stavbah. Verniki so morali ponekod celo iskati župnijske urade po kraju, tako npr. v Kranju, Kamniku, Radovljici in Trzinu - in to kljub temu, da je bilo po osvoboditvi zagotovljeno, da se bo obnovilo stanje iz leta 1941. Tudi škofijski dvorec v Ljubljani so partizani zasedli že maja in je bil postavljen pod sekvester tako kot vrt. Škofijski

81 N ŠAL, Poročila redovnih skupnosti, IX. Jugoslovanska provinca usmiljenih sester.

82 Ibidem, V. Kongregacija Šolske sestre de Notre Dame.

83 Matjaž Klepec, "Teharje so tlakovane z našo krvjo", *Vetrinjska tragedija. Vetrinj-Teharje -Rog*, Maribor 1991, str. 83-84 (tloris taborišča), 87.

84 PRO, FO 371/59400, I. I. 1946.

85 PRO, FO 59400, R 1228, Beograd 14. I. 1946.

86 Dok. Sove, Lm 0141869.

ordinariat je smel obdržati samo tri prostore in stanovanja treh tajnikov. Z veliko muko je uspelo vsaj škofovo spalnico obdržati z argumentom, da tam lahko prenočijo posamezni duhovniki, ki se službeno nahajajo v Ljubljani. Škofovo pohoštvo je bilo proglašeno za državno last in škofija ga ni smela niti odkupiti. V stanovanjih je bilo nastanjenih tudi 17 žensk. Vseposvoda je viselo perilo: po hodnikih, v sobah, na oknih, kuhalo se je na edinem škofijskem štedilniku. Škofijsko duhovno semenišče je bilo prav tako že maja zasedeno in sicer do marca 1946; tam so naselili partizanske invalide. Tudi potem je bil del poslopja namenjen vojski. Novo škofijsko semenišče, Baragovo semenišče, še niti dograjeno ni bilo, pa sta ga maja zasedli vojska in Ozna. Do konca marca 1946 so tam še stanovali stari profesorji iz Zavoda sv. Stanislava.

Verski sklad, ki je bil last škofije in v katerem je bilo v prelomnem času leta 1945 1.500.000 lir, je bil zasežen, direktor je moral zapustiti svojo pisarno. Grozili so, da bodo, če bo potrebno, tudi s silo zasedli poslopje. Prosvetni domovi, v katerih se je razvijalo versko življenje po župnijah, kjer so se srečavale razne katoliške organizacije kot Katoliška akcija, so bili prav tako zasedeni. V njih so nastanili razne komunistične organizacije. Protesti niso pomagali.

Slovenski poročevalec je 6. septembra objavil nove odločbe o šolstvu, ukinili so vse zasebne osnovne, meščanske in srednje šole na ozemlju LRS. Kidrič je na seji Narodne vlade 1. oktobra jasno zavrnil zahteve pastirskega pisma o katoliškem šolstvu. Od vsega začetka je bilo jasno, je dejal Kidrič, da nova oblast ne dovoljuje privatnega šolstva.⁸⁷ V bivši Dravski banovini je obstajala velika mreža cerkvenih šol, dijaških zavodov, otroških vrtcev in sirotišnic, največ jih je bilo v Ljubljani in Mariboru, potem še na Ptuj, v Celju, Murski Soboti, Novem mestu, Kočevju itd. Te ustanove so v glavnem vodili naslednji redovi: uršulinke, šolske sestre, frančiškanke, usmiljenke, salezijani, križniki. Že Nemci so leta 1941 na okupiranem ozemlju odpravili slovenske cerkvene ustanove in šole, duhovniki, redovniki in redovnice so bili v veliki večini pregnani. Po vojni nova oblast, ki je bila prav tako proticerkveno usmerjena, Cerkev ni dovolila nadaljevati prekinjenega dela. Leta 1941 so bile npr. pregnane redovnice iz Škofje Loke in iz Mekinjske. Ko so se po štirih letih konec leta 1945 začele vračati v svoje skrajno opustošene samostane, svojega dela niso mogle več nadaljevati, ker so bili samostani skoraj popolnoma zasedeni: v Škofji Loki so bili ujetniki in bolniki, v Mekinjski vojaštvo. Pred vojno je imel uršulinski red v Škofji Loki otroški vrtec, osnovno šolo, meščansko šolo in učiteljsko in v Mekinjski meščansko šolo.⁸⁸

Najstarejša slovenska klasična gimnazija, Zavod sv. Stanislava, ki jo je ustanovil škof Jeglič leta 1901, je bila ukinjena. V uršulinskem samostanu v Ljubljani so bile do konca šolskega leta 1944/45 štiri šole: osnovna, meščanska, ženska realna šola in učiteljska z vadnico. V šolskem letu 1945/46 so bile šole podržavljene, na poziv Ministrstva za prosveto so morale uršulinke oddati tudi šolske arhive in vpisnice. Sprva je Ministrstvo za prosveto sicer obljubilo, da bo s šolo vred podržavljen tudi uršulinski učiteljski zbor in pritegnjen v nadaljnje delo že zaradi pomanjkanja učnega osebja.⁸⁹ Toda na začetku šolskega leta 1945/46 je bilo v vseh uršulinskih samostanih samo 6 redovnic sprejetih v državno službo in sicer na osnovni šoli Ljubljana Center, v stavbi uršulinskega samostana. Iz službe so 16. marca 1946 odpustili tudi te učiteljice, plač za zadnje tri mesece pa sploh niso dobile.⁹⁰ Penzionat je bil prav tako podržavljen. Brez zaposlitve je

87 AS, Ref. I, Fond 7, Boris Kidrič, šk. 131, zapisnik seje Narodne vlade 1. 10. 1945.

88 Ibidem.

89 N ŠAL, Poročila redovnih skupnosti, VIII. Uršulinke.

90 Dok. Sove, Lm 0141886-0141887, Provincialno predstojništvo uršulink v Ljubljani 6. 4. 1946, št. 5/46, statistika.

bilo 33 poklicnih učiteljic.

Notredamke v Šmihelu pri Novem mestu so vodile prvo dekliško gluhonemnico v Sloveniji. Že Italijani so zasegli del šolskega poslopja, nemška okupacija jih je še bolj utesnila. Po koncu vojne so krajevni uradi zasedli še več prostorov, naselili več družin, druge prostore pa uporabljali za sestanke in športno dejavnost. V naslednjih letih so oblasti povsem onemogočile delo, po odločbi septembra 1948 so sestre morale popolnoma izprazniti svoje zgradbe.⁹¹

Družba usmiljenih sester sv. Vincencija Pavelskega je imela v Lichtenturnovem zavodu osnovno in meščansko šolo, v Kočevju otroški vrtec, osnovno in meščansko šolo in v Zeleni jami v Ljubljani otroški vrtec. Sestre leta 1946 niso poučevale na nobeni šoli več, tudi na gimnaziji v Kočevju so bile odpuščene.⁹²

Tudi poučevanje verouka je bilo zelo otežkočeno. Na deželi so v začetku večinoma imeli verouk na šolah, postopoma pa so to prepovedovali z argumentom, da je za poučevanje potrebno posebno dovoljenje Ministrstva za prosveto. V Ljubljani se na osnovnih šolah najprej verouk ni poučeval, potem so nekateri kateheti dobili dovoljenje za eno uro na teden brez honorarja. Na gimnazijah so lahko poučevali tisti kateheti, ki jih je prej država nastavila, na novo ustanovljenih gimnazijah verouka ni bilo. Od 6. februarja 1946 naprej je bil verouk ukinjen z istim argumentom kot že v osnovnih šolah. Noben srednješolski katehet ni smel več v šolo, razen v treh primerih. Šele zadnje tri tedne pred koncem šolskega leta so kateheti začeli dobivati dekrete za poučevanje verouka, in sicer brezplačno po eno uro na teden.⁹³ Vse to se je dogajalo kljub zagotovilom vlade, da se verouk lahko poučuje fakultativno. Če se je verouk poučeval, potem se je poučeval zadnjo uro ali celó popoldne. To se je dogajalo tudi že na osvobojenem ozemlju od februarja 1944 po službenem nalogu Odseka za prosveto pri Predsedstvu SNOS-a, tako da je celo Verska komisija 7. februarja 1945 zaradi tega protestirala. V tem je mogoče videti neko tendenco, *"ki nima smisla v nobenem času, zlasti pa ne v času, ko smo strogo dolžni paziti na to, da ne dajemo povodov za sovražno propagando. Ob taki formulaciji pride vsakomur na misel: verouk naj se torej poučuje zadnjo uro, ko se otrok že loteva utrujenost. Ne bo več dolgo in tudi kot zadnja ura bo verouk odpadel. Ako pride do uzakonitve stroge ločitve cerkve od države - in to je pričakovati - bo verouk kot šolski predmet sploh odpadel. Izvršeno pa bo na ta način, ki pomeni samo dražljivo zbadanje in ki povzroča hudo kri bolj kakor še tako odločna in globoko zasekajoča rešitev."*⁹⁴ Prvega februarja 1952 je bil verouk na šolah ukinjen.

Kjer ni bilo verouka v šolah, so ga duhovniki poučevali v cerkvah, kar je cerkev oznanila tudi pri službi božji. Podrejene oblasti so tudi ta pouk v začetku prepovedovale, potem pa so ga vendarle dovoljevale, ker sta notranji in prosvetni ministrstvi to označili kot neutemeljeno.

Pristankov pa niso potrebovali samo učitelji verouka, temveč tudi vsi duhovniki, ki med okupacijo niso bili na službenem mestu. Za novomašnike tak pristanek ni bil potreben.⁹⁵ Leta 1945 in 1946 so bili vsi duhovniki odstranjeni iz župnij, dokler niso dobili takega pristanka. Težave so bile leta 1945 predvsem v ljubljanski škofiji. Začelo se je, ko je okrajni odbor v Kranju 30. julija 1945 razposlal vsem duhovnikom v okraju sporočilo, da ne morejo vršiti službe v okraju, dokler ne dobijo od Notranjega ministrstva ali Verske komisije nadaljnjih navodil.⁹⁶ Vovk je takoj interveniral v notranjem

91 N ŠAL, Poročila redovnih skupnosti, IV. Notredamke.

92 Dok. Sove, Lm 0141899.

93 Dok. Sove, Lm 0141880.

94 AS, SNOS, Verska komisija, mapa 3.

95 V poznejših letih so oblasti tudi za novomašnike zahtevale dovoljenje ministrstva.

96 N ŠAL, Kler, Škofijski ordinariat št. 1215, l. 7. 1945.

ministrstvu in bil zaradi tega 8. julija poklican k Poliču in h Kidriču. Malo pred božičem je bilo še vedno 50 župnij brez duhovnikov, 19 iz dušnega pastirstva jih je bilo v zaporih, od teh jih je 16 še čakalo na razpravo. Dan za dnevom so prihajale deputacije iz župnij na škofijski ordinariat in prosile za duhovnika. V tem času je 21 duhovnikov čakalo na pristanek notranjega ministrstva, polovica teh je bila že pol leta brezposelna, druga polovica je bila sicer na službenem mestu, ampak v negotovosti.⁹⁷

Mala semenišča so bila ukinjena po uredbi Notranjega ministrstva. Po nalogu škofa Vovka je ljubljansko semenišče zavzelo popolnoma pasivno stališče do nove oblasti. Enako je ravnal tudi rektor mariborskega semenišča dr. Maksimilijan Drževnik. Mariborski bogoslovci so, odkar je nemški okupator leta 1941 razpustil bogoslovje v Mariboru, stanovali v Domu duhovnih vaj v Ljubljani,⁹⁸ ki je bil last jezuitov vse do leta 1947, ko je bil podržavljen. Mariborski bogoslovci so bili takrat dokončno priključeni ljubljanskim v centralno semenišče v Dolničarjevi 4. Po priključitvi Primorske se je temu semenišču priključilo še goriško bogoslovje.

Že leta 1945 se je začel tudi pritisk proti bogoslovcem. Skušali so jih prepričati, da izstopijo iz semenišča oz. da sodelujejo z Ozno, oz. pozneje UDV (Uprava državne varnosti), da se včlanijo v OF, pozneje v LMS (Ljudsko mladino Slovenije). Po oceni Ozne je bilo semenišče *"leglo reakcionarjev"*. Dokaz za to so bile med drugim volitve 11. novembra, ki so jih bogoslovci 100% abstinirali *"ter z ironijo spremljali teološke profesorje, ki so se jih udeležili."* Med njimi so krožile *"različne misli, ki so napovedale skorajšen propad oblasti, nadalje so se razširjale govorice o masovnih ubijanjih duhovnikov - bogoslovcev v Rogu, ki so bili kot propadniki DMB vrnjeni oblasti itd. Ostanki starih bogoslovcev, ki ni preseglo število 8, je imelo med novimi odločujoč vpliv..."*⁹⁹

Onemogočeno pa ni bilo samo pedagoško delo, temveč kljub temu, da nova oblast ni imela zadostnega laičnega osebja na razpolago, tudi karitativno. Dr. Marjan Ahčin, prvi minister za zdravstvo, je 17. decembra 1944 kot načelnik Oddelka za zdravstvo pri SNOS-u že ugotovil, da dokler ne bo izšolano laično sanitetno osebje, kar bo trajalo več let, bolnice brez redovnih sester ne bodo mogle delovati.¹⁰⁰ Vseeno so morale sestre zapustiti bolnice, umobolnice, domove za stare itd. Navedimo samo nekaj primerov. Junija 1945 je bilo iz Ženske bolnice odslovljenih 9 usmiljenk, iz Splošne bolnice 12. Leonišče je bilo odvzeto 2. junija, bolni duhovniki, ki so plačevali samo polovično ceno, so morali zavod takoj zapustiti. Provinci so bili odvzeti dohodki, s katerimi je podpirala bolne in starejše sestre. Ozna je 24. julija odpeljala 15 frančiškank iz Golnika v zapor, zaprte so bile do 7. avgusta 1945, pred sodišče niso prišle. Ponoči so jih večkrat zasliševali, češ da so delale za Nemce, ker so Golnik Nemci zasedli, ker so molile za škofa Rožmana itd. Zagovarjati so se morale celo zaradi svojega vstopa v samostan.¹⁰¹ Na Golnik se niso smele vrniti. Usmiljenke so morale 9. oktobra zapustiti umobolnico na Poljanskem nasipu. Po odloku 17. decembra so bila tudi zavetišča postavljena pod začasno upravo. Še decembra so morale usmiljenke zapustiti Zavetišče sv. Jožefa, Mladinsko zavetišče na Viču, Mladinski dom Ljubljana-Polje itd.

Minister za narodno zdravje dr. Marjan Ahčin je 13. novembra poslal okrožnico, da prenehajo veljati pogodbe med provincialnimi predstojniki usmiljenih sester in upravami zdravstvenih ustanov.¹⁰² Zahteval je, da se sestre izenačijo z laičnimi strežnicami,

97 N ŠAL, pismo škof. ordinariata, 14. 12. 1945.

98 8 bogoslovcev je šlo na redni študij v Rim. Papež je - med drugim tudi po posredovanju ljubljanskega škofa Rožmana - mariborske bogoslovce v Rimu in v Ljubljani podpiral.

99 Dok. Sove, II0016473.

100 AS, SNOS, Verska komisija, mapa 2.

101 N ŠAL, Poročila redovnih skupnosti, VI. Frančiškanke Brezmadežnega početja.

102 N ŠAL, Poročila redovnih skupnosti, XI. Usmiljenke.

sistem predstojnic je odpadel, sestre je neposredno podredil zdravnikom. Ahčin je poleg tega zahteval, da se sestre po razpisu mest javijo in prosijo za vstop v državno službo. Po posvetovanju s škofom Vovkom se je sestram to dovolilo, ker to Cerkvi ni škodovalo in ker je bilo med tem več usmiljenk odpuščenih. Tukaj je potrebno pripomniti, da takih zahtev drugod v Jugoslaviji ni bilo, npr. v Srbiji ali Makedoniji.

Po "Zakonu o agrarni reformi in kolonizaciji v Sloveniji"¹⁰³, ki ga je sprejelo Predsedstvo SNOS-a 17. 12. 1945, so bila razlaščena zemljiška posestva cerkva, samostanov in verskih ustanov ter vseh vrst ustanov (zadužbin), prosvetnih in verskih (§ 6). Razlasčila so se zemljiška posestva cerkva, samostanov in verskih ustanov z vsem inventarjem brez odškodnine (§ 9. 1), obdržali so lahko samo 10 ha njiv, travnikov, ledin in gozdov. Dragocenejšim oz. zgodovinsko pomembnejšim cerkvam, samostanom oz. cerkvenim ustanovam se je pustilo do 30 ha obdelovalne zemlje in do 30 ha gozdov (§ 9. 2).¹⁰⁴

Po agrarni reformi je oblast zasegla samostanska poslopja in zemljo kljub temu, da so samostani opravljali številne karitativne in socialne službe in da so bili od ustanoviteljev dobrodelnih skladov zadolženi opravljati določene cerkvene in karitativne službe. Upokojeni duhovniki in redovniki oz. redovnice so ostali brez finančne podpore. Oblast je pod raznimi pretvezami preganjala in obsojala duhovnike, da je lahko zasegla premoženje. Tako je bilo že 3. avgusta 1945 sedem duhovnikov obsojenih pred sodiščem narodne časti,¹⁰⁵ sodišče je štirim zaplenilo vse imetje - preostali ga imeli niso -, med drugim je šlo tukaj za deleže pri Ljudski tiskarni in knjigarni ter Zadružni tiskarni v Ljubljani.

Časopisi so nenehno pisali o napovedani agrarni reformi in v tem sklopu tudi o razlastitvi cerkvenih in nadarbinskih posestev, kar bi močno prizadelo ravno ljubljansko škofijo, zato je Vovk 17. avgusta odločno protestiral pri Narodni vladi. Po *Codex iuris canonici*, kanon 1530, je dejal Vovk, je odsvojitve cerkvenih nepremičnin brez dovoljenja zakonitega cerkvenega predstojnika neveljavna. Zakoniti vrhovni upravitelj vse cerkvene imovine pa je Sveta stolica. Po kanonu 1523 se morajo upravitelji cerkvene imovine ravnati po tem, kar so darovalci ali ustanovitelji dobrodelnih skladov odredili. Opozarjal je tudi na to, da je po cerkvenem pravu vsak, ki samolastno zaseže cerkveno premoženje, po kanonu 2346 ekskomuniciran.¹⁰⁶

Tudi pri tem si dovoljujemo primerjavo z nemško okupacijo. Nemška država je namreč imetje cerkvenih ustanov sekvestrirala oziroma izvršila prepis v zemljiški knjigi na druge lastnike. Komunistična oblast pa tega premoženja ni vrnila Cerkvi. Ljubljanski škof je bil lastnik gozdnega veleposestva v Gornjem Gradu, graščine v Goričanah pri Medvodah. Površina teh nepremičnin je znašala 10204.7852 ha, od katerih je odpadlo na njive 59.611 ha, na travnike 215.6017 ha, na vrtove 4.3057 ha, na pašnike 734.0088 ha, na vinograde 0.0169 ha, na gozdove 6.586.8540 ter na preostali svet 2.604.3870 ha. Te nepremičnine so sestavljale "Manso episcopalis" vsakokratnega ljubljanskega škofa. Dohodki so bili namenjeni vzdrževanju škofovih osebnih potrebščin (služabništvo, dvorec, vozni park itd).¹⁰⁷

Poleg tega je imela Ljubljanska škofija gozdne komplekse na Gorenjskem v občinah Bled, Bohinjska Bistrica in Kranjska Gora s površino 24758.1976 ha in gozdni gos-

103 Začasna ljudska skupščina DFJ je sprejela zakon o agrarni reformi in kolonizaciji 23. 8. 1945. Uradni list DFJ, št. 605/64. *Koledar družbe Sv. Mohorja*, Celje 1946, str. 115-122.

104 Ibidem, str. 117.

105 N ŠAL, fasc. Kler, št. 1876, Snč 503/45 - Iknč 138/45, dopis sodišča škofijskemu ordinariatu 16. 8. 1945.

106 Dok. Sove, Lm 141446.

107 A MNZ, 80-5-K, Bitenčev proces, X. Ciril Dimnik, 2707-2708, cerkveno premoženje Ljubljanske pokrajine v Nemčiji, 5. 9. 1942.

podarski obrat v Kostanjevici s površino 1203.3615 ha. Od celotnega obsega posestva Kostanjevice je ostalo na italijanski strani samo 720 ha manjvrednega gozda. Nepremičnine ljubljanske škofije so sestavljale tako imenovano versko zakladno imovino, ki je bila namenjena za prosveto katoliške Cerkve (vzdrževanje škofijske gimnazije, pokojninskega sklada profesorjev, bogoslovnega semenišča, prispevke za vzdrževanje bogoslovcev), za dotiranje revnih župnij, za kritje vzdrževalnih stroškov cerkvenih in nadarbinskih poslopij, subvencioniranje drugih kulturnih in humanitarnih ustanov, za podpiranje onemoglih duhovnikov itd.

Križevniški red s sedežem v Ljubljani je izgubil 600 ha zemljišč v okolici Ormoža in Velike Nedelje na Štajerskem v okraju Ptuj. Te nepremičnine so bile za vzdrževanje redovnikov ljubljanske križniške province ter križniških redovnih sester in za subvencioniranje redovne hiralnice v Metliki pri Črnomlju. Poleg omenjenih je bila zasežena še imovina drugih cerkvenih in podobnih ustanov za vzdrževanje božjih hramov, nadarbin itd.

Slovenska Cerkev je v letu 1945 nastopala precej enotno, malo je bilo duhovnikov, ki so stopili na stran oblasti in podpirali program OF. Udba je te imenovala "napredna duhovščina". Bili so precej izolirani. Septembra 1949 so ustanovili Cirilmetodijsko društvo. V letu 1945 je bilo nekaj srečanj teh duhovnikov. Verski referent Šmon je skušal po koncu vojne sklicati sestanek za vso lavantinsko duhovščino, a je to preprečil lavantinski škof Ivan Jožef Tomažič, ker je imel samo on pravico sklicevati sestanke lavantinske duhovščine.¹⁰⁸ Lampert je na svojo pest sklical sestanek partizanskih duhovnikov v Oplotnici pri Slovenskih Konjicah 10. septembra 1945. In dan pozneje je bil sestanek lavantinske duhovščine v Poljčanah, ki se ga je udeležilo 25 duhovnikov. Vabila je razposlalo mariborsko okrožje OF.¹⁰⁹ Omeniti je treba še sestanek 13 primorskih duhovnikov v Ajdovščini 27. septembra 1945. Pri tajniku poverjenišva Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora so oddali spomenico, v kateri so se izrekli za priključitev celotne Julijske Krajine s Trstom, Gorico in Istro k Federativni ljudski republiki Fugoslaviji. Poudarili so, da soglašajo z OF, izrekli lojalnost novim oblastem in obsodili duhovnike v službi reakcije.¹¹⁰

V tem obdobju, predvsem v letih 1945 do 1947, je oblast zbirala obremenilno gradivo o vedenju posameznikov med vojno oz. o njihovih stikih z emigracijo, ki je bila takrat še zelo blizu, v taboriščih v Avstriji in Italiji. Ohranjeni so imenski sezname. Pozneje je vsebovalo gradivo vedno več delno skonstruiranih oz. podtaknjenih, a tudi intimnih informacij. Izkoriščali so tudi zdravstveno stanje ljudi oz. so v zaporih nekatere duhovnike duševno in telesno zlomili. To precej obsežno gradivo so uporabili pri različnih procesih proti duhovnikom in predstavnikom meščanskih strank oz. tistim, ki so jih šteli za nevarne. Na procesih pa niso uporabili vsega, z marsikatero informacijo so izsiljevali sodelovanje z Ozno oz. Udbo. Če pa to ni uspelo, so skušali doseči vsaj to, da so zaporniki pristopili k OF, po 20. septembru 1949 pa, da so se priključili Cirilmetodijskemu društvu. Marsikdo, ki je podpisal izjavo o sodelovanju, v resnici nikoli nikomur ni škodoval, zato je treba dokumentacijo analizirati zelo previdno in skrbno, da ne bi povzročili ponovnih krivic žrtvam nasilja. Malo teh sodelavcev je namreč sodelovalo iz prepričanja, večino so "vrbovali" na podlagi zbranega gradiva. Ker marsikdo vseeno ni prispeval zadovoljivih informacij, so ga "prevrbovali", kar pomeni, da so na podlagi novega obremenilnega gradiva pritisk na posameznika še

¹⁰⁸ V nove Zarje, str. 33.

¹⁰⁹ V nove Zarje, str. 204.

¹¹⁰ Bajt Anton, "Naše dosedanje delo", Ustanovni občni zbor Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov Ljudske Republike Slovenije, ed. Viktor Merc, Ljubljana 1950, str. 24.

povečali. Predvsem na Primorskem so gradili tudi na narodnem prepričanju. "Cilj je bil", tako je navedeno v Zgodovini UDV iz leta 1970, "odtegniti primorski kler reakcionarnemu vplivu ljubljanske in mariborske škofije".¹¹¹

Leta 1945 je bil ta represivni aparat seveda šele v izgradnji, bilo pa je že mogoče slutiti, v katero smer se država obrača. Vsekakor je imela Državna varnost do konca leta 1946 med duhovniki 10 sodelavcev, predvsem v Ljubljani.¹¹² Kako uspešno je delovala Udba, kaže število sodelavcev med duhovniškimi vrstami konec leta 1947, saj je mreža narasla od 10 na 66 oseb.¹¹³ Tudi število članov OF je naraslo. Od 953 katoliških duhovnikov je bilo 246 včlanjenih v OF, od 346 redovnikov 33 in od 1282 redovnic 129.¹¹⁴

Leta 1945 je bila slovenska Cerkev zelo osamljena, tudi ni imela velike opore v Vatikanu, ker od konca vojne do januarja 1946 ni bilo diplomatskega predstavnika Vatikana v Jugoslaviji. Šele 22. oktobra 1945 je bil imenovan za regensa apostolske nunciature ameriški nadškof Joseph Patrick Hurley,¹¹⁵ ki je šele januarja zasedel svoje mesto v Beogradu. V Ljubljani je bil že od 15. do 17. januarja 1946.¹¹⁶ Nuncij je kmalu po prihodu zahteval poročilo o stanju v katoliških škofijah. Ljubljanska škofija je takrat napisala obsežno poročilo o stanju Cerkve na Slovenskem v latinskem jeziku.¹¹⁷ Del tega poročila je Udba odkrila pri hišni preiskavi, zasliševala je škofijske duhovnike, med njimi Vovka in Leniča, ki je bil avtor poročila.

Cerkev se represijam ni uklonila. Dr. Janez Fabjan je v zaslišanju decembra 1952 to tako formuliral: "Glavni vzrok, da se cerkveno vodstvo ne more sprijazniti s tem socializmom, je njegov borbeni ateizem, njegov materialistični svetovni nazor, ki ga s politično oblastjo in silo hoče KP uveljaviti totalitarno na vseh področjih."¹¹⁸

¹¹¹ Ibidem, str. 86-87.

¹¹² G-10-9, UDV I/3, Zgodovina organov za notranje zadeve v SR Slovenije 1945-1947, Ljubljana, december 1970, str. 86.

¹¹³ Ibidem, str. 87.

¹¹⁴ Ibidem, str. 88. Po istem seznamu je bilo neopredeljenih 333 duhovnikov, 175 redovnikov in 1057 redovnic. Sovražni bi naj bili 373 duhovniki, 138 redovniki in 96 redovnic.

¹¹⁵ Hurley (roj. 1894) je bil rezidencialni škof škofije Saint Augustine na Floridi.

¹¹⁶ Dok. Sove, Lm 01057828, poročilo OZNE 27. I. 1946, št. 214.

¹¹⁷ Dok. Sove, II 0017200-2.

¹¹⁸ A MNZ, 80-3, Proces Šolar-Fabjan, zaslišanje dr. Janeza Fabjana v CZ UDV za LRS 18. 12. 1952, 951.

Jože Prinčič

LETO 1945 - OBNOVA IN ZAČETEK GOSPODARSKE PREOBRAZBE

Takoj po koncu druge svetovne vojne novi oblastniki gospodarskim vprašanjem niso posvečali posebne pozornosti, kajti po sovjetski teoriji in praksi se je gospodarska preobrazba lahko začela šele po utrditvi politične oblasti. Poleg tega pa zunanji položaj in notranje okoliščine takrat še niso dovoljevale radikalnih posegov in sprememb.

Kljub temu je partijsko in državno vodstvo kmalu po končanih vojnih operacijah sprejelo okvirni gospodarski program, v katerem so bili na prvem mestu obnova industrijske in kmetijske proizvodnje, vzpostavitev učinkovite finančne službe in preskrbovalne organizacije ter oblikovanje novega odnosa do dela in "integralnega" gospodarskega interesa države.¹ Sprejelo je tudi več gospodarskih ukrepov političnega značaja, s katerim so hoteli pridobiti simpatije prebivalstva, zlasti kmetov, ki so imeli večino.

Jeseni leta 1945 pa so gospodarski problemi že postali pereči in težko obvladljivi, zato se je morala oblast z njimi resneje in sistematično spoprijeti. Na prvem mestu so bile težave pri obnovitvenih delih, pri preskrbi prebivalstva z najpomembnejšimi živili in življenjskimi potrebščinami ter preskrbi industrije s surovinami in reprodukcijskim materialom in energijo pa tudi pri upravljanju podržavljenega premoženja. Sledile so težave, ki so bile velikokrat bolj navidezne kot resnične in so zadevale dejavnost zasebnih podjetnikov: po partijski oceni so namreč po umiritvi razmer začeli izrabljati svojo moč in vpliv ter razširjati govorice, da nova oblast ni sposobna voditi in obvladovati gospodarskega življenja.² Tretji pomemben razlog, da so gospodarska vprašanja v Sloveniji konec leta 1945 postala aktualnejša, so bili ukrepi in pritiski zveznih organov. Ti so začeli uvajati centralistično in administrativno upravljanje gospodarstva ter preoblikovati jugoslovanski gospodarski prostor v enotno tržišče.

Obnova gospodarskega življenja

Do konca leta 1945 v Sloveniji še nista bila končana podrobnejši popis in ocenitev vojne škode, ki so jo povzročili okupatorske enote in njeni oblastni organi, pa tudi zavezniška letala, slovenski partizani ter enote jugoslovanske, sovjetske in bolgarske vojske. Prvi sistematično zbrani podatki iz dveh popisov,³ ki ju je napravila slovenska Ko-

1 Zlasti Boris Kidrič je v svojih javnih nastopih poudarjal, da mora zavestno, nesebično in požrtvovalno prizadevanje za višjo storilnost in prevladovanje gospodarskih težav postati najvišja moralna in patriotska dolžnost, vrednota in obveznost slehernega državljana ter stvar njegove časti in ponosa. Zanj ta prizadevanja niso bila združljiva z zahtevami po višjih plačah in boljših delovnih pogojih. - Glej: Boris Kidrič, *Sabrana dela, Komunist, Beograd 1985*, 4. knjiga (dalje: SD), str. 14-15, 35-36, 66. Drugi vidnejši politiki pa so pozivali prebivalstvo, da se priključi množičnim delovnim akcijam in tekmovanjem. - Prim.: Slovenski poročevalec (dalje: SP), št. 18, 13. 5. 1945, Čakajo nas težke naloge naše obnove; SP, št. 97, 11. 8. 1945, Vsi na pomoč našim tovarnam.

2 Boris Kidrič, SD, str. 65, 445. Arhiv Republike Slovenije (dalje: ARS), DE II, Fond Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko Primorje (dalje: PNOO), fasc. 61, Okrožnica GO ESZDN za Slovenijo, 24. 7. 1945.

3 Po prvi oceni, do katere je slovenska Komisija za vojno škodo prišla na začetku junija, ko je bil končan

misija za vojno škodo, pa so postavili pod vprašaj očitke iz drugih federalnih enot, da vojna skorajda ni prizadela slovenskih prometnih poti in proizvodnih zmogljivosti. Ti podatki so nedvomno pokazali, da je med zasedbo slovenskega ozemlja nastala precejšnja materialna škoda v industriji in rudarstvu,⁴ prometu, gozdarstvu, kmetijstvu in bančništvu. Tudi podjetja, ustanove in organizacije v drugih panogah so med vojno utrpeli finančno, tehnološko in kadrovsko škodo, poleg tega pa so bile pretrgane težko vzpostavljene trgovske poti in povezave.

Vodstvo KPJ je postavilo gospodarsko obnovo za glavni smoter gospodarske politike. Poudarjalo je, da so obnovitvene smernice oblikovane tako, da bo mogoče v kratkem času odstraniti "splošne" posledice vojne in "normalizirati" celotno gospodarsko življenje. To pa ni povsem ustrezalo resnici, saj sta dobila prednost obnova prometa in industrijske proizvodnje. Ker so se zgledovali po Sovjetski zvezi, v kateri je obnova predstavljala "prvo stopnico" k industrializaciji države, so dobile prednost industrijske panoge, ki so veljale za "hrbtenico" vsega gospodarstva oziroma nosilke industrializacije in elektrifikacije. Tako zasnovana obnova naj bi bila časovno čim krajša, trajala naj bi od enega do dveh let.

V Sloveniji so sledili osrednjemu načrtu, zato so se morali najprej lotiti železniških in cestnih povezav, ker je bila njihova obnova pomembna za vso državo. Bile so namreč življenjsko pomembna "arterija", prek katere naj bi drugi deli države dobivali unrine pošiljke iz tržaškega pristanišča (dvesto vagonov dnevno), les in industrijske izdelke iz slovenskih tovarn, poleg tega pa omogočile prevoz vojske, repatriirancev in kolonistov. Glede na to, da je 9. maja od vseh železniških prog ostala nepoškodovana le proga Ljubljana-Ribnica⁵ in da so bile zvezne in federalne ceste, zlasti še mostovi⁶, precej prizadeti, je bila obnova prometa v Sloveniji zahtevna naloga.

Najprej so kratek čas obnavljali tržaško luko, nato pa vse sile usmerili na najpomembnejše železniške proge in ceste. Dela so potekala hitro, tako da je potniški promet med Ljubljano in Trstom stekel konec maja, železniški pa sredi naslednjega meseca po obnovitvi mostov v Notranjih Goricah in Preserju ter popravilu proge pri Borovnici. Konec avgusta so obnovili promet z Zagrebom in Sušakom, do konca leta pa še na preostalih progah; izjema je bila le proga Kandija-Metlika. Do konca septembra so zasilno popravili zvezne in federalne ceste, nato pa so začeli graditi nove mostove (največja sta bila na Savi pri Medvodah in v Kranju). Konec junija je bila odprta prva avtobusna proga, ki je povezala Ljubljano s Črnomljem, nato pa do septembra še 30 prog. Že maja je bil uveden zračni promet med Ljubljano in Beogradom. V prometu so torej v Sloveniji, kljub pomanjkanju materiala, goriva, prometnih sredstev⁷ in še drugih težav, uspeli zasilno obnoviti železniški in cestni promet in tako doseči zastavljeni cilj.

Tudi čim hitrejša oživitev slovenske industrijske proizvodnje je bila pomembna za

približen in na hitro izveden popis, je skupna vojna škoda na ozemlju federalne Slovenije znašala 1.867.755 ameriških dolarjev. V drugi oceni oziroma elaboratu, ki ga je Komisija konec septembra poslala v Beograd, pa skupna vojna škoda ni navedena, temveč je podrobneje opredeljena le tista, ki sta jo povzročila madžarski in nemški okupator. - ARS, fond Predsedstva vlade LRS (dalje: PVLRS), šk. 13, Poročilo o vojni škodi Madžarov in Nemcev, 28. 9. 1945.

4 Podrobneje glej: Jože Prinčič, Obnova slovenske industrije v letu 1945, Kronika, letnik 36, št. 1-2, leto 1988, str. 68-71; isti, Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu, Dolenjska založba, Novo Mesto 1992 (dalje: Slovenska industrija), str. 12-13.

5 Ob koncu vojne je bilo v Sloveniji od 1129 km železniškega omrežja uporabno le 160 km ali 14% celotne železniške mreže; skupaj je bilo prizadetih 781 železniških zgradb in 175 mostov.

6 Po ocenah Ministrstva za gradnje je bilo v Sloveniji 200 mostov v celoti, 84 pa deloma porušeni, 42 pa jih je bilo poškodovanih. - ARS, fond Ministrstva za gradnje (dalje: MG), fasc. 402, Vprašanje gradenj in obnove v federalni Sloveniji, november 1945.

7 Ob koncu vojne je imela Ljubljanska železniška direkcija od 470 lokomotiv uporabnih le 20.

vso državo, kajti na ta način bi bil zagotovljen "industrijski rezervoar za vso Jugoslavijo".⁸ Ministrstvo za industrijo in rudarstvo si je zastavilo ambiciozen načrt, po katerem naj bi industrijska proizvodnja že v letu dni dosegla predvojno raven, poleg tega pa bi v tem času začelo graditi vrsto novih industrijskih objektov. Že v prvih mesecih se je pokazalo, da bo načrt težko uresničiti. Federalno ministrstvo dolgo ni bilo seznanjeno z načrtom zveznega ministrstva, zato je odlašalo z obnovitvenimi deli: balo se je namreč, da bo moralo potem, ko bi prišel vsedržavni načrt, obnovljene objekte "prestaviti na druge lokacije".⁹ Ko pa se je avgusta končno lotilo obnove, je naletelo na velike težave, zaradi katerih so se dela upočasnila. Primanjkovalo je skoraj vsega: prevoznih in finančnih sredstev, surovin in rezervnih delov, gradbenega in pomožnega industrijskega materiala, pogonskih sredstev ter delovne sile. Denarna sredstva, ki so jih dobili v obliki kreditov iz zveznega obnovitvenega sklada, so bila pičla, po tistem pričakovana tuja tehnična pomoč je izostala.¹⁰ Pokazalo se je tudi, da so bili proizvodi, ki so začeli prihajati iz na novo ustanovljenih državnih podjetij, slabe in neustrezne kakovosti.

Ob splošnem pomanjkanju je imelo ministrstvo omejene možnosti, ko je iskalo ukrepe za premagovanje opisanih težav. Najučinkovitejši so bili: nizke plače, množična vključitev "zastonske" delovne sile (t.j. prostovoljno in udarniško delo prebivalstva ter prisilno delo vojnih ujetnikov in političnih zapornikov), zbiranje odpadnih surovin (papirja, cunj, avtomobilskih gum, starega železa) ter poiskusna proizvodnja novih izdelkov (tako je npr. podjetje Keramična industrija v Petrovčah začelo s poiskusno proizvodnjo keramičnega in instalacijskega materiala).

Kljub nesporno velikim naporom so bili rezultati polovični. Ocene konec leta so pokazale, da je ministrstvu uspelo zbrati toliko surovin, orodja, strojne opreme in vodilnega kadra, da so lahko s proizvodnjo začela skoraj vsa podjetja. Toda gledano v celoti je industrijska proizvodnja v letu 1945 dosegla le okoli 48 % normalnega obsega, medtem ko je proizvodnja električnega toka do konca leta že dosegla predvojno raven.¹¹ Po tabeli, ki jo je izdelalo industrijsko ministrstvo, se je proizvodnja začela približevati predvojni ravni le v rudarstvu, živilski industriji in industriji gradbenega materiala, medtem ko je v drugih panogah še precej zaostajala. Kemična industrija, na primer, ni dosegla niti ene tretjine predvojne proizvodnje.

Primerjava ravni proizvodnje in števila zaposlenega delavstva konec leta 1945 in 1939 (1939 = 100)¹²

Ind. panoga	Proizvodnja	Zaposl. delavstvo
Tekstilna	60	70
Kovinska	50	100
Kemična	30	70
Usnjarska	62	80
Gradbena	63	80
Lesno pred. (brez žag)	45	50
Živilska	67	90
Rudarstvo	70	85
Metalurgija	55	90

8 Boris Kidrič, SD, 4 knjiga, str. 446.

9 Jože Prinčič, Slovenska industrija, str. 21.

10 ARS, fond Ministrstva za industrijo in rudarstvo (dalje: MIR), šk. 9, Poročila o delu Ministrstva za industrijo in rudarstvo za avgust, september in oktober 1945.

11 Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), 41-157, Članki in študije, št. 3, Gospodarsko življenje v Sloveniji v letu 1946.

12 Ljudska pravica (dalje: LP), št. 275, 23. 11. 1946, Poročila članov Vlade LRS v razpravi o ekspezeju predsednika Miha Marinka na zasedanju Ustavodajne skupščine LRS.

Poleg obnovitvenih del je Ministrstvo za industrijo in rudarstvo začelo modernizirati obstoječe objekte (Tovarno tanina v Medvodah, Strojno tovarno v Kranju, Tovarno letalskih delov v Tezmem pri Mariboru, Cementarno in Termoelektrarno v Trbovljah, premogovnike v Zagorju, Zabukovci in Rajhenburgu itn.).¹³ Dograjevalo je objekte, ki so jih v vojnem času zgradili Nemci več kot do polovice (Tovarno aluminija v Strnišču, Elektrarno v Dravogradu¹⁴), začelo je pripravljati študije za gradnjo novih objektov v elektrogospodarstvu, metalurgiji in kovinski industriji ter iskati nova rudna nahajališča.¹⁵

Finančno področje je samo po sebi sodilo med prioritete naloge, kajti urejeno denarno poslovanje je bilo pogoj za oživitev gospodarskega življenja, poleg tega pa je nova oblast potrebovala velika denarna sredstva za uresničitev obnovitvenih in drugih ciljev. Po oceni slovenske vlade je bilo treba najprej rešiti vprašanje pomanjkanja gotovine, poživiti denarni obtok oziroma zamenjati denar, prevzeti in obnoviti poslovanje denarnih zavodov, nato sprejeti proračun, urediti kreditiranje podjetij ter njihovo denarno poslovanje in računovodstvo, pobirati davke in trošarine.¹⁶ Končno pa je bilo treba še valorizirati investicije, popisati federalne dolgove ter vzpostaviti novo zavarovalno službo.

Ministrstvo za finance je prek Denarnega zavoda Slovenije zaplenilo premoženje večine privatnih denarnih zavodov ter oblikovalo novo bančno organizacijo, ki so jo sestavljale podružnice Denarnega zavoda Slovenije in zveznih denarnih zavodov, komunalne hranilnice, kreditne zadrage in nekaj privatnih bank. Zaplenilo je tudi premoženje tujih zavarovalnic; bivši Vzajemni zavarovalnici, ki je imela pred vojno 150.000 zavarovancev, pa je vsililo svojo upravo. Konec junija je izvedlo zamenjavo denarnih enot, ki so bile med vojno zakonito plačilno sredstvo na ozemlju federalne Slovenije, v dinarje Demokratske federativne Jugoslavije.¹⁷ Ko je bil naslednji mesec sprejet proračun, je pripravilo načrt, po katerem je začel Denarni zavod dodeljevati kredite; sprva iz lastnih sredstev, nato pa iz kredita Narodne Banke Jugoslavije. Več kot polovico kreditov so dobila industrijska podjetja.¹⁸ Pri kreditiranju so sodelovali tudi zasebni denarni zavodi, vendar je bila njihova udeležba simbolična, posebno še od oktobra dalje, ko so bila vsa dolgoročna sredstva v državi rezervirana izključno za dolgoročne kredite. Poleg tega pa so zasebniki lahko kreditirali le podjetja, ki so delala za vojsko.

Za pobiranje davkov in taks sta veljali dve začasni odredbi. Prva, ki je bila sprejeta junija,¹⁹ je določala, da pristojni državni organi poberejo davke, kot so veljali pred drugo vojno. Druga uredba, sprejeta sredi decembra, je prinesla nov način pobiranja davka za leto 1945: davkoplačevalcem je "ponudila", da sami določijo davčno akontacijo; tistim, ki bi prijavili premajhno ali je sploh ne bi prijavili, pa bi akontacijo določila davčna komisija. Z valorizacijo oziroma preknjiženjem predvojnih investicij in skladov (t.j.

13 ARS, MIR, šk. 25, Gradbeni program in seznam novogradenj v letu 1945 in začetku 1946, avgust 1945; isti, šk. 9, Mesečno poročilo za oktober 1945.

14 ARS, fond Glavnega javnega tožilca (dalje: GJT), fasc. 3, Situacijski opis majorja Stanteta, 18. 7. 1945.

15 ARS, MIR, šk. 9, Poročilo MIR za avgust; isti, šk. 56, Sestanek predstavnikov slovenskih železarn, 10. 10. 1945; isti, šk. 2, ing. Guštin Božidar, Smernice razvoja in okvir plana kovinske industrije.

16 ARS, VLRS, Zapisnik 3. seje Narodne vlade Slovenije, 4. 6. 1945. Boris Kidrič, SD, 4. knjiga, str. 447/48.

17 V času od 29. junija do 3. novembra so denarni zavodi v Slovenji zamenjali okoli 1,6 milijarde lir, 429 milijonov reichmark in 68 milijonov pengojev.

18 Od junija do konca leta 1945 je DZS podelil 1604 kreditov v skupni vrednosti 647.903.374 din. Od te vsote je dobila industrija 53,4 %, denarni zavodi za gospodarsko obnovo 19,4 %, trgovina 14,2 % itn. - Letno poročilo DZS, Ljubljana 1945.

19 Uradni list (dalje UL) Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (dalje: SNOS), št. 6/68, 6. 6. 1945, Odredba o začasnem pobiranju dosedanjih davkov in taks na osvobojenem slovenskem ozemlju.

nepremičnin, strojev in strojnih naprav, orodja, koncesij, patentov, licenc in podobnih pravic) ter obveznosti in terjatev v dinarje DFJ, so podjetja in ustanove začeli šele proti koncu leta, ko so izšli ustrezni predpisi.²⁰ Takrat so začeli uresničevati tudi predpisa o ureditvi predvojnih dolgov ter uvajanju enotnega računovodstva in statistike v posamezne skupine podjetij.

Kljub naporom pa Narodna vlada Slovenije konec leta ni oporekala oceni zveznega finančnega ministrstva, da v Sloveniji *"ni mogoče govoriti o kaki finančno izgrajeni organizaciji"*, da je na področju proračunskega poslovanja *"vladala prava zmeda"*, da so odhodki mnogo večji od prihodkov²¹ itn. Slovensko finančno ministrstvo je tako stanje opravičevalo s pomanjkanjem strokovnjakov, zlasti pa s slabim sodelovanjem z NOO ter njihovim *"nezanimanjem"* ali *"nerazumevanjem"* finančnih zadev. Tako, na primer, oblastni organi niso pobirali davkov ali pa so jih uporabili za svoje namene, večkrat pa so celo sami *"virmirali"* proračunske potrebe, če sredstev niso imeli.²²

Najobčutljivejše in najzahtevnejše področje je pokrivalo Ministrstvo za trgovino in preskrbo. Obnoviti je moralo blagovno tržne odnose ter jih uskladiti z novimi merili in potrebami. Treba je bilo namreč zagotoviti redno oskrbo prebivalstva in vojaških enot ter poleg tega zbrati določene količine živil za potrebe drugih federalnih enot. Splošno pomanjkanje, nezaupanje v obstoječo zasebno trgovinsko mrežo in neizgrajenost lastne so prisilile vlado, da je že maja uvedla sistem racionirane preskrbe na karte in bone. Sistem je temeljil na *"neekivalentni"* menjavi med zasebnim in državnim sektorjem ter je dajal prednost mestom in industrijskim središčem, medtem ko je *"izgubil izpred oči"* podeželje in kmeta.²³ Njegove glavne značilnosti so bile:

1. Racionirana živila in potrebščine so dobivali iz tujine (Unrra), drugih federalnih enot (žito iz Vojvodine) ter iz domačih virov (s pomočjo obvezne oddaje in odkupov);²⁴
2. Živila so razdeljevale podružnice Navoda (Nabavljalni zavod Slovenije), industrijske porabne proizvode pa organi Ministrstva za trgovino in preskrbo, pooblašcene družbe in oblastni organi oziroma ljudski odbori;
3. Upravičenci so do predpisane količine osnovnih živil (moke, mesa, sladkorja itn.) in industrijskega blaga za široko rabo (oblačila, obutev ipd.) prišli na podlagi živilskih nakaznic in industrijskih bonov ali nakazil, ki so bili enotni za vso državo.²⁵

Začetnim težavam, ko je bila vsa pozornost namenjena Trstu, je sledilo skoraj trimesečno obdobje, v katerem so uredili oskrbo in *"znatno dvignili obroke"* tudi za posebne kategorije oskrbovancev (težke delavce, bolnike, otroke itn.). Septembra pa so nastopile velike težave. Začelo je primanjkovati mesa, maščob in drugih živil ter potrebščin (obu-

20 UL Demokratične federativne Jugoslavije (dalje: DFJ), št. 85/812, 2. 11. 1945, Zakon o valorizaciji. Zbirka finančnih predpisov, št. 19/225, 29. 12. 1945, Navodilo za izvajanje valorizacije in za preknjiženje v dinarje DFJ v zvezi z zamenjavo denarja.

21 Slovenski proračun je imel v letu 1945 negativni saldo 184,4 milijone din. - ARS, fond Ministrstva za finance (dalje: MF), fasc. 24, Obveznosti do zvezne državne blagajne.

22 ARS, MG, Poročilo o delu in problematiki Ministrstva za finance od osvoboditve do 1. 11. 1945.

23 ARS, VLRS, Zapisnik 3. seje Narodne vlade Slovenije, 4. 6. 1945.

24 Med uredbami, ki so urejale zbiranje živil iz domačih virov, so bile najštevilnejše tiste o zajetju poljskih pridelkov kot, na primer: uredba o preskrbi prebivalstva z mlekom (izdana 1. julija), uredba o odkupu in prometu krušnega žita (10. septembra), uredba o popisu, odkupu in odkupnih cenah krušnega žita (26. septembra), uredba o prometu s krompirjem in fižolom (31. oktobra) itn.

25 Dne 31. julija so bile uvedene splošne (G) in več vrst dodatnih potrošniških knjižic (R-1, D-2, D-1 itn.) - UL DFJ, št. 54/504, Pravilnik o legitimacijah za preskrbo in o potrošniških knjižicah. Konec leta so začele veljati enotne živilske nakaznice za štiri starostne skupine, in sicer osnovne, delne, dodatne in karte za samooskrbovance. - ARS, fond Ministrstva za trgovino in preskrbo (dalje: MTP), šk. 45, Izdaja poenotnih živilskih nakaznic, 14. 12. 1945; isti, DE I, fond CK ZKS, Material za sejo CK o vprašanju oskrbe v Sloveniji, 23. 12. 1945.

tve, kuriva). Nakaznice so postale *"kos papirja"*, za katerega se ni dalo *"nič dobiti"*, oskrba je bila *"na tleh"*.²⁶ Tedaj je vlada odredila, da je treba najprej oskrbeti mesta in industrijska središča, drugi kraji pa naj bi dobivali živila z zamudo. Od oktobra do decembra so zato razdeljevali maščobe le v mestih in industrijskih središčih, kjer so oskrbovanci v tem času dobivali tudi boljšo zakuho in nekatera živila, ki jih na deželi ni bilo mogoče dobiti (marmelada, bomboni itn.); tudi pri preskrbi z obleko, obutvijo in industrijskimi izdelki so imeli prednost oskrbovanci v mestih.

Vzrokov za nezadostno in neredno oskrbo je bilo več. Izstopalo je pomanjkanje prevoznih sredstev, zmanjšanje predvidene količine žita, ki naj bi ga Slovenija dobila iz Vojvodine,²⁷ ter zamude pri pošiljanju Unrrinih dobav. Slednje je bilo odločilnega pomena, saj so iz tega vira krili velik del potreb po hrani, obutvi in obleki, tehničnih sredstvih, medicinskih preparatih, poljedelskem orodju, umetnih gnojilih, živini, milu, industrijskih surovinah in pisarniškem materialu.

Količina živil, ki jih je Slovenija prejela od Unrre, DFJ (Istre) in iz lastnih virov v času od 14. maja do 31. decembra 1945 (v kg)²⁸

Proizvod	Unrra	DFJ	Slovenija
meso	-	-	669 927
mes. konzerve	617 948	-	-
olje	2 725	600 427	61 905
margarina	14 719	-	-
mast	885 908	10 375	59 364
sladkor	2 766 009	298 800	-
krompir	-	-	7 206 000
zakuhe	7 228 340	201 760	-
moka	30 569 617	13 687 476	-
marmelada	-	20 000	-
sir	30 240	10 000	-
polenovka	62 098	-	-
suhe ribe	33 004	-	-
mlečne konzerve	484 839	-	-
mleko v prahu	560 550	-	-
ribje konzerve	764 210	47 983	-

Tudi preostali razlogi za preskrbovalne težave niso bili nepomembni. Ti so bili:

1. neuspeli odkupi žita, maščob, krompirja in drugih pridelkov;
2. preveliko število oskrbovancev;²⁹
3. prekomerno zvišanje obrokov, mile kazni za zlorabe in prikrivanje zalog;
4. pomanjkljivi seznami in načrti za zadovoljevanje potreb;
5. preveliko zanašanje na vire iz drugih federalnih enot.³⁰

26 ARS, fond Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije (dalje: SZDL), šk. 18, Zapisnik seje GOOF, 15. 12. 1945.

27 Avgusta je bil razveljavljen dogovor o mesečni dobavi 300 vagonov žita iz Vojvodine, ker so takrat v Beogradu sklenili, da dobijo prednost najbolj prizadeti kraji v BiH, Črni gori in Liki. - ARS, DE I, CK ZKS III, šk. 25, Zapisnik 7. seje GK pri CK KPS, 25. 10. 1945.

28 ARS, MTP, šk. 20, Prehrana v Sloveniji v letu 1945, 11. 1. 1945.

29 Po izračunih Statističnega zavoda je bilo v Sloveniji decembra 1945 1,230.000 prebivalcev, živilske karte pa je prejelo 1,283.788 ali za 50.000-60.000, več kot je bilo vsega prebivalstva; npr., za moko in zabelo je bilo izdanih 770.000 kart, po izračunu pa je bilo kmečkega prebivalstva, oziroma tistega, ki naj bi imel teh živil doma, 635.000 ali za 175.000 kart preveč itn. - ARS, DE I, CK ZKS, Material za sejo CK o vprašanjih oskrbe v Sloveniji, 23. 12. 1945.

30 ARS, MTP, šk. 20, Problemi preskrbe in distribucije, 9. 4. 1946; isti, DE I, CK ZKS, Material za sejo

Preskrbovalne težave je vlada skušala omiliti z odkupnimi in zbiralnimi kampanjami, ustanovitvijo okrajnih nakupovalnih komisij ter delavskih bataljonov za pripravo kuriva, s pritegnitvijo zadrug in zasebnih trgovcev. Stekla je tudi akcija za zmanjšanje števila oskrbovancev za eno četrtino.

Še večje probleme kot pri preskrbi je imelo trgovinsko ministrstvo pri obnavljanju tržnih odnosov na podlagi nove cenovne politike, ki je temeljila na naslednjih načelih:

- Cene najpomembnejših živil in izdelkov so fiksne in maksimirane, državni organi jih določijo tako, da predvojne cene povečajo za 30%.³¹ Cene preostalih izdelkov se lahko oblikujejo na prostem trgu, vendar pod nadzorom države.
- Cene industrijskih izdelkov so do ureditve razmer še "premamljive".³² Državni organi jih oblikujejo po enotnem postopku (t.i. kalkulacija stroškov), jih usklajujejo ter preprečujejo njihovo rast.
- Za izdelke, ki imajo določene cene, velja sistem kontingentiranja, to je razdeljevanja po načrtu, ki ga določi Ministrstvo za trgovino in preskrbo skupaj z ustreznim ministrstvom. Dodeljene količine prodajajo ali načrtno razdeljujejo (racionirana preskrba) Navod in državna trgovska podjetja.
- Razmerje med cenami kmetijskih pridelkov in industrijskih izdelkov naj bi se postopoma večalo v korist industrijskih izdelkov (t.i. cenovne škarje).

Maja in junija so izšli temeljni zvezni predpisi, ki so uvedli načrtno razdeljevanje in porabo določenih izdelkov in predmetov, postopek normiranja njihovih cen ter določili, kdo sme posamezne vrste blaga kupovati in kdo prodajati.³³ Julija in avgusta je Zvezno ministrstvo za trgovino in preskrbo določilo cene za vrsto izdelkov, med katerimi so bili tudi taki, ki so bili v prosti prodaji, in tisti, ki jih je pošiljala Unrra. S temi predpisi je bilo zlasti omejeno prosto trgovanje z industrijskimi izdelki. V okviru določenih razdelilnikov in na podlagi nakaznic so jih začeli razdeljevati državni organi prek svojih trgovskih podjetij, zadrug in tudi zasebnikov, izjema so bili izdelki, ki so bili za normalno preskrbo manj pomembni. Na prejeta nakaznica so jih lahko porabniki nabavljali samo v svojem kraju. Podjetja iz drugih republik so morala imeti dovoljenje (spremnico) za nakup in prevoz blaga iz Slovenije. Tudi trgovanje s kmetijskimi pridelki in t.i. špecerijskim blagom je postalo omejeno, zato so se trgovine z živili omejile le na razdeljevanje racioniranega blaga.

Uvajanje opisanega sistema so spremljale velike težave. Ministrstvo je nekako rešilo tiste, ki so bile povezane s pomanjkanjem gotovine, zastajanjem blaga v skladiščih, z izdajanjem blaga na nakaznice in dodeljevanjem kratkoročnih kreditov.³⁴

Ni pa mu uspelo preprečiti naraščanja cen, zlasti najpomembnejšim živilom in predmetom, ki so bile precej višje kot leta 1939,³⁵ čeprav so bile nižje kot v drugih fede-

CK o vprašanju oskrbe Slovenije, 23. 12. 1945. Kidrič, SD, 4. knjiga, str. 470-481. Glej opombo 24.

31 ARS, VLRS, Zapisnik 4. seje NVS, 11. 7. 1945.

32 ARS, fond Ministrstva za gozdarstvo (dalje: MGOZD), fasc. 38, Zapisnik konference zastopnikov gospodarskih ministrstev, 20. 8. 1945.

33 Najpomembnejši predpisi so bili: UL DFJ, št. 32/281, 15. 5. 1945, Uredba o načrtnem razdeljevanju in potrošnji blaga; isti, št. 32/282, Odločba s katero se določajo predmeti, ki spadajo pod načrtno razdeljevanje in prodajo; isti, št. 34/305, 22. 5. 1945, Navodilo za določanje cen v trgovini na debelo in drobno; isti, št. 40/362, 12. 6. 1945, Določba s katero se določajo predmeti, katerih cene se bodo normalizirale; isti, št. 40/367, 12. 6. 1945, Odločba o tem, kdo sme posamezne vrste blaga kupovati in prodajati; isti, št. 40/360, 12. 6. 1945, Uredba o urejanju cen; isti, št. 40/361, 12. 6. 1945, Uredba o ureditvi notranjega prometa z blagom.

34 ARS, DE II, PNOO, fasc. 18, Oddaja blaga iz skladišč industrijskih podjetij, 31. 7. 1945; isti, DE I, CK ZKS, št. 25, Zapisnik 2. seje ekonomske komisije pri CK KPS, 19. 9. 1945.

35 Če označimo cene naslednjim življenjskim potrebščinam v septembru 1939 s 100, potem so bile septembra 1945 takšne: krušna moka 183, koruzna moka 243, krompir 318, mast 235, mleko 238, meso 275, sladkor 207, drva 436, premog 270, bombaž 295 itn.

ralnih enotah. Konec leta so se (kot drugje v državi) odločili, da bodo cene uravnotežili z vezano oddajo, kar je pomenilo, da bodo kmetu "zasegli presežek osnovnih življenjskih potrebščin" po določenih cenah, kot nadomestilo pa mu zagotovili nakup ustrezne količine industrijskih izdelkov.³⁶

Ministrstvu tudi ni uspelo omejiti špekulacije in trgovine na črno, ki sta se v letu 1945 zelo razmahnila. Pri teh prizadevanjih je bilo omejeno, kajti na črnem trgu so se preskrbovali tako državni organi kot vojska in Ozna. K razmahu črnega trga so precej prispevale druge federalne enote. Svojemu prebivalstvu, ki je gledalo na Slovenijo kot na "obljubljeno deželo, kjer je vsega na pretek", so namreč izdajale dovolilnic, da je lahko v "ogromnem številu" prihajalo v Slovenijo. Tu so prodajali in kupovali ali zamenjavali mast, maslo in druga racionirana živila za tekstilne, usnjarske in druge industrijske predmete ter tudi nekatere kmetijske pridelke ter jih nato po višjih cenah prodajali v drugih federalnih enotah, največ na Hrvaškem.³⁷ Federalna in zvezna uredba o prevažanju in prenašanju blaga iz Slovenije tega problema nista odpravili.³⁸

Zadnja med prioritetnimi nalogami je bila povečanje kmetijske proizvodnje. Ker za dosego tega cilja niso bila predvidena zadostna sredstva, z izjemo Unrrine pomoči, je bilo težišče prizadevanj nove oblasti na politično-propagandnih akcijah (npr. kampanja za obdelavo zemlje), obujanju kmetijsko proizvodnih zadrug, ustanavljanju setvenih odborov ipd.

Obnovi gospodarskega življenja v preostalih panogah so namenili manj pozornosti in sredstev. Med večjimi posegi je treba omeniti napore Narodne vlade za ureditev in povečanje zunanjetrgovinske menjave s Češkoslovaško ter z Italijo. Zahteve niso prihajale samo iz cone B, za katero je carinska meja s cono A in Italijo pomenila pretrganje utečene gospodarske povezave med Trstom in zaledjem, temveč tudi iz posameznih ministrstev, ki so hotela povečati kompenzacijske "kupčije" in na ta način priti do prepotrebne strojne in druge opreme.³⁹ Ministrstva so pritegnila tudi zasebne trgovce.

Opozoriti je treba tudi na prizadevanja gozdarskega ministrstva. Sestavilo je obnovitveni načrt, ki je imel dve fazi. V prvi, trajala naj bi eno leto, naj bi obnovili ali zgradili ustrezno velike žagarske obrate v vseh glavnih gozdnih področjih.⁴⁰ Računalo je na denarno pomoč federalne in zvezne vlade, saj je moralo poleg domačih potreb zadovoljiti tudi potrebe vojske in drugih federalnih enot ter prevzeti velik del državnega izvoznega plana. Največje povpraševanje je bilo po železniških pragovih (Slovenija jih je morala pripraviti okoli 20.000) in jamskem lesu. V prvi fazi naj bi največ lesa posekali v "večjih individualnih gozdovih".⁴¹

Obnovitvene načrte v drugih panogah, kot na primer v obrti, turizmu in gostinstvu, so začeli šele pripravljati. Obnova turizma naj bi na primer trajala deset let.⁴²

Precejšnja pozornost je bila namenjena plačilnemu sistemu. Kratek čas po prevzemu oblasti je še veljal predvojni plačilni sistem, ki je temeljil na urnih mezdah za delavce

36 ARS, PVLRS, šk. 42, Stabiliziranje cen in izmenjava poljedelske in industrijske proizvodnje, 8. 11. 1945.

37 ARS, Ministrstvo za pravosodje (dalje: MP), fasc. 1945/št. 1703-2097, Pobijanje črne borze, 9. 11. 1945; isti: fond Javnega tožilca LRS (dalje: JT), fasc. 9, Poročilo oddelka za splošni nadzor za september, 29. 10. 1945; isti: DE I, CK ZKS, šk. 25, Zapisnik 3. seje GK pri CK KPS, 26. 9. 1945.

38 UL SNOS, št. 31/222, 1. 9. 1945, Uredba o prevažanju in prenašanju blaga.

39 ARS, PVLRS, šk. 20, Dopis Ministrstva za trgovino in preskrbo, 25. 1. 1946; isti, šk. 28, Dopis predsedstvu zvezne vlade, 12. 10. 1945; isti: MGOZD, fasc. 17, Podatki, 15. 11. 1945; isti, MF, šk. 95, Stroji iz Italije v letu 1945.

40 ARS, MGOZD, fasc. 7, Plan obnove države, 17. 7. 1945; isti: Obnova lesne industrije v Sloveniji, 30. 8. 1945.

41 ARS, MGOZD, fasc. 19, Določitev sečnje-obrazci, 3. 7. 1945.

42 ARS, Glavna uprava za turizem in gostinstvo, šk. 4, Podatki o turizmu v predvojni Sloveniji, 21. 1. 1946.

ter plačah za nameščence. Oktobra so se začele priprave za nadomestitev mezdnih razredov z individualnimi delovnimi normami.⁴³ Politično vodstvo se je zavzemalo, da bi delavci prejeli zaostale plače za junij in julij, nasprotovalo pa je njihovem povečanju, ker se je balo, da bi zaradi tega cene še bolj naraščale.⁴⁴

Uvod v gospodarsko preobrazbo

Proces gospodarske preobrazbe se je začel, ko je Partija - po Kidričevih besedah - *"tesno povezala značaja oblasti in gospodarstva"*,⁴⁵ se pravi združila svoja delovna telesa z oblastnimi in gospodarskimi. Ko so namreč sekretarji in člani partijskih birojev in komitejev postali hkrati tudi predsedniki vlad in Izvršnih NOO, ministri, predsedniki gospodarskih svetov, planskih komisij in seveda tudi direktorji podjetij, je Partija postala *"dejavnik v produkcijskem procesu, orodje in sredstvo za upravljanje gospodarstva"*.⁴⁶ V Sloveniji so ta *"preizkušen maneuver"* hitro izpeljali. Že septembra je Gospodarska komisija CK KPS na svoji prvi seji sklenila, da je treba v prihodnje *"vse ovire pri izvajanju gospodarske politike urediti po partijski liniji"*.⁴⁷ Na naslednji seji so ta sklep začeli uresničevati, saj so se odločili, da je treba vse "stvari", ki jih Ministrstvo za trgovino in preskrbo ne bo pravočasno uredilo, *"sprovesti po partijski liniji"*, do potrebnih "informacij" pa priti v *"privatnih razgovorih s partijci na trgovinskem ministrstvu"*.⁴⁸

Na nekaterih področjih je proces gospodarske preobrazbe potekal vidno in pospešeno, na drugih pa prikrito, preudarno in postopno. Uveljavljanje nove gospodarske uprave je potekalo javno. Najprej so bila ustanovljena ministrstva, komisije in ustanove pri Narodni vladi Slovenije, nato pa gospodarski odseki, komisije in referenti pri okrožnih, okrajnih ter krajevnih NOO. Jeseni so začeli začasne delegate in upravitelje nadomeščati z direktorji ter - po sovjetskem zgledu - ustanavljati velika državna podjetja (Gradis, Les, Državne elektrarne Slovenije).

Partija tudi ni prikrivala, da namerava na vsa pomembna mesta pripeljati svoje člane, kajti po njenem prepričanju s *"starimi kadri socializma ni mogoče graditi"*.⁴⁹ Da bi lahko "prečistila" uradniški ter strokovni kader, je med merili za izbiro in imenovanje novih gospodarskih funkcionarjev postavila na prvo mesto njihovo politično zanesljivost in članstvo v KP, strokovnost in izkušnje so bile na drugem mestu. Predsedstvo Narodne vlade je že 21. maja zapisalo v svoji okrožnici, da brez *"izčrpnih političnih in strokovnih karakteristik"* ne bo mogoče *"temeljito pretehtati, komu poverimo neko delo. Sedaj je treba vzgojiti vodeči kader na vseh področjih javne uprave. V ta aparat morajo predvsem priti ljudje, ki so do dna prežeti moralno političnih osnov naše borbe. Samo ta kader bo znal čuvati pridobitve naše domovinske vojne"*.⁵⁰ Partija pri imenovanju zanesljivih ljudi na vodilne položaje ni imela večjih težav. Te so se začele šele pri nastavljanju strokovnega kadra, saj ga je bilo premalo, poleg tega pa je bil politično "pasiven" ali celo "sovražno nastrojen" do nove oblasti. Partijsko vodstvo se je odločilo, da bo "stari" kader politično prevzgojilo ter pohitelo s "pridobivanjem" novega.⁵¹

43 ARS, DE I, CK ZKS, šk. 25, Zapisnik 5. seje Gospodarske komisije pri CK KPS, 10. 10. 1945.

44 UL DFI, št. 69/653, 11. 9. 1945, Obvestilo o pravilni uporabi 6. točke tolmačenja o izplačevanju mezd.

45 Jože Prinčič, Slovenska industrija, str. 39.

46 Prav tam.

47 ARS, DE I, CK ZKS, šk. 25, Zapisnik 1. seje Gospodarske komisije, 12. 9. 1945.

48 ARS, DE I, CK ZKS, šk. 25, Zapisnik 2. sestanka Gospodarske komisije, 19. 9. 1945.

49 Jože Prinčič, Slovenska industrija, str. 40.

50 ARS, MG, fasc. 133, Okrožnica št. 1.

51 Jože Prinčič, Slovenska industrija, str. 40.

Komunistični voditelji tudi niso prikrivali prizadevanj, da bi načrtno gospodarstvo oziroma državno "planovanje" čim prej nadomestilo zasebno pobudo in podjetništvo. Franc Leskošek, je, na primer, že v začetku junija opozoril delegacijo zasebnih industrialcev, da vlada ne bo dopustila, da se bo gospodarstvo razvijalo *"kar tja v en dan"*,⁵² temveč po načrtu. Kidrič je v istem času na zborovanju v Beogradu poudaril, da bodo vsa vprašanja reševali organizirano.⁵³ Prvi trije meseci po koncu vojne so bili uvod v uvajanje načrtnega gospodarstva. Takrat so ministrstva začela zbirati različne podatke (o zalogah, surovinah, strojih, motornih vozilih, strokovnem kadru, vojni škodi, lastnikih podjetij itn.), ponovno so registrirala podjetja ter jih prisilila, da so redno poročala o svojem delu. Avgusta je Kidrič presodil, da že imajo takšen pregled nad gospodarstvom, da lahko začnejo s planiranjem vseh del.⁵⁴ Začeli so z "najobčutljivejšimi" področji, s prometom, industrijo, trgovino in preskrbo ter z gozdarstvom. Ministrstva so sestavljala mesečne plane, v katerih so opredelila proizvodne, finančne in druge cilje. Oktobra so šli še korak naprej. Predsedstvo vlade je ustanovilo Komisijo za gospodarski načrt, ki je sodelovala pri izdelavi načrta za vse gospodarstvo.⁵⁵

Drugačno taktiko pa je vodstvo KPJ vodilo na področju lastninskih odnosov. Že pred koncem vojne je odstopilo od taktike *"frontalne zadušitve"* privatnega sektorja in se odločilo za taktiko njegove *"postopne dušitve"* oziroma za bolj preudarno in prikrito krepitev državnega sektorja. Ko je namreč preučilo notranje in zunanje razmere ter sovjetske izkušnje, je ugotovilo, da bi bilo do ureditve *"množice odločujočih vprašanj"* (v ospredju so bile volitve, razglasitev republike in sprejem ustave) nespametno začeti s korenitimi spremembami obstoječih lastninskih odnosov, ker bi prinesle kopico težko obvladljivih problemov in nezadovoljstvo prebivalstva, s čimer bi se otežila politična ureditev oblasti. Nadalje se je KPJ zavedala, da nova uprava še ni sposobna prevzeti in voditi vrsto gospodarskih gibanj, zlasti tako zapletenih, kot so bili obnova notranjega in zunanjega trga, preoblikovanje finančnega sistema itn. Tudi zunanje razmere so imele dokajšen vpliv na preložitve takojšnjega odvzema zasebne lastnine v korist države, saj bi si s tem Jugoslavija podaljšala pot do mednarodnega priznanja in ureditve nespornostov glede severnih in zahodnih meja, zavrla pa tudi prizadevanja za obnovitev in razširitev gospodarskega sodelovanja z zahodnimi državami pa tudi ogrozila politiko, ki jo je Sovjetska zveza vodila do "imperialističnega sveta".

Postopno širjenje državnega gospodarskega sektorja naj bi potekalo v več fazah. V prvem povojnem času naj bi s konfiskacijo in sekvestrom poddržavili najpomembnejša podjetja, zlasti tista, ki so bila pomembna za začetek industrializacije. Preostala zasebna podjetja, ki jih na podlagi te revolucionarne zakonodaje še ne bi mogli zaseči, pa bi morali spraviti v odvisen položaj in dopustiti tekoče poslovanje le tistim, ki bi se prilagodila novi gospodarski politiki. Uradna nacionalizacija, ki bi jo izpeljali v primernem političnem trenutku, bi bila tako zgolj formalnost, saj bi država do takrat že obvladovala najpomembnejši del gospodarstva.

S sprejemom opisane taktike se je bila KPJ sicer prisiljena sprijazniti z obstoječim "mešanim" značajem jugoslovanskega gospodarstva in priznati tri gospodarske sektorje: državnega, zadružnega in privatnega. Prva dva je imenovala socialistična in *"ekspONENTA partije"*, ker naj bi *"zagotovila obstoj in nadaljnji razvoj socialističnih odnosov"*. Privatni sektor je Partija obravnavala kot *"ekspONENTA buržuazije"*, ki nima pravice trajnejšega obstoja. Partijsko vodstvo se je zavedalo, da se v prehodnem obdobju ne sme

52 SP, št. 35, 2. 6. 1945, Sprejem industrijcev pri ministru za industrijo in rudarstvo Leskošku.

53 Boris Kidrič, SD, 4. knjiga, str. 27.

54 Boris Kidrič, SD, 4. knjiga, str. 89.

55 ARS, VLRS, Zapisnik 5. seje Narodne vlade Slovenije, 1. 10. 1945.

odreči njegovemu sodelovanju in da ga zato ne more "ukiniti". Iz ideološke zagate se je rešilo tako, da je pri ocenitvi zasebnega sektorja tega "razdelilo" na dva dela: na kapitalističnega (izkoriščevalskega ali špekulantskega) in delovnega. Nosilce kapitalističnega dela, med katere je štela lastnike tovarn, veletrgovin, bank ipd. je nameravala "*v korist splošnega interesa*" čim prej razlastiti, kajti od njih je pričakovala odpor in težave. Od delovnega dela, kamor je uvrstila majhne in srednje trgovce, obrtnike in kmete, pa je pričakovala pomoč in sodelovanje, posebno še, ker so bili že v "prejšnjem sistemu" v "sporu" s kapitalističnim delom. Sklenila je, da bo delovni del s "prepričevalno" metodo spreobrnila ter mu dopustila določen razvoj.⁵⁶

Prvo obdobje v procesu podržavljenja zasebne lastnine v slovenskem delu Jugoslavije, ki se je začelo že med drugo svetovno vojno in je uradno trajalo do konca leta 1946, so že sodobniki imenovali obdobje patriotične nacionalizacije. Večina ukrepov, s katerimi je zasebna lastnina prešla v trajno ali začasno državno last, je namreč imela značaj "*represivnih ukrepov zoper vse protiljudske elemente, domače in tuje*". Poleg tega pa so imeli podoben učinek, kot bi ga imela uradna nacionalizacija. Do konca leta 1945 je podržavljenje zajelo "sovražno premoženje", t.j. nemško premoženje (premoženje nemškega Reicha in njegovih državljanov ter oseb nemške narodnosti ne glede na državljanstvo), premoženje vojnih zločincev ter njihovih sodelavcev in imetje oseb, ki so bile s sodbo civilnih ali vojaških sodišč obsojene na izgubo imetja v korist države. Država se je v tem času polastila še imetja, ki so ga morali lastniki med okupacijo zapustiti ali jim je bilo odvzeto, nadalje bivšega kraljevega in državnega premoženja in tistega, ki so ga posamezniki podarili državi ali KPS. Sredi decembra je bil v Sloveniji uveljavljen zakon o agrarni reformi in kolonizaciji,⁵⁷ s katerim so bila razlaščena veleposestva, posestva bank in društev, cekvena posestva, posestva tistih, ki se niso ukvarjali s kmetijstvom, in gozdovi nad določenim zemljiškim maksimumom. Izvajanje agrarne reforme se je začelo v naslednjem letu.

Do konca leta 1945 je proces prikritega podržavljenja že dosegel velik obseg, saj je zajel celotno bančništvo, zunanjo trgovino, zavarovalništvo, promet ter precejšen del industrije, trgovine, gostinstva in turizma ter gradbeništva. Poleg nepremičnega si je država prilastila tudi veliko premičnega premoženja, to je denarja, različnih dragocenih predmetov in delnic.

Velik obseg državnega oziroma splošnega ljudskega premoženja, zlasti pa samovoljno prilaščanje in neodgovorno upravljanje le-tega so novo oblast spodbudili, da je v teh panogah začela namesto začasne uvajati redno upravo. Množili so se namreč primeri, ko odgovorni delegati in upravniki s podržavljenim premoženjem niso upravljali po načelu dobrega gospodarja. Največ jih je bilo v prvem povojnem času, ko so si civilna in vojaška oblast ter Ozna samovoljno prilaščali zasebno premoženje ter z njim ravnali kot z imetjem, "*s katerim se lahko razpolaga brez vsake odgovornosti*".⁵⁸ Najslabši so bili delegati Ministrstva za industrijo in rudarstvo, saj so "*pokazali nekatere težke napake in malomarnosti*", svoje delo "*pojmovali neresno, brez čuta za politično, moralno in disciplinsko odgovornost*", poleg tega pa še niso "*čisto razumeli svojega položaja in delokroga*".⁵⁹ V naslednjih mesecih so vladni organi izdali več predpisov o zaščiti in

56 Podrobneje glej: Jože Prinčič, Načrtna likvidacija zasebne trgovine (1945-1948), Borec, letnik 46, leto 1994, str. 375-383; isti: Nadomestitev individualnega podjetništva z državnim v industriji, trgovini, gostinstvu in obrti (1945-1948), Prispevki, XXXIV-1994, št. 1, str. 97-106; isti: Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945-1963, Dolenjska založba, 1994, (dalje: Nacionalizacija), 176 str.

57 UL SNOS, št. 62/396, 19. 12. 1945.

58 ARS, fond Komisije za upravo narodne imovine (dalje: KUNI), spl. zadeve, šk. 1, Seja pravnikov, 31. 7. 1945; isti, MF, fasc. 24, Poročilo o delovanju FUNIS in njenih perečih problemih.

59 ARS, DE II, PPNNO, fasc. 77, Okrožnica Ministrstva za industrijo in rudarstvo, 21. 8. 1945.

upravljanju državnega premoženja, s katerimi so predvideli stroge kazni za vse, ki bi ga poškodovali, odtujili ali drugače prizadeli. Do konca leta so precej delegatov obtožili "*kvarnih pojavov in zapravljivega gospodarjenja*"⁶⁰ ter jih zamenjali. Toda tudi novi upravitelji niso izpolnjevali navodil, zlasti pa niso upoštevali "*postavljenih rokov*".⁶¹

V letu 1945 so ministrstva in teritorialni oblastni organi posredno že nadzorovali dobršen del zasebnih podjetij. Zasebni podjetniki so lahko le z njihovim soglasjem prodali ali kupili nepremičnine, prišli do zadostne količine surovin, goriva, reprodukcijskega materiala, kreditov itn. Toda poudariti je treba, da v obravnavanem času oblast do njih še ni bila tako nestrpna, kot je bila že v naslednjem letu, temveč so njeni voditelji javno govorili, da bi bil "*greh*" zavirati zasebno pobudo v času, ko je treba za obnovo mobilizirati vse "*zdrave sile*".⁶² Industrialcem, gradbenikom, obrtnikom, trgovcem in še drugim privatnim podjetnikom so obljubljali, da bodo deležni državne pomoči in primerne plačila, njihova lastnina in iniciativa pa ne bosta okrnjeni,⁶³ če se bodo prostovoljno vključili v načrtno obnovo ter bo njihovo sodelovanje lojalno in v korist skupnosti.

Centralizacija in uveljavljanje jugoslovanskega gospodarskega prostora

V letu 1945 je bila ločnica med zveznimi in federalnimi organi že jasno zarisana. Zvezni gospodarski svet in zvezna vlada nista skrivala težnje po čim prejšnji centralizaciji, saj sta v njej videli pogoj za enotni gospodarski prostor in vsedrjavni gospodarski načrt. Slovenski federalni organi so tem prizadevanjem oporekali in jim tudi nasprotovali, saj niso bila združljiva s pričakovanji, da bo slovensko gospodarstvo dobilo, če že ne poseben, pa vsaj ugodnejši položaj kot druge manj razvite federalne enote. Ni bil nezamarljiv vpliv Jugoslovanske armade in Ozne na gospodarsko življenje, saj sta zaradi posebnega položaja imeli prednost pri zadovoljevanju potreb, poleg tega pa so si njune enote samovoljno prilasčale materialne in druge dobrine. Na slovenskem ozemlju je bilo več takih primerov, med njimi so bile najbolj odmevne zaplembe, ki so jih zagrešile vojaške enote v zaključnih vojnih operacijah.⁶⁴

Zvezna vlada je začela avgusta vsiljevati federalnim organom razne plane. Začelo se je s konferencami, pisnimi navodili, inšpekcijami zveznih funkcionarjev ter ustanavljanjem vsedrjavnih podjetij (npr. Na-Ma, Jugopetrol). V Slovenji so imeli veliko razlogov, da so nasprotovali in tudi javno izražali nezadovoljstvo nad "*planovanjem*" oziroma "*boleznijo, ki je prihajala iz Beograda*". Po ocenah posameznih ministrstev so namreč bili, podobno kot večina tedanjih zveznih predpisov, "*stvarno neizvršljivi*", vse "*preveč konkretizirani*" in največkrat tudi "*gospodarsko nesmiselni in škodljivi*".⁶⁵ Problematično je bilo, da ministrstva niso imela podpore slovenskega partijskega vodstva, Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije. Slednji je namreč njihovo nestrinjanje in nezadovoljstvo z Beogradom označil za "*napačno reakcijo in partikularizem*" ter skušal

60 Jože Prinčič, Nacionalizacija, str. 44.

61 ARS, DE II, PPNOO, Okrožnica št. 2, 6. 11. 1945.

62 SP, št. 39, 6. 6. 1945, Kako se bo razvijalo naše gospodarstvo.

63 SP, št. 35, 2. 6. 1945, Sprejem industrijcev pri ministru industrije in rudarstva Leskošku; isti: št. 85, 28. 7. 1945, Vloga trgovine v našem gospodarstvu; isti: št. 108, 24. 8. 1945, Trgovini postavljamo nove temelje; isti: št. 117, 4. 9. 1945, Sodelujte v borbi za čim lepšo bodočnost naše skupnosti. Boris Kidrič, SD, 4. knjiga, str. 98.

64 Tako je na primer v Kranju blagajnik 29. hercegovske divizije 16. maja zaplenil za 1,7 milijona Rm gotovine v blagajnah denarnih zavodov, češ da gre za vojni plen. Podobno je ravnala tudi tehnična enota, ki je bila nastanjena v prostorih bivše tovarne Jugočeška, saj je s seboj odnesla velik del stojne opreme.

65 ARS, MTP, šk. 13, Družbe.

dokazati, da gre pri tem bolj za *"odpor do nekaterih ljudi oziroma njihovih metod"*.⁶⁶ Člani slovenskega Centralnega komiteja so zastopali stališče, da je treba vsa gospodarska vprašanja *"urejati strogo centralno in v skladu z Beogradom"*, poleg tega pa *"dati na jug vse kar zahtevajo"*.⁶⁷ Najostrejši je bil Boris Kidrič, ki je večkrat poudaril, da si moramo Slovenci *"enkrat za zmeraj izbiti iz glave misel, da skupna država ogroža sestavne dele"*; po njegovih besedah *"ni bistveno, kje je prestolnica, važno je, kakšna je politična ureditev"*, zato je označil kot nesmiselne pomisleke, da s krepitvijo države kot celote slabijo posamezne federalne enote. Po njegovem je bil *"razcvet federalne enote mogoč le na podlagi splošne moči države in njene ekonomske moči"*.⁶⁸

Prvo gospodarsko področje, na katerem so osrednji organi uveljavili zahteve po nadvladi, je bil promet. Že pred koncem vojne je obveljalo načelo, da se bosta promet in prometna politika centralizirala v Beogradu, zato je bil pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta ukinjen odsek za promet, osebje pa poslano v Beograd. Kljub temu je Narodna vlada Slovenije ustanovila Ministrstvo za lokalni promet ter mu prepuстила ureditev prometa v Sloveniji. Toda že avgusta je bilo pri zveznem prometnem ministrstvu ustanovljeno državno avtobusno podjetje kot *"edina"* državna organizacija, pristojna za urejanje *"cestno-motornega"* prometa v državi.

Kot kaže dosegljivo gradivo, v Sloveniji centralističnemu urejanju prometa niso ugovarjali. Več odločnosti so pokazali na industrijskem področju, kjer so se argumentirano upirali poskusom zveznega ministrstva za industrijo, da prevzame neposredno upravo rudarskih in težkoindustrijskih podjetij ter odločanje o graditvi novih objektov.⁶⁹ Na skupnih sejah so slovenski predstavniki nasprotovali prezgodnji centralizaciji, saj so ocenjevali, da bo centralno urejeno industrijo res lažje upravljati *"z vrhov"*, da pa bodo ukrepi centra *"marsikdaj prenačrtani in bodo zato na terenu povzročali nasprotovanje in težave"*. Predlagali so, naj se počaka dokler *"praktično življenje ne pokaže, koliko bo treba gospodarstvo strožje centralizirati in v katerih smereh"*.⁷⁰ Dotlej pa naj bi podjetja še ostala pod upravo federalnih ministrstev, centralni organi pa naj bi skrbeli za nabavo in razdelitev surovin ter za cenovno politiko.

Kako napeti so bili odnosi med zveznim in federalnim ministrstvom za industrijo in rudarstvo kaže primer Tovarne glinice in aluminija v Strnišču. Slovenski strokovnjaki so dokazovali, da obstajajo vsi pogoji za dograditev tega velikega kombinata, saj so Nemci do konca vojne zgradili že 70 odstotkov objektov in vgradili okoli 50 odstotkov strojne opreme. V Beogradu pa so temu nasprotovali, zlasti Andrija Hebrang, ki je ukazal, naj se tovarna takoj demontira in pošlje v Dalmacijo, kjer je dovolj boksita. Po spominih Franca Leskoška so se iz zagate rešili šele tako, da so pridobili Josipa Broza, ki je potem konec leta 1945 ukazal, da se z izgradnjo nadaljuje.⁷¹

Tudi ukrepe zveznega finančnega ministrstva so v Slovenji kritizirali in to sprva

66 Pri tem niso mislili samo na postopke Andrije Hebranga in še drugih zveznih ministrov, temveč tudi na skupine *"izaslanikov"* zveznega industrijskega ministrstva, ki so jeseni, ob obisku industrijskih podjetij v Sloveniji, zmerjali delavce s saboterji in lenuhi. - ARS, CK ZKS, DE I, Zapisnik 6. seje Gospodarske komisije, 17. 10. 1945; isti, Zapisnik seje političnega biroja CK KPS, 3. 8. 1945.

67 ARS, DE I, CK ZKS, Zapisnik seje CK KPS, 3. 8. in 17. 12. 1945.

68 Boris Kidrič, SD, 4. knjiga, str. 467.

69 UL DFJ, št. 33/296, 18. 5. 1945, Odločba o prehodu industrijskih podjetij, ki so prešla v državno last, pod poslovno vodstvo in nadzorstvo zveznega ministrstva za industrijo. Branko Petranović, Prispevek k proučevanju načrtovanja in financiranja gospodarske obnove v Jugoslaviji 1945-1946, JIČ, 1963, št. 2, str. 91. ARS, MIR, šk. 30, Zapisnik 5. seje Komisije za gospodarski načrt, 19. 11. 1945.

70 ARS, MIR, šk. 29, Podreditev industrije federalnemu in zveznemu Ministrstvu za industrijo in rudarstvo, 8. 11. 1945.

71 Jože Prinčič, Slovenska industrija, str. 23.

zaradi zamenjave denarja⁷² in načela "stalnega soglasja" na fiskalnem področju,⁷³ nato pa zaradi načina zbiranja in razdeljevanja sredstev iz osrednjega obnovitvenega sklada,⁷⁴ postavitve novega kreditnega sistema in ukinitve osrednje slovenske denarne ustanove. Zlasti slednje je v Sloveniji povzročilo veliko nezadovoljstvo, kajti s tem sta kreditna politika in razdeljevanje investicijskih sredstev prešla v roke Zveznega gospodarskega sveta in Državne investicijske banke.⁷⁵

Do največjih trenj pa je prišlo med zveznim in federalnim ministrstvom za trgovino in preskrbo. Slednje je branilo stališče, da morajo biti pristojnosti zveznih organov, razen v splošnih zadevah, omejene le na "*obče direktive in kontrolo*", vse operativne in ožje republiške zadeve pa bi morale ostati v pristojnosti federalnih organov.⁷⁶ Zato ni presenetljivo, da je glasovalo proti ustanovitvi centralnega podjetja za uvoz in izvoz elektromateriala,⁷⁷ nasprotovalo je ustanavljanju strogo centraliziranih direkcij (Na-Ma) in podružnic zveznih podjetij v Slovenji (Koteks, Jugopetrol, Dropad). Ravno tako ni soglašalo s sistemom začasnih faktur in počasnim postopkom določanja cen (kalkulacijski postopek),⁷⁸ ampak je uvedlo fiksne fakture in samo določalo cene. Pri tem so ga podpirala tudi druga slovenska ministrstva, zlasti ko je poskušalo popraviti od zveznih organov postavljene neustrezne cene posameznim izdelkom (takšen primer je bil jeseni, ko je zvezna vlada močno znižala cene lesa v Sloveniji, drugje pa jih je povišala).⁷⁹

Opisana dejavnost je sprožila plaz obtožb in "*stalnih urgenc*", ki niso prihajale samo iz Beograda, temveč tudi od predsedstva domače vlade, Centralnega komiteja KPS, Javnega tožilca in še od druge. Slovenskemu ministrstvu so očitali, da z "*grmadenjem*" blaga doma in neupoštevanjem navodil iz centra krepki prepričanje, da Sloveniji "*ni mar*" za druge federalne enote, temveč le "*egoistično gleda na sebe*".⁸⁰ Taka politika je bila nasprotna ideji bratstva in enotnosti med jugoslovanskimi narodi in je Slovenijo

72 Slovenska vlada ni odobrvala menjalnega tečaja lire (100 lir za 30 din) in marke (100 Reichmark za 60 din), saj je sodila, da je lira precenjena, marka pa podcenjena; poleg tega pa je valutarna reforma povzročila nekatere negativne gospodarske pojave v Slovenji, na primer hitro rast cen in pomanjkanje denarja v industrijskih podjetjih, kajti nikomur, niti podjetjem, ob zamenjavi ni bila izplačana dinarska vrednost, večja od 5000 dinarjev.

73 V smislu 21. člena zakona o proračunu za dobo april-junij 1945 so morala podjetja, ustanove in uradi za vse finančne predpise dobiti predhodno soglasje zveznega finančnega ministrstva. - ARS, PVLRS, šk. 1, Odloki finančnega značaja-odobritev zveznega finančnega ministrstva, 6. 8. 1945.

74 V skladu za obnovu države so se zbiral sredstva iz vseh federalnih enot (največ sredstev so prinesle naslednje akcije: zamenjava denarja, prodaja zaplenjenega premoženja in blaga Unre, zaplemba vojnih dobičkov). Sredstva so bila v prvi vrsti namenjena krajem, ki jih je vojna najbolj prizadela. Teh pa po oceni zveznih organov v Slovenji ni bilo.

75 V začetku oktobra je v Ljubljani začela poslovati podružnica Državne investicijske banke, ki je kot "*instrument državne načrtne politike*" do 1. januarja 1946 prevzela od Denarnega zavoda Slovenije kreditiranje gospodarskih podjetij in zbiranje investicijskih sredstev. - ARS, PVLRS, šk. 2, Dopis Zveznega gospodarskega sveta, 25. 10. 1945; isti. MF, fasc. 5, Telegram, 26. 12. 1945. SP; št. 166, 31. 10. 1945, Zakon o ureditvi in delovanju kreditnega sistema. UL DFJ, št. 87/831, 9. 11. 1945, Zakon o ureditvi in delovanju kreditnega sistema.

76 ARS, MTP, Fasc. 15, Poročilo, 25. 11. 1945.

77 AJ, 17-176, Prva konferenca energetskih strokovnjakov, 16-22. 7. 1945.

78 ARS, DE II, PPNOO, fasc. 77, Okrožnica št. 66, november 1945.

79 Dne 16. avgusta sta Ministrstvo za gozdarstvo in Ministrstvo za trgovino in preskrbo izdala maksimirani cenik za gradbeni in tehnični les, ki je veljal do 26. oktobra, ko je Zvezna vlada z uredbo znižala cene lesu iz Slovenije za 10 % ter povišala cene lesu iz drugih federalnih enot, ker naj bi le-te imele "*težavnejše proizvodne pogoje*". Ker je Slovenija morala pošiljati velike količine lesa v druge dele države, je imela precejšnjo zgubo, po izračunu konec oktobra za okoli 80 milijonov din. - ARS, MGOZD, fasc. 98, Dopis Zvezni vladi, 12. 11. 1945. SP, št. 44, 21. 2. 1946, Naraščanje naše lesne proizvodnje.

80 ARS, JT, šk. 2, Določanje cen, 22. 9. 1945; isti: šk. 9, Delovna poročila oddelka za splošni nadzor za avgust, september in oktober; isti: DE II, CK ZKS, III, šk. 25, Zapisnik 1. seje GK, 12. 9. 1945; isti: VLRS, Zapisnik 5. seje, 1. 10. 1945. Boris Kidrič, SD, 4. knjiga, str. 450.

"vodila v izolacijo in osovraženost".

Konec leta sta cenovni nered in zmešnjava privedla gospodarstvo v težak položaj: blago je ostajalo v skladiščih, ali so ga prodajali po smešno nizkih ali pretirano visokih cenah. Zato je bila zvezna vlada prisiljena izdati več predpisov, s katerimi je določila enoten način in postopek za določanje cen⁸¹ ter razdelila pristojnosti med zveznimi in republiškimi organi pri določanju cen.⁸²

Materialna pomoč Slovenije

Vrh slovenske politike je v obravnavanem letu čutil veliko dolžnost, da Slovenija z vsemi silami in sredstvi sodeluje pri premagovanju težav v drugih federalnih enotah,⁸³ pri čemer ni bila mišljena le pomoč v živilih in industrijskih izdelkih temveč tudi v strojni opremi.⁸⁴ Od septembra dalje je Slovenija pošiljala znatno pomoč v živilih in porabnih industrijskih izdelkih najprej le v BiH, Črno Goro in Makedonijo, nato pa tudi na Hrvaško in v Istro.⁸⁵ Razdeljevanje in prevoz je organiziralo Poverjeništvo Izredne uprave za preskrbo v Ljubljani; do sredine oktobra je poslalo v druge federalne enote 210 vagonov.⁸⁶

Konec leta se je povečala tudi obremenitev slovenskih premogovnikov. Zvezno ministrstvo za rudarstvo je zaradi *"elementarnih ovir"* in *"porazno"* nizke storilnosti v drugih federalnih enotah odredilo, da slovenski premogovniki s povečano proizvodnjo krijejo velike potrebe, zlasti na Hrvaškem.⁸⁷

Vso drugo polovico leta 1945 pa je bilo najbolj obremenjeno gozdarstvo. Po državnem načrtu je moralo *"zalagati z lesom"* ozemlje severno od Drave, zato so slovenska lesnoprredelovalna podjetja pošiljala v Vojvodino, Srbijo, na Hrvaško in Makedonijo okoli 70 % proizvodnje. Proti koncu leta so se zahteve iz južnih delov države še povečale, tako da so se v Sloveniji začeli spraševati, ali res *"nobeden večji objekt v državi ne more biti obnovljen brez našega lesa"*.⁸⁸ Po dosegljivem gradivu je razvidno, da je bilo do srede novembra v druge dele države poslano okoli 70.000 kubičnih metrov rezanega lesa,⁸⁹ okoli 620.000 zaboječkov za sadje in veliko drv za kurivo.⁹⁰

Veliko breme za slovensko gospodarstvo je bila tudi oskrba Jugoslovanske vojske. Civilna oblast ni mogla redno izpolnjevati velikih zahtev po mesu,⁹¹ krmi, lesu⁹² in tudi

81 UL DFJ, št. 87/835, 9. 11. 1945, Splošno navodilo za kalkulacijo v gospodarskih podjetjih.

82 UL DFJ, št. 84/803, 30. 10. 1945, Uredba o določitvi in kontroli cen; isti: št. 84/804, 30. 10. 1945, Sklep o razdelitvi pristojnosti med zveznimi in republiškimi organi pri določanju in kontroli cen.

83 Boris Kidrič, SD, 4. knjiga, str. 450. LP, št. 135, 28. 9. 1945, Nekater napake pri preskrbi in prehrani prebivalstva.

84 ARS, DE I, CK KPS, Zapisnik seje CK ZKS, 5. 6. 1945.

85 ARS, DE I, CK ZKS III, šk. 25, Zapisnik 2. seje Gospodarske komisije, 19. 9. 1945.

86 ARS, fond Zbornice za trgovino in industrijo (dalje: ZTOI), fasc. 302, Zapisnik seje delegatov, 16. 10. 1945; isti: PPNOO, fasc. 77, Okrožnica št. 66, november 1945. LP, št. 139, 3. 10. 1945, Vse nakopičeno blago je treba iz tovarniških skladišč takoj razdeliti ljudstvu.

87 ARS, DE I, CK ZKS, Zapisnik seje političnega biroja, 17. 12. 1945; isti: MIR, šk. 20, Poročilo oddelka za rudarstvo za december 1945.

88 ARS, MG, fasc. 98, Dopis zvezni vladi, 12. 11. 1945.

89 Na podlagi naročil zveznih ministrstev bi morala Slovenija do sredine novembra pripraviti 520.000 kubičnih metrov lesa; prevladovala so naročila po rezanem lesu in sicer za potrebe železniškega in rečnega prometa ter gradbene namene. - ARS, MGOZD, fasc. 42, Mesečno poročilo za Gospodarski svet v Beogradu, 16. 11. 1945.

90 ARS, MGOZD, fasc. 3, Jelove deske za železniške pragove, 20. 11. 1945; isti: DE I, CK ZKS III, šk. 25, Zapisnik 3. seje Gospodarske komisije, 26. 9. 1945.

91 Že 12. maja je zvezno trgovinsko ministrstvo zahtevalo, da Slovenija v treh mesecih za potrebe vojske zbere 800.000 kg žive teže. - ARS, PVLRS, šk. 1, Dopis Predsedstva vlade, 23. 6. 1945.

92 Slovenija je morala za potrebe vojske pripraviti 20.000 kubičnih metrov lesa. - ARS, MGOZD, fasc. 7,

stanovanjskih prostorih,⁹³ zato so posamezne vojaške enote svoje potrebe pokrivala z odvzemom ali prisilnim odkupom. Zaradi tega in nekaterih drugih samovoljnih postopkov Jugoslovanske armade (brez dovoljenja je sekala les in ga potem prodajala, plenila zaloge, ni plačevala najemnin, uničevala inventar⁹⁴), so bili odnosi med vojsko in civilno oblastjo večkrat zelo napeti.

Sklep

Gospodarsko življenje na ozemlju federalne Slovenije je začelo oživljati in se normalizirati v drugi polovici leta 1945; zaradi korenitih političnih sprememb pa so gospodarski tokovi skrenili iz ustaljenih poti in se začeli z veliko naglico gibati v smeri, ki jo je začrtala nova ideologija. Ustajene oblike in vraščene prvine so se morale umikati novim načelom in zgledom. Nova oblast do zasebnega sektorja še ni bila tako nestrpna in ga še ni obravnavala zgolj kot parazita, špekulanta in izkoriščevalca, kot ga je že v naslednjem letu. Kljub temu pa je začela v velikem obsegu podržavljati zasebno premoženje ter nadomeščati individualno podjetništvo z državno pobudo in načrtovanjem.

Politična merila in t.i. *"integralni interes"* državne skupnosti so začeli nadomeščati tržne zakonitosti, partijske organizacije - od politbiroja do partijske celice v podjetju in v krajevnem ljudskem odboru so postale odločilni *"dejavnik v proizvodnem procesu, orodje in sredstvo za upravljanje gospodarstva"*. V novi nastajajoči gospodarski ureditvi sta imela vojska in tajna policija privilegiran položaj. Prečiščena gospodarska uprava pa je bila po sovjetskem zgledu zadolžena, da favorizira razvoj industrije, elektrogospodarstva ter mest in industrijskih središč na račun drugih gospodarskih panog in podeželja.

V obravnavanem letu je bila tako zasnovana gospodarska organiziranost že postavljena pred hude preizkušnje. Spoprijeti se je morala s perečimi problemi skoraj na vseh področjih gospodarskega udejstvovanja. Do njih ni prišlo le zaradi nazadovanja kmetijstva, počasne rasti industrijske proizvodnje, zmanjšanja in nerednega prihajanja tuje pomoči v živilih, življenjskih potrebščinah, surovinah, reprodukcijskem materialu itn., temveč tudi zaradi neodgovornega ali neveščega upravljanja in samovoljnega razpolaganja s podržavljenim premoženjem ter tudi zaradi centralističnih pritiskov zveznih oblasti, ki so hotele prevzeti neposreden nadzor in upravo nad vsem gospodarstvom. Pri slednjem pa je treba opozoriti, da je v letu 1945 večina slovenskih ministrstev še lahko izražala in tudi uresničevala svoja stališča, po katerih naj bi osrednja oblast urejala le najpomembnejša načela in razvojna vprašanja, neposredno vodstvo posameznih panog pa prepustila federalni enoti. Teh prizadevanj, katerih cilj je bil zagotoviti slovenskemu gospodarstvu če že ne poseben pa vsaj ugodnejši položaj, pa ni podprl vrh slovenske politike. Ta je namreč že takrat podpiral centralistično urejanje gospodarskih zadev in presojal, da je sveta dolžnost Slovenije, da z vsemi silami sodeluje pri obnovi in oživljanju gospodarskega življenja v južnih delih države.

Gradbeni les za Jugoslovansko armado, 3. 8. 1945.

93 Od 9. maja do 1. julija je moralo v Sloveniji 229 gostinskih podjetij dati vojski na razpolago 2342 tujskih sob s prek 3000 postelj, poleg tega pa je vojska zasegla še 545 obratnih prostorov. Po 1. juliju je bilo prizadetih 172 gostinskih podjetij, ki so oddala 1500 sob, ter okoli 400 obratnih prostorov. - ARS, ZTOI, fasc. 302, Zapisnik seje delegatov, 16. 10. 1945.

94 ARS, MGOZD, fasc. 42, Postopki vojske pri izkoriščanju gozda, 26. 10. 1945; isti: ZTOI, fasc. 302, Zapisnik seje delegatov, 16. 10. 1945.

Aleš Gabrič

LETO 1945 IN SLOVENSKA KULTURA

Veliki politični, gospodarski, socialni in kulturni preobrati, ki jih je v zgodovini doživljalo človeštvo, nosijo v sebi dobre in slabe plati. Sodobniki, ki jih je preobrat bodisi povzdignil med zveličane ali pa jih pahnil na dno družbe, ponavadi vidijo in sodijo le eno plat. Potomci pa imaj(m)o možnost z varne razdalje presojati, kaj v tistem času storjenega še dandanes občudujemo kot velik korak naprej in kje so bile kali slabosti, ki so še vrsto let preprečevale napredek in so še potomcem povzročale skrbi in težave.

Tudi za slovensko kulturo je bilo leto 1945 po svoje usodno, saj jo je zaznamovalo po eni strani kot uresničitev dolgoletnih želja, po drugi strani pa zaradi narave novih oblastnikov pahnilo v desetletja trajajočo težavno situacijo.

Za začetek se ustavimo pri odločitvah, ki so nedvoumno pomenile spodbudo slovenski kulturi, saj so bile sad starih želja Slovencev po emancipaciji slovenskega jezika in slovenske kulture v okvirih držav, v katerih smo Slovenci živeli. V Avstro-Ogrski smo bili razbiti na več delov in živeli v različnih deželah, Slovenija pa je bila formalno nepriznan geografski pojem. Tudi v Kraljevini SHS in nato Jugoslaviji smo najprej živeli v dveh oblasteh in nato v Dravski banovini, nikoli pa (uradno) v Sloveniji. Slovenski jezik si je v zadnjih desetletjih habsburške monarhije utiral pot v uradne ustanove in doživljal razcvet v kulturnih ustanovah, ki so se imenovalle narodne (npr. Narodno gledališče, Narodni muzej), označbo slovenski pa so imeli le časopisi in društva (npr. Slovenska matica). Prav tako je bila slovenščina uradni jezik v nekaterih polkih avstrijske vojske. Prva Jugoslavija je v emancipaciji slovenstva resda prinesla določen napredek, saj smo Slovenci dobili Univerzo v Ljubljani, Univerzitetno biblioteko, Akademijo znanosti in umetnosti in še nekaj pomembnih kulturnih ustanov. Toda tako kot v Avstro-Ogrski se nacionalne kulturne ustanove niso smele poimenovati kot slovenske, saj so to uradno bile nacionalne kulturne ustanove troedinega naroda Srbov, Hrvatov in Slovencev. Tudi v poslovanje državnih organov je bil uradno uveden srbsko-hrvaško-slovenski jezik, slovenščina pa je izginila tudi iz vojaškega izrazoslovja.

Leto 1945 je enkrat za vselej naredilo konec tem tegobam slovenstva. Priznanje federalizma in različnosti petih narodov v Jugoslaviji je odprlo možnosti uvedbe slovenskega jezika v javne ustanove, preimenovanja nacionalnih kulturnih ustanov v slovenske in večanja števila osrednjih kulturnih ustanov. Načela, sprejeta na 2. zasedanju AVNOJ-a in zapisana v ustavo leta 1946, seveda niso mogla biti uresničena v enem dnevu ali celo enem letu, toda nobenega dvoma ni, da so prav tisti dogodki, ki jih kot prelomne označujemo z letom 1945, naredili velik korak naprej v emancipaciji slovenstva in slovenskega jezika.

V Narodni vladi Slovenije smo Slovenci dobili tudi Ministrstvo za prosveto, ki smo ga imeli pred letom 1945 v sorodni obliki poverjeništva za uk in bogočastje le kratkotrajno v Narodni vladi iz let 1918-1919. V vsem preostalem obdobju pa je bila ljubljanska prosvetna uprava bolj ali manj ekspozitura državne centrale z zelo omejenimi pristojnostmi. Resda je tudi za prva leta FLRJ značilen izrazit centralizem, toda prav Ministrstvo za prosveto je bilo eno od najbolj avtonomnih v svojih odločitvah. Poleg tega so bile pravice slovenskih izvršnih organov zapisane na papirju, da pa jih vsaj prva

leta niso dosledno izvajali je že drugo vprašanje. Ministrstvo za prosveto Slovenije je tedaj združevalo šolski, umetniški in znanstveni resor, prvi slovenski minister za prosveto pa je 5. maja 1945 na imenovanju vlade v Ajdovščini postal Ferdo Kozak.

Najhitreje so se na nove pogoje delovanja odzvala slovenska gledališča, kar po svoje ne preseneča, saj so bila že v Avstro-Ogrski med najglasnejšimi borci za slovenski jezik. Bivše Narodno gledališče v Ljubljani je že prvo povojno sezono, 1945/46, začelo kot Slovensko narodno gledališče v Ljubljani. Prav tako sta ime Slovensko narodno gledališče že v prvi povojni sezoni nosili tudi gledališče v Mariboru in gledališče za Trst in Primorje.

Toda že pred gledališči je bila v slovensko uradno preimenovana ena od osrednjih kulturnih ustanov. To je bila Akademija znanosti in umetnosti, ki jo je z odlokom z dne 10. novembra 1943 v Slovensko preimenovala pokrajinska uprava Leona Rupnika.¹ Toda tako kot vsi drugi zakonski odloki kolaboracije je z osvoboditvijo prenehal veljati tudi ta. Prve mesece po vojni je Akademija še nekajkrat odposlala tiskovine, na katerih se je poimenovala kot Slovenska, toda z začasno uredbo, ki jo je izdala slovenska vlada 6. septembra 1945, ji je bilo vrnjeno prvotno ime. Toda v členu 25 so se sestavljalci uredbe hudo zmotili, saj ta člen, v nasprotju s preostalimi, govori o Slovenski akademiji znanosti in umetnosti.² Dokončno pa je to ime postalo uradno maja 1948, ko je slovenska skupščina sprejela zakon o SAZU.³

Bolj samostojno odločanje o razvoju slovenske kulture je vplivalo tudi na hiter porast števila nacionalnih kulturnih ustanov ter na širitev in izpopolnjevanje obstoječih. Prva tovrstna pridobitev je bila uresničitev dolgoletnih želja slovenskih zdravnikov po popolni medicinski fakulteti, saj je slovenska vlada 31. julija 1945 "izpopolnila" medicinsko fakulteto.⁴

Že leta 1945 je bilo ustanovljenih še nekaj kulturnih ustanov nacionalnega pomena. Zavod za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije je bil ustanovljen z uredbo ministra za prosveto 27. avgusta 1945.⁵ Oktobra 1945 smo Slovenci dobili dve umetniški akademiji s stopnjo visokih šol: 8. oktobra Akademijo upodablajočih umetnosti⁶ in 21. oktobra Akademijo za igralsko umetnost.⁷ Zadnjega dne oktobra se je minister Ferdo Kozak podpisal še pod ustanovitveni akt Osrednjega državnega arhiva Slovenije.⁸ Veliko umetniških in znanstvenih ustanov nacionalnega pomena smo Slovenci dobili še v naslednjih letih, saj je bilo leto 1945 le začetek širjenja kulturnih ustanov, za katere je finančno breme v celoti prevzela država in s tem pokazala na poseben pomen teh ustanov.

Poleg tega je bilo več že obstoječih kulturnih ustanov preoblikovanih v ustanove osrednjega državnega in nacionalnega pomena, kar pomeni, da je zanje po letu 1945 materialno skrbela država Slovenija in niso bile več odvisne od darežljivosti lokalnih (torej pred 1941 banovinskih) ali celo mestnih oblasti. Že v letu 1945 je Ministrstvo za prosveto prevzelo skrb za mariborsko gledališče. Tudi Radio Ljubljana je z letom 1945 prenehal delovati kot društvena ustanova in je postal osrednja slovenska kulturna ustanova. Prav tako so bili pred letom 1941 od različnih virov financiranja, torej proračun-

1 Službeni list šefa pokrajinske uprave v Ljubljani, 13. 11. 1943, str. 294.

2 Uradni list Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije (UL SNOS in NVS), 19. 9. 1945, št. 35, str. 161-163.

3 UL LRS, 25. 5. 1948, št. 23, str. 211.

4 UL SNOS in NVS, 4. 8. 1945, št. 23, str. 22-23.

5 UL SNOS in NVS, 22. 9. 1945, št. 37, str. 167-168.

6 UL SNOS in NVS, 27. 10. 1945, št. 47, str. 229-230.

7 UL SNOS in NVS, 31. 10. 1945, št. 48, str. 234-235.

8 UL SNOS in NVS, 7. 11. 1945, št. 50, str. 247-248.

skih in dodatnih subvencij, odvisni Prirodoslovni, Etnografski, Zemljepisni, Šolski in muzeji zunaj Ljubljane, npr. Pokrajinski muzej v Mariboru, Mestni Ferko muzej na Ptuj, poleg njih tudi Narodna galerija in Univerzitetna biblioteka. Za vse te ustanove velja, da je z letom 1945 ali v naslednjih letih finančno skrb zanje prevzela slovenska vlada. Rednejši priliv sredstev iz državnega proračuna pa je omogočalo mirnejše poslovanje in bolj sistematično načrtovanje dela.⁹

Kot primer takšnega preoblikovanja naj omenim le sedanji NUK oziroma predvojno Univerzitetno biblioteko. Uredba NVS z dne 13. oktobra 1945 pravi, da *"se spremeni 'Univerzitetna biblioteka v Ljubljani' v centralno knjižnico federalne Slovenije z imenom 'Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani'."*¹⁰

Finančna podpora razvoju osrednjih kulturnih ustanov je bila vsaj prva povojna leta izrazito enostranska, saj je bila namenjena predvsem za tehniške stroke, humanistika in družboslovje pa sta bila potisnjena na stranski tir. Ko je Boris Kidrič novembra 1950 ugotavljal, da v Ljubljani gradijo naenkrat deset inštitutov in da so to *"predvsem inštituti prirodoznanstvenega in tehničnega značaja"*, je ocenil, da je to *"čisto naravno, da je bilo treba dati primat prirodoznanstvenim vedam"*.¹¹

Izraza Slovenija in slovenski se nista pojavljala le v uradnih imenih ustanov, temveč še na številnih drugih mestih, da bi bilo vsem jasno, da niso več v Dravski banovini, tej ali oni oblasti ali deželi, temveč v Sloveniji. Direkcija pošte v Ljubljani je v prvem mesecu po koncu vojne pretiskala 16 različnih vrst znamk, ki so bile v veljavi pred 9. majem 1945. Poleg poenotenja vrednosti v novo denarno enoto je na znamke natisnila tudi napis Slovenija in simbole nove oblasti.¹² Toda te znamke so bile v veljavi le nekaj tednov, saj so postale 1. julija 1945 veljavne le enotne jugoslovanske znamke.¹³ V starih učbenikih za zemljepis, ki jih je prosvetni svet Ministrstva za prosveto Slovenije dovolil v začasno uporabo v šolskem letu 1945/46, so morale biti, preden so šli učbeniki v prodajo, navedbe Dravske banovine preplepljene z imenom Slovenija.¹⁴

Žal pa se slovenščina ni enakomerno uveljavljala na vseh področjih javnega življenja. Slovenski politiki v Beogradu na sejah zveznih državnih organov niso uporabljali materinega jezika, nekateri so tudi v uradnih dopisih iz Beograda, kjer so bili predstavniki Slovenije, pisali slovenskim oblastnim organom v neslovenskem jeziku. Z razformiranjem slovenskih vojaških enot je slovenščina vnovič izginila iz vojaškega izrazoslovja. Tudi v Sloveniji so se pod vplivom jezikov drugih južnoslovanskih narodov v uradno izrazoslovje vpletale besede, ki niso ravno slovenskega izvora. Tako smo imeli prva leta po vojni v Sloveniji fizkultura in ne športna ali telovadna društva in tudi pri slovenski vladi je bil Komite za fizkulturo. Namesto predsednikov in predsedstva smo imeli ponekod uradno prezidente in prezidije. Uradni prevodi Uradnega lista FLRJ (in drugih zakonskih določb) v slovenščino pa so bili prva leta po vojni pogosto takšni, da marsikateri Slovenec posameznih odredb ni mogel razumeti.

Leto 1945 je torej prineslo pogoje za uveljavitev slovenskega jezika, toda do realizacije na nekaterih področjih (kinematografi, plakati, napisi na železniških postajah) je

9 Arhiv Republike Slovenije (ARS), Fond Ministrstva za prosveto LRS (MP LRS). V š. 13 so pole s podatki o proračunskih sredstvih in subvencijah za leta 1938/39, 1945 in 1946, ki pričajo o velikem porastu proračunskih postavk in po drugi strani o nižanju bolj negotovih subvencij.

Glej tudi: Naša prosveta in kultura (o delu Ministrstva za prosveto Narodne vlade Slovenije od osvoboditve), Ljubljana 1945.

10 UL SNOS in NVS, 24. 10. 1945, št. 46, str. 225-226.

11 ARS, Fond Republiške konference SZDLS (RK SZDLS), št. 24, Stenografski zapisnik seje IO OF Slovenije, 13. 11. 1950, str. 21.

12 UL SNOS in NVS, 23. 6. 1945, št. 11, str. 59-60.

13 UL SNOS in NVS, 4. 7. 1945, št. 14, str. 66.

14 ARS, MP LRS, š. 27, Zapisnik o VIII. seji Prosvetnega sveta, dne 30. julija 1945.

prišlo šele po dveh desetletjih, o uporabi slovenščine v vojski pa so po dveh desetletjih šele začeli resneje razmišljati.

V nasprotju z dosedaj opisanimi koraki naprej v emancipaciji slovenskega jezika in slovenske kulture je prineslo po drugi strani leto 1945 precejšnjo zavoro za še hitrejši razvoj slovenske umetnosti in znanosti. Vzrok za to je značaj nove oblasti. V ustavi formalno zapisana demokracija in večstrankarstvo dejansko nista zaživela. Edina stranka (Ljudska fronta, katere del in vodilna sila je bila KPJ) je začela uveljavljati svoje ideje in svojo edino zveličavno resnico na vseh področjih življenja, tudi v kulturi.

Najpočasneje je zavzemanje vodstva ustanov potekalo ravno v kulturni sferi, saj so bila leta 1945 za KPJ pač pomembnejša politična in gospodarska vprašanja, za celovit nadzor nad delom kulturnih ustanov pa je Partiji primanjkovalo časa in kadra. Poleg tega ni imela izdelane lastne vizije kulturne politike, posnemanje sovjetske prakse v povsem drugačnem kulturnem okolju pa je kmalu pokazalo, da načela in direktive, izdelane za kulturno zaostalega ruskega mužika ali nepismenega balkanskega kmeta pač niso primerne za deželo, kjer pismenost ni bila dosti pod 100% in kjer je imela skoraj vsaka družina naročen vsaj po en časopis, revijo ali knjižno zbirko.

Vojna zmagovalka na Slovenskem, Osvobodilna fronta slovenskega naroda, ni imela enotnega pogleda na kulturno problematiko. Spori o vprašanih avtonomije umetnosti in znanosti ter ocenjevanja kulture z njenimi merili ali z ideološkimi kriteriji segajo že v predvojni čas spora na književni levici, do ponovnega poudarjanja različnosti pogledov pa je prišlo že v vojnem času na stalno osvobojenem ozemlju v Beli krajini leta 1944. Umetniki v Osvobodilni fronti, združeni v Slovenskem umetniškem klubu, so enotno zavračali utilitarne teze o t. i. partizanski brezi, ki je od umetnikov zahtevala aktualistično zasnovano umetnost in podrejanje trenutnim političnim razmeram. Kritike Josipa Vidmarja, Boža Voduška in drugih umetnikov so vsaj začasno zalegle, tako da so posegli v razpravo tudi vodilni komunisti, npr. Boris Kidrič in Aleš Bebler, in skušali utišati preveč zagrete propagandiste v lastnih vrstah.¹⁵

Poteza vodilnih komunistov ni bila mišljena kot popuščanje kulturnikom, pač pa kot pragmatična rešitev v trenutku, ko še ni bilo smiselno na novo načenjati polemik s sodelavci v OF. Na ožjih partijskih konferencah so namreč vodilni slovenski partijski ideologi leta 1944 že nakazali, kakšno kulturnopolitično usmeritev bodo zagovarjali po vojni.

Teze s partijske konference kulturnih delavcev 25. januarja 1944 (uvodničar je bil po vsej verjetnosti Boris Kidrič) kažejo na jasno posnemanje sovjetske kulturne politike: politično izrazoslovje in politično ocenjevanje umetnosti, zahteva po povsem določeni tendenčnosti, pohvale za *"napredno teorijo marksizma in pa leninizma, ki ni samo politično vodilo, ampak tudi kulturno"* in povsem jasna zahteva: *"Nov tip umetnika mora biti nov človek - komunist v vsem svojem življenju... Stremeti moramo za tipom umetnika, ki je nastal v S(ovjetski) Z(vezi)."* Po drugi strani pa so izrekli kritiko na račun stališč Josipa Vidmarja na kongresu kulturnih delavcev v OF januarja 1944, češ da je *"pri nas v tem pogledu še vedno preveč ohlapnega, ofarskega govorjenja"*.¹⁶

Izrazito enostransko ocenjevanje kulture v duhu sovjetskih socrealističnih načel je bilo med slovenskimi komunisti že v letih 1944 in 1945 najbolj opazno pri Borisu Zihlerlu. V njegovih člankih najdemo zgolj politično izrazoslovje in politično ocenjevanje kulture, nekaj vredni pa so bili zanj le tisti sodobni slovenski ustvarjalci, ki so aktivno sodelovali v narodnoosvobodilnem boju.¹⁷

15 Aleš Gabrič: Slovenski umetniški klub. Zgodovinski časopis, 43, 1989, št. 1, str. 97-105.

16 Dokumentacija Akademije za gledališče, radio, film in televizijo (D AGRFT), a. e. 302, Ing. Filip Kumbatovič: Zapiski.

17 Glej: ARS, Dislocirana enota II (DE II), š. 666, m. III/6, Marksistično-leninistična teorija umetnosti (po

Osvobodilna fronta tako ob koncu vojne ni imela enotnih kulturnopolitičnih pogledov, saj so se mnenja kulturnih delavcev in komunistov bistveno razlikovala. V prvih povojnih mesecih sta oba koalicijska partnerja še enkrat, tokrat že v osvobojeni Ljubljani, razgrnila karte in povedala, kaj si mislita o bodočem razvoju kulture. Josip Broz - Tito se je na svojem obisku maja 1945 v Ljubljani zadržal tudi v daljšem pogovoru s slovenskimi kulturniki. Šestčlansko delegacijo uglednih slovenskih kulturnikov je vodil Oton Župančič, Titu jo je predstavil minister za prosveto Ferdo Kozak, slovenski partijski vrh pa je na pogovoru zastopala Lidija Šentjura. Ob omenjanju posameznih javnih osebnosti je Tito dobro ocenil tiste, ki so sodelovali v NOB, slabo pa tiste, ki so stali ob strani, pa čeprav niso aktivno sodelovali s kolaboracijo. Pogovor je nanesel tudi na Miroslava Krležo, ki ga je Tito obsojal, ker ni sprejel poziva za sodelovanje. Precej nespodobno je o Krleži govoril Župančič, ki se je nasploh največ pogovarjal s Titom, drugi člani delegacije pa so bili bolj tiho in so si lahko le mislili, kam vodi tovrstno obravnavanje kulture.¹⁸

Prav tako ozko pojmovanje kulture je bilo moč leta 1945 najti še v nekaterih člankih, ki jih je objavljalo predvsem glasilo KPS Ljudska pravica. Precej drugačne glasove pa je bilo moč slišati 2. avgusta 1945 na 4. plenumu kulturnih delavcev v Osvobodilni fronti. V referatih Ferda in Juša Kozaka, Franceta Kidriča, Josipa Vidmarja in Edvarda Kocbeka je sicer prevladoval optimistični zanos ob koncu pravkar končane morije in misli o pogojih za razrast kulture, ki jih je omogočila NOB, toda v govorih ni bilo zaslediti utilitarnega duha, značilnega za komunistične ideologe. V posameznih delih govorov so bila jasno izrečena stališča, ki so bila diametralno nasprotna od zahtev komunističnih prvakov. Juš Kozak je s kritiko socialističnega realizma, ki se je po njegovem mnenju *"le v redkih primerih dvignil nad apologijo družbenih idej in tendenc"*,¹⁹ nasprotoval prizadevanjem KPJ po enoznačnosti v umetnosti. Edvard Kocbek pa je s kritiko katerega koli svetovnega nazora, ki se *"podaljšuje z obvezno ideološko koncepcijo v svet, kjer enotnosti po naravi ni mogoče več ustvariti"*,²⁰ pokazal na tendenco novih oblastnikov, da bi iz marksizma-leninizma naredili nov katekizem, ki bi se ga morali učiti in se mu podrediti vsi državljani.

V eni točki so bili komunisti in kulturni delavci v Osvobodilni fronti le enotni. Vsi so glasno kritizirali tiste kulturnike, ki so sodelovali z okupatorji in kolaboracijo, le da so pri tem komunisti zagovarjali vse ostrejšje pojmovanje kulturnega molka in ga po vojni izrabljali kot možnost za obračunavanje z neposlušnimi intelektualci.²¹

Ob večanju vpliva KPS na vseh področjih javnega življenja je vedno bolj na pomen pridobivalo stališče komunističnih ideologov, plenum kulturnih delavcev pa je z letom 1945 praktično prenehal obstajati (obnovljeni plenumi ob koncu sedemdesetih let sodijo že v neki drugi časovni in tematski okvir). Zveličavna in "pravilna" je postala le ena usmeritev, njena vloga pa vse pomembnejša. V letu 1945 vsaka drugačnost še ni bila deležna ostre politične kritike, cenzurnih posegov ali celo sodnih pregonov. Do tako ostrih posegov v kulturi je začelo prihajati po letu 1946. Toda v letu 1945 je KPS že začela politično pritiskati na kulturne ustanove in jim poskušala urezati nov krog po lastni meri.

Do prvega večjega konflikta med predstavniki nove oblasti in pomembno slovensko

predavanjih tov. Ziherla); Boris Ziherl: Slovenski kulturni delavci v narodno osvobodilnem boju. Novi čas, Murska Sobota, 12. 5. 1945, št. 19, str. 4.

18 Marjeta Adamič: Srečanje maršala Tita s predstavniki slovenskih kulturnih delavcev v maju 1945 v Ljubljani. Kronika, XXXVI, 1988, št. 1-2, str. 100-104.

19 Juš Kozak: Osvobodilna vojna-vir nove tvornosti. Slovenski zbornik 1945, Ljubljana 1945, str. 26.

20 Edvard Kocbek: Osvobodilni boj in svetovni nazor. Slovenski zbornik 1945, Ljubljana 1945, str. 33.

21 Aleš Gabrič: Kulturni molk. Prispevki za novejšo zgodovino, XXIX, 1989, št. 2, str. 385-413.

kulturno ustanovo je prišlo ob vprašanju čistke proforskega kadra na Univerzi. Prve dni junija 1945 so terenski odbori OF pripravili spiske profesorjev, ki naj bi jih odpustili iz službe; večina le-teh je maja 1945 zapustila Slovenijo. Rektor Milko Kos je zastopnikom OF odgovoril, da bo postopal v skladu s še veljavno občo univerzitetno naredbo, s tem pa se terenski odbori OF niso strinjali. Najdlje je šel 4. junija 1945 terenski odbor OF na Tehniški fakulteti, ki je menil, *"da je on sam pristojna oblast za reševanje teh vprašanj"* in da se o sklepih ne misli pogovarjati z Univerzitetnim senatom, temveč *"bo terenski odbor sporočil svoje sklepe tovarišu rektorju, da jih ta odpremi v izvršitev na višjo pristojno oblast"*. Rektor Milko Kos je na plenumu terenskih odborov OF zagovarjal stališče, ki ga je po njegovem predlogu sprejel Univerzitetni senat, ker bi bila, kot je sam poudaril, *"tako zavarovana avtonomija univerze"*. Toda zastopniki OF na fakultetah so zavrnili stališče Univerzitetnega senata, predlogu OF pa sta nasprotovala le zastopnika Filozofske fakultete, rektor Milko Kos in dekan Jakob Kelemina, ki pa sta bila seveda preglasovana.²²

Univerzitetni senat je zaradi tega poslal 8. junija k ministru za prosveto delegacijo, toda Ferdo Kozak je članom senata povedal, da podpira stališče terenskih odborov OF, saj *"smatra izvršitev pregleda vsega osebja na univerzi potom terenskega odbora OF kot popolnoma umestno in odgovarjajoče sedanjim izrednim razmeram, kajti v sklopu univerze je razumeti tudi terenski odbor OF. Jugoslovanski zakoni imajo veljavo le, v kolikor se dajo spraviti v sklad z zakonodajo osvobodilne borbe. Uredba te so pa tudi terenski odbori."*²³

Po koncu postopka so bili iz službe odpuščeni vsi tisti, ki so emigrirali in niso mogli opravljati službenih obveznosti, poleg njih pa je bilo upokojenih še nekaj profesorjev.²⁴ Precej prostovoljna uporaba še veljavne zakonodaje je nakazala, da se tudi kulturne ustanove ne bodo mogle izmuzniti izpod nadzora vse bolj nepravnega družbenega sistema.

Toda to ni bil edini poseg oblasti na univerzitetna tla v letu 1945. Uredba zvezne vlade iz junija 1945 je določala, da se izločijo Medicinske fakultete iz sklopa univerz in da namesto v resor Ministrstva za prosveto sodijo pod Ministrstvo za zdravstvo. Pravkar izpopolnjena ljubljanska Medicinska fakulteta torej ni prinesla zgolj izpolnitve zahtev slovenskih zdravnikov, temveč hkrati tudi začetek novih težav. Zahtevo zvezne vlade je slovenska vlada izpolnila 31. julija 1945, ko je minister za narodno zdravje Marjan Ahčin izdal tozadevni odlok. Poleg prenosa pristojnosti pod drugo ministrstvo je bil razpuščen dotedanji fakultetni svet in imenovan novi,²⁵ kar je omogočalo čistko tudi na tej fakulteti, saj med "novimi" profesorji ni bil naveden dotedanji dekan Karlo Lušicky, ki je prve tedne povojnega obdobja prebil v zaporih novih oblastnikov.

Precej razburjenja in nejevolje so leta 1945 na Univerzi povzročile še nekatere druge poteze Ministrstva za prosveto, kot so bila nova načela vpisa na fakultete, imenovanja zaposlenih direktno iz ministrstva mimo univerzitetnih oblasti, in zahteve, naj se vključi v Univerzo tudi Zavod za telesno vzgojo. Temu je Univerzitetni senat odločno nasprotoval, češ da šolanje na zavodu nima značaja univerzitetnega študija. Tudi predstave o obliki in načinu študija na ustanavljajoči se Gospodarski fakulteti so bile leta 1945 še precej nejasne in so bolj kot na univerzi o tem premišljevali na pristojnem ministrstvu.²⁶

22 Arhivsko muzejska služba univerze (AMSU), Zapisniki, knjiga 8, glej seje univerzitetnega senata junija 1945.

23 AMSU, Zapisniki, knjiga 8, Uradni zaznamek (Milko Kos), 10. 6. 1945.

24 AMSU, Zapisniki, knjiga 8, Zapisnik redne seje univerzitetnega senata, 7. 9. 1945.

25 UL SNOS in NVS, 4. 8. 1945, št. 23, str. 101-102.

26 Glej zapisnike sej univerzitetnih oblasti v letu 1945 v AMSU, Zapisniki, knjiga 8.

Leto 1945 za akademijo ni bilo tako burno kot za univerzo, ne bi pa mogli reči, da je bilo ravno mirno. Kot sem že omenil, ji je bilo vrnjeno prvotno ime Akademija znanosti in umetnosti. Njen novi predsednik France Kidrič je šel junija 1945 skupaj s predsednikoma beograjske in zagrebške akademije na potovanje v Sovjetsko zvezo, da bi spoznal organizacijo sovjetskih akademij in navezal stike z njimi. Po sovjetskem vzoru so začeli tudi pri ljubljanski akademiji ustanavljati raziskovalne inštitute, ki so bili pred tem običajno organizacijsko vezani na univerzo.

V čistkah akademija ni bila tako prizadeta kot univerza. Matematik Rihard Zupančič je maja 1945 emigriral in bil zaradi nezmožnosti nadaljnjega sodelovanja v delu akademije 25. julija 1945 črtan iz članstva. Filozof Franc Veber pa se je, verjetno ne ravno najbolj prostovoljno, sam odrekel članstvu že 18. maja, torej le nekaj dni po koncu vojne.²⁷

Veliko zarez je leto 1945 prineslo v društveno dejavnost. Novi oblastniki so z zagovarjenjem ene in edine resnice hkrati pristajali tudi na ustanavljanje le po ene stanovske organizacije posamezne umetniške in znanstvene stroke. V novem zakonu o društvih, zborovanjih in drugih javnih shodih, ki ga je sprejela zvezna skupščina 25. avgusta 1945, so bili tudi zelo ohlapno formulirani člani, da lahko oblast prepove delovanje strankam in društvom s fašističnim ali profašističnim značajem in tistim, ki razpihujejo narodno ali versko sovraštvo. V strankah oz. društvih je bilo prepovedano sodelovati osebam brez volilne pravice.²⁸ Tako so bile odvzete možnosti organiziranja vsem, ki so bili obsojeni na izgubo državljskih pravic, precej tovrstnih kazni pa so poleti 1945 izrekla sodišča narodne časti, ki so sodila mnogim javnim osebnostim.

V jesenskih mesecih leta 1945 je dobila društvena dejavnost na osnovi nove zakonodaje povsem novo obliko. Ohlapnost zakona o društvih je slovenska oblast izrabljala kot podporo organiziranju in priznanju delovanja le tistim organizacijam, ki so formalno pristajale na program Osvobodilne fronte, preostalim proslilcem ali drugače rečeno protikandidatom OF pa je bila onemogočena javna dejavnost.

Književniki pri tem niso imeli večjih težav, saj so bili že prej združeni v enotnem društvu, ki ga je med vojno po splošnem prepričanju ustrezno vodil France Koblar, tako da pritožb na račun društva nova vodilna politična garnitura ni izrekla. Čistke niso bile potrebne, ali kot je to ocenil Koblar, *"tisti redki člani, ki so zašli na stranpota, pa so se sami izločili, oziroma jih je narodna oblast zaslužno kaznovala za njihovo protinarodno delovanje"*. (To velja za krog Doma in sveta, katerega večji del je emigriral, tisti, ki so ostali v Sloveniji, pa so bili v politični nemilosti ali celo obsojeni pred sodišči.) Na prvem povojnem občnem zboru 8. oktobra 1945 so se člani zedinili za javne volitve, edino kandidatno listo pa so predlagali partizanski pisci, tako da so bili v njej zgolj privrženci Osvobodilne fronte. Koblar jih je sicer opomnil, da nekateri kandidati sploh še niso člani društva, na to pa je Prežihov Voranc preprosto odgovoril, *"da bodo pa sedaj postali in se zato lahko volijo v odbor"*. Novi predsednik društva je postal Miško Kranjec,²⁹ ki je ostal na tem mestu do leta 1950. V tem času je vodil društvo bolj po političnih kot pa po strokovnih merilih in se tudi zaradi stalnih prizadevanj po politizaciji društva zameril številnim slovenskim piscem.

Tako kot enotno društvo književnikov naj bi delovala tudi druga umetniška društva. Novi oblastniki so, poskušajoč zabrisati kakršno koli kontinuiteto s starimi časi, štel za skupnega predhodnika sicer zelo različnih društev partizanski Slovenski umetniški

27 Letopis Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, 2. knjiga 1943-1947, Ljubljana 1947, str. 26.

28 Posebna priloga k UL SNOS in NVS, 19. 9. 1945, št. 36, str. 301-303.

29 Arhiv Društva slovenskih pisateljev (A DSP), Zapisnik izrednega občnega zbora Društva slovenskih književnikov v Ljubljani, dne 8. oktobra 1945.

klub.³⁰ Toda kontinuitete s predvojno dejavnostjo društev se na tako enostaven način pač ni dalo zabrisati.

Največ dela so imeli novi oblastniki z oblikovanjem enotnega društva likovnih umetnikov, saj so se ti že pred vojno združevali ne le v osrednjem Društvu slovenskih upodablajočih umetnikov, temveč tudi v skupinah po sorodnih umetniških pogledih. Miha Maleš je zato jeseni 1945 sprožil akcijo za obuditev kluba Neodvisnih, v katerem so bili zadnja leta pred vojno priznani slovenski likovniki. Po informacijah, ki so prišle na uho ljubljanskemu partijskemu komiteju, je k sodelovanju pritegnil *"tudi del poštenih umetnikov: Omerzo, Kobeta"*. Zato je Mestni komite KPS Ljubljana napovedal vojno klub, ki bi lahko bil po njegovem mnenju konkurent osrednjemu društvu: *"Med umetniki je 14 partijcev in veliko število dobrih OF-arjev. Dela se na tem, da se to zvezo razbije."* Komunistični partiji Slovenije in Osvobodilni fronti sta v akciji zatiranja Kluba neodvisnih na pomoč priskočila še notranja uprava in propaganda. Maleša so zaprli in mu zagrozili s sodiščem. Kot vzrok za obtožbo seveda ni bilo možno navesti organiziranje društva, saj to ni bilo v nasprotju z zakonodajo. Zato je bilo potrebno poseči v vojni čas in najti Maleševo črno piko. Vzrok za morebitno obtožnico so našli v dejstvu, da je Maleš za zbornik in za revijo Umetnost, ki jo je izdajal tudi med vojno, dobival subvencije od Italijanov. To pa je bilo dovolj za preprosti sklep: *"Organiziranje Kluba neodvisnih se torej lahko smatra kot sovražno dejanje."*³¹

Da bi lahko ljudje še bolj spoznali vso "nemoralnost" početja Mihe Maleša, je partijsko glasilo Ljudska pravica 22. decembra 1945 objavilo še članek Draga Šege Slučaj Mihe Maleša. V njem je Maleša zaradi v vojni izdanih publikacij (v njih je bilo, to je treba priznati, bore malo politizacije kulture) obtožil kulturne kolaboracije s fašizmom in nič manj kot narodnega izdajstva.³²

Kot najpomembnejše društvo novih oblastnikov je bilo 19. junija 1945 ustanovljeno Društvo za kulturno sodelovanje Slovenije s Sovjetsko zvezo, v katerega so bili včlanjeni kulturniki člani Osvobodilne fronte. Predsednik je postal Fran Albreht, sekretar Mile Klopčič, Oton Župančič častni predsednik itd.³³ Dejavnost društva je bila nakazana že v imenu, nekoliko nenavadno pa je, da so se člani društva že s pravili povsem zavestno podredili zveznemu društvu v Beogradu.³⁴

Toda tudi ugledni kulturniki ruskega rodu kot so bili Nikolaj Preobraženski, Ivan Željeznov, Lilijana Maklecova in drugi so hoteli julija 1945 organizirati svoje "rusko" društvo. Pri tem pa niso bili uspešni, saj jim je slovenska vlada odgovorila, da bodo vsa sorodna društva, ki temeljijo v predvojnih "ruskih" društvih, razpuščena *"kot protipravna duhu novega časa in današnjemu državnotpolitičnemu ustroju, vsa njihova imovina pa bo najverjetneje pripadla Društvu za kulturno sodelovanje z ZSSR"*.³⁵ Podoben odgovor vladnih ustanov so dobro leto dni pozneje dobili tudi ustanovitelji Društva bivših borcev Rdeče armade, saj jih ministrstvo za notranje zadeve ni hotelo registrirati. Pa tudi vlada je menila, da *"kar ima v pravilih to društvo, ima v programu že Društvo prijateljev SZ"* (mišljeno je Društvo za kulturno sodelovanje Slovenije s SZ, ki je svoje korenine iskalo v predvojnem Društvu prijateljev SZ, op. p.) in zato ni ugodila pritožbi

30 ARS, Arhiv Zveze kulturnih organizacij Slovenije (ZKOS), f. 1, m. 1, Kulturno umetniško društvo v Ljubljani, 15. 4. 1946.

31 Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Fond Mestnega komiteja Komunistične partije Slovenije Ljubljana (MK KPS Ljubljana), š. 1, m. 1, Zapisnik seje MK KPS, 1945, nedatirano.

32 Drago Šega: Slučaj Mihe Maleša. Ljudska pravica, VI, št. 208, 22. 12. 1945, str. 4.

33 Ljudska pravica, VI, 20. 6. 1945, št. 49, str. 3.

34 Pravila Društva za kulturno sodelovanje Slovenije z ZSSR, Ljubljana 1945.

35 Citirano po: Jera Vodušek Starič: Prevzem oblasti 1944-1946, Ljubljana 1992, str. 285.

Društva bivših borcev Rdeče armade.³⁶

Veliko večjega pomena je bilo zaradi množično razvejane amaterske kulturne dejavnosti na Slovenskem vprašanje delovanja zvez kulturnih društev. Osvobodilna fronta je že na osvobojenem ozemlju leta 1944 snovala enotno društveno zvezo z imenom Prosvetna matica. Začetni koraki zveze so bili narejeni pod budnim pokroviteljstvom Ministrstva za prosveto, zborovanje ljudskoprosvetnih delavcev 25. septembra 1945 pa pomeni "uradni" začetek delovanja organizacije, ki jo danes poznamo pod imenom Zveza kulturnih organizacij Slovenije. Za prvega predsednika zveze je bil izbran Prežihov Voranc, 6. novembra pa je notranje ministrstvo dovolilo delovanje in potrdilo pravila. Prvotno ime zveze je bilo Ljudska prosveta - zveza prosvetnih društev in organizacij.³⁷

Od predvojnih zvez društev je za registracijo zaprosila tudi Prosvetna zveza v Ljubljani, zveza katoliških prosvetnih društev. Toda Ministrstvo za notranje zadeve ni ugodilo njeni prošnji in jo je 2. oktobra 1945 razpustilo, po pritožbi Prosvetne zveze pa je Narodna vlada Slovenije potrdila odločitev notranjega ministrstva. Kot vzrok je navedla delovanje Prosvetne zveze v vojnih letih, ki da je podpirala fašistični okupacijski sistem, nasprotovala osvobodilnemu gibanju, podpirala kolaborantske vojaške enote in "neposredno sodelovala z izdajalskimi profašističnimi organizacijami".³⁸ Po dokončni prepovedi delovanja je ministrstvo za notranje zadeve izdalo 2. januarja 1946 odločbo, s katero je poddržavila vso nepremičnino in premičnino Prosvetne zveze, precejšen del te imovine pa je prevzela v uporabo Ljudska prosveta.³⁹

Našteli bi lahko še veliko sorodnih primerov, ko je bilo med društvi, ki so v pravila napisala podobno področje delovanja, izdano dovoljenje za delovanje le tistemu, ki so ga vodili člani Osvobodilne fronte, zavrnjena pa je bila zahteva za obnovitev delovanja društva, registriranemu že pred aprilom 1941. Končni rezultat prilagajanja društvene dejavnosti in društvenih pravil novim zakonskim predpisom je bilo drastično zmanjšanje števila društev. Ministrstvo za notranje zadeve je oktobra 1945 poročalo, da je bilo od 6815 predvojnih društev izdano dovoljenje za delovanje le 1153 društvom, ostala pa bodisi niso zaprosila za obnovo delovanja ali pa jim je notranje ministrstvo zavrnilo prošnjo za vpis v register dovoljenih društev.⁴⁰

Precej megle so bile perspektive tudi za marsikatero po društvenem zakoniku delujočo pomembno slovensko kulturno ustanovo z dolgoletno tradicijo, ki sicer leta 1945 ni bila razpuščena. Kot najbolj znan primer je treba v prvi vrsti omeniti Slovensko matico. Njen predsednik Dragotin Lončar zaradi zdravstvenih težav že več let ni vodil Maticice, poleg tega pa so ga komunisti že pred vojno označevali za političnega nasprotnika. Lončarjeva odstopna izjava avgusta 1945 ni v ničemer vplival na dejavnost oz. bolje rečeno nedejavnost Slovenske matice v prvih povojnih letih, saj je bil prvi občni zbor po vojni šele leta 1947. Na njem je bil za predsednika izbran dotedanji podpredsednik, novim oblastnikom politično lojalni Oton Župančič. Že na sejah matičinega odbora avgusta 1945 so tisti, ki so bili med vojno v partizanih, in tisti, ki so ostali v Ljubljani, zagovarjali zelo različne poglede na vlogo in način delovanja Slovenske matice.⁴¹

Političnih pritiskov je bila zaradi domnevnega kršenja kulturnega molka deležna tu-

36 ARS, Zapisniki sej vlade LRS, Zapisnik 15. seje, 5. 9. 1946.

37 ARS, ZKOS, š. 1, m. 4, Zborovanje ljudskoprosvetnih delavcev (in priloge); Dopis ministrstva za notranje zadeve NVS - Ljudski prosveti, 6. 11. 1945; Pravila Ljudske prosvete.

38 Razpust Prosvetne zveze. Obzornik, I, 1946, št. 1-2, str. 79-80.

39 ARS, ZKOS, š. 1, m. 4, Prosvetna zveza v Ljubljani in Prosvetna zveza v Mariboru, 26. 2. 1946; Okrožnica ministrstva za notranje zadeve.

40 Jera Vodusek Starič, nav. delo, str. 286.

41 Peter Vodopivec: Dragotin Lončar in Slovenska matica. Glasnik Slovenske matice, XVIII, 1994, št. 1-2, str. 69-70.

di Glasbena matica. Prav tako je pred vojno po društveni zakonodaji delovalo Filharmonično društvo. Usoda teh dveh glasbenih ustanov je bila 23. oktobra 1945 tema pogovorov med zastopniki Ministrstva za prosveto, Glasbene matice, Filharmoničnega društva in Glasbene akademije. Obe društvi sta bili v dotedanji obliki ukinjeni in podržavljeni. Skrb za šolo, edicije in knjigarno Glasbene matice ter Filharmonijo je prevzela država, društvo pa je še naprej ostal pevski zbor Glasbene matice, ki se je po ustanovitvi odbora OF v zboru vključil v Ljudsko prosveto.⁴²

Nasilni poskus prekinjanja kontinuitete društvenega delovanja je podobno kot na že omenjene vplival še na številna druga umetniška, znanstvena in strokovna društva. Poleg politike novih oblastnikov so na počasno oživljanje društvene dejavnosti v veliki meri vplivale še slabe gospodarske razmere. Strokovna in znanstvena društva, ki skrbijo predvsem za izdajanje strokovnih glasil, so morala na boljše čase še čakati. Oživljanje dejavnosti starih strokovnih društev, ustanavljanje novih in izdajanje strokovnih glasil je bolj množičen razmah dočakalo v začetku petdesetih let.

Podobno zarezo kot v društveno dejavnost je leto 1945 prineslo tudi v publicistiki in založništvu. Izrazito enoznačno ocenjevanje vse dotedanje dejavnosti, merjeno skozi očala marksizma-leninizma, je privedlo do ukinitve številnih časopisov in založb. Kot eno od najpomembnejših nalog v letu 1945 si je namreč slovenski partijski vrh zadal prevzem nadzora nad delom vseh tiskarn in založb. Akcijo naj bi izpeljali tako, da bi pregledali poslovanje tiskarn v vojnem času in za vsako še najmanjšo sodelovanje z okupatorjem izdali odlok o razlastitvi in podržavljenju tiskarne. Končni cilj akcije je bil po besedah Borisa Kidriča, izrečenih decembra 1945, naslednji: *"Treba je organizirati tiskarne tako, da se bo kontroliralo ves material, ki gre v tisk in kaj ter kje se tiska. Tukaj mora naša agit. propagandna komisija pomagati organizirati vse to delo, izvesti in voditi kontrolo. Vodstvo tiskarskega trusta mora biti v naših rokah. Tudi vse razdeljevanje papirja na tiskarne mora biti v naših rokah."*⁴³

Veliko tiskarn so že avgusta 1945 zaplenili z odločbami sodišč narodne časti, ker so izdajali, tiskali in razširjali knjige in tiskovine okupatorjev in kolaborantov.⁴⁴ Dodati pa je treba, da je konec izhajanja za velik del revij in publikacij prinesel že začetek, in ne šele konec vojne. Toda tako kot za društva tudi za založbe in tiskarne velja, da jim leta 1945 ni bila omogočena oživitve predvojne dejavnosti.

Politični zaton starih slovenskih meščanskih strank je v bistveno spremenjenih političnih razmerah prinesel tudi slovo starih časopisov, Slovenca in Jutra. Umakniti sta se morala in pri tem predati imetje glasilom novih političnih oblastnikov, Slovenskemu poročevalcu in Ljudski pravici. Za slovensko umetnost in znanost pa je bilo bolj od razpleta usode propagandistične žurnalistike pomembno, kako bodo v novih razmerah delovale založbe.

Tudi na tem področju je leto 1945 prineslo politično enoglasnost, saj večina predvojnih založb in revij, tako katoliških, liberalnih kot marksističnih, ni obnovila dejavnosti. Namesto njih so oblastne politične organizacije ustanovile založbe s točno določenimi nalogami. KPS je ustanovila Cankarjevo založbo, ki je nadaljevala predvojno ilegalno založniško dejavnost komunistov. Založba je bila zadolžena za izdajanje klasične marksistične literature in novjših poljudnih in znanstvenih humanističnih in družboslovnih del, pisanih na podlagi marksističnih načel. Kot eno od prvih nalog je direktor Cankarjeve založbe Miško Kranjec septembra 1945 omenil izdajo Zgodovine VKP(b).⁴⁵

42 Cvetko Budkovič: Sto let pevskega zbora Glasbena matica 1891-1991, Ljubljana 1991, str. 67-69.

43 ARS, Fond centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije III (CK ZKS III), š. 2, Zapisnik seje CK KPS, 17. 12. 1945.

44 Jera Vodušek Starič, nav. delo, str. 277.

45 O Cankarjevi založbi (pogovor z Miškom Kranjcem). Ljudska pravica, V, št. 19, 9. 9. 1945, str. 7.

Kot založba Ministrstva za prosveto je bila 31. julija 1945 ustanovljena Državna založba Slovenije, ki je prevzela stare knjižne zaloge ter imovino bivših Banovinske založbe šolskih knjig, Nove založbe in glasbenih izdaj Glasbene Matice. Njene poglavitne naloge so bile izdajanje državnih tiskovin, šolskih učbenikov, strokovnih revij in distribucija knjig. Poleg tega je izdala tudi več baletristike, toda za to dejavnost je bil v prvi vrsti zadolžen Slovenski knjižni zavod, založba OF. Zveza mladine Slovenije pa je junija 1945 ustanovila Mladinsko knjigo, ki je dobila nalogo izdajati raznovrstno literaturo za mladino.⁴⁶

Od starejših založb je nadaljevala z delom Družba sv. Mohorja, za kar so se Mohorjani zahvalili predsedniku vlade Borisu Kidriču in Lovru Kuharju, ki je zagovarjal obnovo Mohorjeve družbe pri novih oblastnikih. Poleg Družbe sv. Mohorja pa je bila kot prvi poskus nadzora nad delom te še edine marksističnim načelom nepodrejene založbe novembra 1945 ustanovljena Tiskarna Družbe sv. Mohorja.⁴⁷ To so vodili komunisti in to je bila edina uradno registrirana Mohorjeva družba, kajti Družba sv. Mohorja ni pravno uredila svojega delovanja, pa je kljub temu nemoteno delovala. Vzrok za popustljivost oblastnikov je bil povsem pragmatičen. Pozicije Mohorjeve družbe na avstrijskem Koroškem so bile zelo močne in tudi problem lastništva Mohorjeve družbe v Celovcu leta 1945 še ni bil rešen. To pa so bili dovolj močni argumenti, da je v boju za Koroško slovenski politični vrh ob pogledu na pravno neurejeni položaj Mohorjeve družbe zamižal na obe oči.

Nove založbe so prevzeli novi upravniki in novi uredniki. Vsi še niso imeli zadosti izkušenj za vodstvo kulturno tako pomembnih ustanov, zato se ne gre čuditi številnim spodrsrljam in pomanjkljivostim slovenskega tiska v prvih povojnih letih. Mnogo tiskov ni imelo oznak založnika in letnic izdaje, priloge časopisov so bile brez potrebnih označb, zbirke so bile nedosledno oštevilčene in je imela, npr. zbirka Agitacijsko propagandne komisije pri CK KPS iz leta 1945 številke 1-7, 9, 10 in 18, o vmesnih pa ni bilo ne duha ne sluha. V nasprotju s tem pa ima Sindikalna knjižnica iz prvih povojnih let kar po tri zvezke s številkami 1-6. Kritike so bile deležne tudi slaba izdelava knjig s pogosto zmečkanimi ali zapacanimi listi, slaba vezava z neenako obrezo ali zamaščeno naslovnico. Pri zbirkah izdanih del pisateljev so bili zvezki različno veliki in je bilo, npr., prvih štirinajst zvezkov Zbranih del slovenskih pisateljev in pesnikov izdanih v osmih različnih velikostih. Kritik teh in drugih nepazljivosti in nenatančnosti Cvetko Kristan je napake odpustil le enemu, reviji Pavlihi, ker po njegovih besedah "*Pavlihi ni zameriti, saj je zaradi takih hudomušnosti pač - Pavliha*".⁴⁸

Bolj od teh hudomušnosti je bilo resno in za kulturo usodno vprašanje izbora tekstov v založbah. Da bodo podpirali izdajanje "progresivnih" knjig in omejevali "dekadenco", so komunistični ideologi glasno poudarjali že pred letom 1945. Prevzem oblasti pa jim je omogočal izvedbo načrtov. Tudi v literarnih kritikah so, kot sem že omenil, komunisti zahtevali politično ocenjevanje, in ne strokovnih kriterijev. To pa je v dani situaciji pomenilo, da so postali s spremembami iz leta 1945 neprimerni starejši umetniški točki.

Najprej je padla tančica molka nad tiste kulturnike, ki so jih novi oblastniki obdolževali sodelovanja z okupatorji in kolaboracijo. Julija 1945 imenovana komisija za pregled knjižnic pri Ministrstvu za prosveto je sestavila zajeten spisek prepovedanih del, ki so jih morali knjigarnarji in knjižničarji izločiti iz uporabe. Poleg fašistične in nacistične

46 Več o tem glej: Pet let slovenskega založništva v novi Jugoslaviji, DZS, Ljubljana 1950.

47 Družba sv. Mohorja Oživiljena. Koledar družbe sv. Mohorja za leto 1946, Celje 1945, str. 34-35

48 Cvetko A. Kristan: O nekaterih pomanjkljivostih naših tekstov. Pet let slovenskega založništva v novi Jugoslaviji, Ljubljana 1950, str. 20-27.

propagandne literature je ta usoda doletela leposlovna in znanstvena dela kulturnikov, ki so maja 1945 emigrirali, dela, s katerimi je bil po mnenju oblastnikov kršen kulturni molk, in družboslovna dela katoliških mislecev. Navodila za izločanje so bila precej nejasna in so zahtevala več korekcij, končni spisek prepovedanih del pa je bil sestavljen 6. novembra 1945. Iz slovenskih knjigarn in knjižnic so morala po teh direktivah izginiti dela Franceta Balantiča, Vinka Beličiča, Tineta Debeljaka, Frana Erjavca, Lamberta Erliča, Andreja Gosarja, Mirka Javornika, Stanka Kociperja, Jožeta Krivca, Jožeta Lovrenčiča, Alojzija Odarja, Ludvika Puša, Gregorija Rožmana, Zorka Simčiča, Narteja Velikonje, Aleša Ušeničnika, Cirila Žebota in še nekaterih slovenskih kulturnih in javnih delavcev.⁴⁹

Res da so na spisku prevladovali osebe, ki so se političnim obračunavanjem z nasprotniki izognile z begom v tujino, a vendarle je bilo na njih tudi precej oseb, ki so tudi po letu 1945 živele v Sloveniji. Njihova nadaljnja življenjska pot pa ni bila niti najmanj lahka. Če se zadržimo le pri naštetih, lahko ugotovimo, da je bil pisec in urednik Narte Velikonja pred sodiščem obsojen na smrt in usmrčen že leta 1945, da je pisatelj Jože Lovrenčič do smrti leta 1952 živel v socialni stiski, filozof Aleš Ušeničnik pa je bil, že tako in tako potisnjen v osamljenost, leta 1948 še "politično" izključen iz vrst slovenskih akademikov. Le Andrej Gosar je ostal profesor na univerzi vse do upokojitve leta 1958, a je ves ta čas živel bolj odmaknjeno v zasebnost in se ni javno udeleževal.

Da ne gre le za slučaj, nam pokaže primerjava referata Borisa Ziherla o marksistično-leninistični teoriji umetnosti⁵⁰ iz leta 1944 in usodami v referatu negativno omenjenih umetnikov. Z usodo Mihe Maleša leta 1945, ki je bil po Ziherlovem mnenju *"dekadent in pokvarjen tip"*, smo se že seznanili. Stane Kregar, katerega sliko naj bi imel, po Ziherlu, vsak buržuj kot svojo dolžnost, je začel ponovno razstavljati šele v petdesetih letih, pa še takrat je bil v osrednjih časopis deležen ostre politične graje.

Tudi za gledališčnika Ferda Delaka, za katerega Ziherl ni našel lepih besed, leto 1945 ni bilo najsrečnejše. Bil je že dogovorjen za prevzem delovnega mesta v Ljubljani, a so naleteli na težave ob iskanju službe za ženo-kirurginjo na ljubljanski kliniki. Božidar Lavrič, ki je na mestu dekana Medicinske fakultete nasledil zaprtega in nato upokojenega Karla Lušyckega, je Delakovi ženi odvrnil, da *"so na kliniki rezervirana mesta za naše ljudi"*. To, je zapisal Delak, *"me je tako zbolelo, da nisem nikomur ničesar rekel, ampak odšel v Zagreb, kjer sem takoj bil sprejet nazaj na hrvaško narodno gledališče kot režiser, moja žena pa na kirurško kliniko na Rebru"*. Za vrnitev v Slovenijo se je odločil šele desetletje pozneje, ko se je nekoliko drugače srečal v vprašanju slovenstva: *"Ko so mi otroci pisali eden hrvaško, punčka srbsko in v cirilici, me je spopadla groza, kaj bo s temi otroci. Kaj bodo, Hrvati, Bosanci? Tedaj sem začel najbolj resno misliti na vrnitev v Slovenijo."* V Slovenijo se je Delak vrnil leta 1956, a ne v ljubljansko, temveč v mariborsko gledališče.⁵¹

Pri presojanju ustreznosti je KPS že leta 1945 bolj kot posameznikova ideološka usmeritev vodil politični pragmatizem, ki je z leti vse bolj dobival na pomenu. Če bi gledali zgolj številčno, bi lahko ugotovili, da so bili med tistimi, ki so leta 1945 padli v politično nemilost, najštevilnejši intelektualci katoliškega svetovnega nazora. Toda spornost ni bila zgolj posledica "neustreznega" svetovnega nazora in lastnega intelektualnega kapitala, temveč v veliki meri političnega kapitala katoliške cerkve. Zato so bili bolj na udaru novih oblastnikov profesorji Teološke fakultete in drugi katoliški izobra-

49 ARS, MP LRS, š. 37, dok. 3159-45.

50 ARS, DE II, š. 666, Marksistično-leninistična teorija umetnosti (po predavanjih tov. Ziherla).

51 ARS, DE II, Fond Ivana Regenta, š. 8, m. 1, Pismo Ferda Delaka Ivanu Regentu, Banja Luka, 10. 11. 1955.

ženci, ki so bili tesno povezani z vodstvom katoliške cerkve na Slovenskem.

Na drugi strani pa katoliški svetovni nazor ni bil ovira za tiste katoliške intelektuale, ki so že pred letom 1941 zagovarjali lastna, direktivam katoliške cerkve nepodlegajoča stališča. V to skupino sodi že omenjeni primer Andreja Gosarja. Tudi dogovarjanja krščanskih socialistov so leta 1945 vodilni partijci obravnavali bolj strpno kot politične igrice drugih skupin.⁵²

Med večjimi slovenskimi pesniki, ki so ostali doma in kmalu padli v politično nemilost, je najbolj znan primer Alojza Gradnika. Že med vojno, leta 1944, je SNG na osvobojenem ozemlju poročal, da njegovih pesmi *"nismo nikjer uporabljali na prireditvah, čeprav je Gradnik eden naših največjih pesnikov, vendar si nismo bili docela na jasnem o njegovem odnosu do OF in smo iz previdnosti opustili vsako publikacijo njegovih del"*.⁵³ Očitki na račun Alojza Gradnika so bile predvsem nepotrjene govorice, ki so izvirale že iz predvojnih zamer komunistov do Gradnikove politične opredelitve in službenega položaja, saj je kazal naklonjenost do Orjune in kot sodnik sodil tudi komunistom. Po vojni je bil na podlagi negativne politične karakteristike upokojen, izključen je bil iz Društva slovenskih književnikov, črtan iz šolskih programov in učbenikov in v takšni osamljenost dočakal svojo sedemdesetletnico leta 1952, ko se je začelo njegovo ime spet vse pogostejše pojavljati v kulturniški srenji.⁵⁴

Kaj je v pogledu uradnega ocenjevanja umetniških del s političnimi merili pomenilo pasti v politično nemilost, si pogledjmo na primeru Vitomila Zupana. Za njegovo med vojno napisano novelo *Andante patetico* je Boris Zihlerl 26. julija 1944 zapisal, da *"stvar ni slaba in jo bomo skupaj z nekaterimi drugimi deli naših prozaistov izdali v posebnem snopiču novel"*.⁵⁵ Ista oseba, torej Boris Zihlerl, je o istem delu (*Andante patetico*), čez štiri leta, ko je avtor padel v politično nemilost, zapisal, da *"jemlje partizanstvo ne toliko kot izraz borbene volje ljudstva, kot veliko dejanje jugoslovanskih preprostih ljudi, marveč v prvi vrsti kot nekaj, kar je moči uvrstiti v dekadentsko kategorijo nadpovprečnega in s čimer je moči pozirati pred podpovprečnostjo vsega sveta"*.⁵⁶

Da je postala za ocenjevanje umetniške vrednosti dela odločilna politična lojalnost do novih oblastnikov in ne umetniška žilica, je bilo vidno tudi v izboru članstva umetniških društev. Tako, npr., prva leta po vojni nista mogla biti člana Društva slovenskih književnikov priznana pesnika Alojz Gradnik in Severin Šali. Po drugi strani pa so postali člani tudi pisci, ki po mnenju nekaterih kolegov niso zadostili umetniškim kriterijem za članstvo. Predsednik pisateljskega društva Miško Kranjec je ob priložnosti povedal, da so imeli velike težave ob sprejemanju Matevža Haceta, za katerega je sicer sam priznal, da *"prav gotovo ni kak velik pisatelj, za katerega bi mogli reči, da smo dobili blestečo zvezdo"*. Kot argument za sprejem pa je Kranjec navedel, da so Hacetovi literarni prispevki *"dobra in vzpodbudna literatura, ki je po svoji pozitivni plati več vredna kakor Strah in pogum"*.⁵⁷

Podobna enostranska kot smo jo nekoliko podrobneje spoznali za društveno dejavnost in založništvo, se je po letu 1945 uveljavila tudi na drugih področjih umetnosti in znanosti. Ena osrednja literarna revija, *Novi svet*, naj bi nadomestila vse pred-

52 Glej, npr. ZAL, MK KPS Ljubljana, š. 1, m. 1, Zapisnik seje MK KPS, 31. 12. 1945.

53 D AGRFT, a. e. 334/1, Dopis SNG-ja na osvobojenem ozemlju štabu I. bataljona B. O., 13. 5. 1944.

54 Več o Gradniku v politični luči glej v reviji: *Primorska srečanja*, 1944, št. 155; v prispevkih: Ervin Dolenc: Alojz Gradnik med literaturo in politiko (1882-1941), str. 110-112; Bojan Godeša: Alojz Gradnik v času tuje zasedbe (1941-1945), str. 113-118; Aleš Gabrič: Alojz Gradnik in povojna oblast, str. 119-124.

55 ARS, DE II, š. 469a, m. 4, Dopis načelnika oddelka za prosveto Borisa Zihlerla, 26. 7. 1944.

56 Boris Zihlerl: *Zbrana dela*, 3. knjiga, Ljubljana, 1986, str. 283.

57 ARS, RK SZDLS, š. 25, Stenografski zapisnik seje IO OF Slovenije, 21. 2. 1952, str. 12-13.

vojne. Po ena osrednja strokovna revija naj bi bila dovolj tudi za druge zvrsti umetnosti in znanosti. Programi gledališč, kinematografov, amaterskih kulturnih društev in drugih ustanov so bili v primerjavi z leti pred vojno vse manj pestri in manj raznoliki. Toda ideologizacija ni nikoli dosegla takšne ravni, ki bi zadovoljila bolj zahtevne partijske ideologe.

Večji del intelektualcev je že med vojno zaradi osvobodilnega boja simpatiziral ali bil aktiven v OF.⁵⁸ Leto 1945 je za te ljudi pomenilo osvoboditev od okupatorja, konec večletne morije in perspektive za uveljavitev v družbi. Še posebej za slovenske kulturnike je emancipacija slovenskega jezika in kulture pomenila uresničitev večdesetletnih želja in teženj. Večja vloga Ljubljane v načrtovanju kulturne politike je pri intelektualcih povečala upanje v večje investicije v kulturno sfero, saj je bila pred letom 1945 Ljubljana v precej zapostavljenem položaju proti Beogradu in Zagrebu.

Pričakovanja intelektualcev so bila zato leta 1945 velika, toda na streznitev ni bilo treba dolgo čakati. Za to so poskrbeli kar oblastniki sami s svojo politiko vsiljevanja edino zveličavne resnice. Že leta 1945 je na skeptičen odnos izobražencev do nove oblasti vplivalo čiščenje strokovnega kadra v upravnih organih in neizpolnitev želja po obnovitvi predvojnih kulturnih aktivnosti. Reakcije intelektualcev so bile zato v tako nejasnih razmerah zelo različne. Vsaj za leto 1945 je mogoče trditi, da so intelektualci v stikih z oblastniki še ohranili dostojanstveno držo in da je bilo podleganja dnevno političnim potrebam v poznejših letih bistveno več kot pa v prvem povojnem letu.

Kot smo že videli, je čiščenje profsorskega kadra na univerzi potekalo brez soglasja rektorja Milka Kosa. Ta je še nekajkrat protestiral pri oblastnih organih zaradi potez, ki so kršile avtonomijo univerze. O nekem nepravilnem imenovanju Ministrstva za prosveto mimo univerzitetnih oblasti je, npr., univerzitetnemu senatu poročal, da je takoj protestiral in da *"je minister prosvete obljubil, da se to ne bo več zgodilo"*.⁵⁹

Franče Kidrič, ki je postal leta 1945 prezident akademije, je v svojih intervencijah za sodelavce pri sinu Borisu, predsedniku vlade, pokazal visoko stopnjo zavezanosti akademskim načelom.⁶⁰ Resolucije in pozdrave novim oblastnikom, ki so jih leta 1945 poslale najvišje znanstvene ustanove, je zato treba ocenjevati kot izraz želje po normalizaciji odnosov med oblastjo in znanstvenimi ter umetniškimi ustanovami, in ne kot znak političnega podrejanja.

Bolj zaostreni so že leta 1945 postali odnosi v upravnih ustanovah, ki so jih hoteli komunisti zavzeti v čim krajšem času. Strokovni kader je postal sumljiv zaradi "apolitičnosti", nova imenovanja pa so bila večinoma sad političnih, in ne strokovnih meril. Predvsem v upravi in sodstvu so se morali strokovnjaki vse bolj in bolj umikati laikom.

Personalni oddelek slovenske vlade je poleti 1945 preveril okoli tisoč oseb, ki so bile zaposlene v bivših državnih uradih in ustanovah v Ljubljani in so po osvoboditvi postale brezposelne. Od tega jih je za slabo polovico navedel, da so politično kompromitirane in da za njih ne pride v poštev ponovna zaposlitev v državni službi.⁶¹ Kot drug primer naj navedem javno tožilstvo Slovenije, ki je imelo leta 1945, neposredno po koncu vojne, v pravni stroki zaposlenih okoli 85% ljudi z ustrežno izobrazbo, t. j. pravno fakulteto. Toda že v prvem letu se je začel ta odstotek nižati in je v štirih letih padel na manj kot polovico.⁶²

Toda tudi v tako zaostrenih razmerah je še veliko ljudi delalo po zapovedih svoje

58 O tem več glej v: Bojan Godeša: Kdor ni z nami, je proti nam. Cankarjeva založba, Ljubljana 1995.

59 AMSU, Zapisniki, knjiga 8, Zapisnik redne seje univerzitetnega senata, 7. 9. 1945.

60 Glej npr.: ARS, Fond Predsedstva vlade LRS (PV LRS), š. 28, dok. 27-45.

61 ARS, PV LRS, š. 2, dok. 3586/1-45.

62 ARS, PV LRS, š. 30, dok. 73-50, Poročilo o stanju in delu javnih tožilstev v LRS v letu 1949, str. 4.

stroke in se ni podredilo spremenjenim političnim zahtevam. Utišanje strokovnjakov je bil dolgoleten proces, ki je bil bolj posledica pritiskov od zgoraj in zamenjav na delovnih mestih kot pa zavestnega podrejanja posameznikov. Pritožbe proti nepravilnostim v novi družbi leta 1945 ni bilo malo, ostale pa so neodmevne.⁶³ Naj omenim le primer tožilca, ki je javnemu tožilcu Slovenije poročal, da je potrebno opozoriti nove oblastnike, naj ne kršijo predpisov, veljavnih za vse državljane, drugače bo moralo tožilstvo postopati po zakonu. Ta, v poročilu javnega tožilstva neimenovani tožilec, je opozoril na zlorabo položaja in uporabo službenih avtomobilov v privatne namene, saj so se z njimi vozili *"na izlete cele družine, prijatelji, razne dulčineje takih momentalnih samozvanih 'tovarišev'"*.⁶⁴

Vprašanje zase je bila seveda duhovščina. Velik del novim oblastnikom nenaklonjene je leta 1945 zapustil Slovenijo, tisti, ki so ostali v domovini, pa niso bili niti najmanj enotni. Posebej je pri tem zaradi znanih zgodovinskih okoliščin odstopala primorska duhovščina. V pogovoru v Ajdovščini 28. septembra 1945 so primorski duhovniki zelo odkrito govorili o bodočih odnosih do novih oblastnikov, pri tem pa so jih kritično pohvalili za zasluge in grajali za napake. Ob koncu pa je prevladalo stališče, da je v danih razmerah možno imeti urejene odnose z novo oblastjo, pa čeprav je ta v načelih ateistična.⁶⁵

Pa tudi drugod duhovnikov, ki so odkrito podpirali OF, ni bilo malo. Naj omenim le primer štajerskega župnika Andreja Klobaso, ki je predsedniku vlade potožil, da si je naredila nova oblast kaj slabo uslugo, ko je dala volilno pravico ženskam. Takole je pojasnjeval svojo skrb za OF: *"Grozno napako ste storili, ko ste tem zarukanim slovenskim terjavim ženskam, zaljubljenim v kapelane, dali volilno pravico, mar mislite, da so to partizanke. Duhovniki bodo v spovednici par ženskam glede volitev namignili, te še bodo v postelji pri spolnem občevanju fante in može nahujskale - in gotova je Osvoobodilna fronta v Sloveniji."*⁶⁶

Krščanski socialisti so na onemogočanje izdajanja lastne revije odgovorili z molkom in niso hoteli sodelovati v Novem svetu, ki naj bi bilo skupno glasilo vseh kulturnikov v OF. Njihove konference in dogovarjanja je budno spremljala tudi nova oblastna struktura, toda zaradi spoštovanja do njihove drže v vojnih letih KPS z njimi ni odkrito obračunavala. V nasprotju z nekaterimi drugimi vidnimi kulturniki, ki so že kmalu dobili etiketo sumljive osebnosti, so bili Franc Saleški Finžgar, Janez Stanovnik, France Koblar, Srečko Žumer in še nekateri, kljub nestrinjanju s politiko novih oblastnikov, ocenjevani z večjo mero tolerance in kot ljudje, s katerimi je treba sodelovati.⁶⁷

Najglasneje je željo po samostojni reviji izražal Edvard Kocbek, ki pa leta 1945 še ni prišel v ostrejšo spore s komunisti, značilnimi za naslednja leta.⁶⁸

Velik del umetnikov in znanstvenikov pa se ni aktivneje vključeval in se ni zanimal za politiko. V zatišju političnega dogajanja je mirno opravljal svoje delo in sodeloval pri nastajanju stvaritev, ki so jih dopuščale politične razmere. Opazko, zapisano v politični karakteristiki opernega pevca Julija Betetta, bi lahko razširili še na številne druge umetnike in znanstvenike. V Betettovi karakteristiki namreč piše: *"V 'korektnih' odnosih z vsemi oblastmi od habsburške monarhije dalje."*⁶⁹

63 O tem več glej: Jera Vodušek Starič, nav. delo; glej tudi ARS, PV LRS, kabinet predsednika Kidriča.

64 ARS, PV LRS, š. 2. dok. 3509-45.

65 ARS, PV LRS, š. 29, Iz razgovora na konferenci naprednih duhovnikov, v Ajdovščini 28. 9. 1945.

66 ARS, PV LRS, š. 28, Pismo Andreja Klobase, Sv. Jurij ob Ščavnici, 12. 10. 1945.

67 ZAL, MK, KPS Ljubljana, š. 1, m. 1, Zapisnik seje MK KPS, 31. 12. 1945; š. 1, m. 2, Zapisnik seje MK KPS, 14. 1. 1946.

68 O tem več glej; Edvard Kocbek: Dnevnik 1945, Ljubljana 1991.

69 ARS, MP LRS, š. 30, Dopis Ministrstva za prosveto Komiteju za kulturo in umetnost, 17. 12. 1947.

Leto 1945 je za slovensko kulturo nedvomno pomembna prelomnica. Prineslo je veliko pomembnih pridobitev, a hkrati prevetrilo kulturniško sceno z ledeno hladnim viharjem. Katerim rezultatom, dobrim ali slabim, dati večjo težo, je stvar presoje vsakega posameznika, dejstvo pa je, da ne smemo spregledati ne enih ne drugih.

Med obema pa je pomembna razlika. Za načela, ki jih nasilno uveljavlja najmočnejša politična sila, je značilno, da se poslovijo iz zgodovinske scene hkrati s padcem družbenega sistema, ki je omogočal njihovo razraščanje. Ocenjevanje kulture s političnimi merili, zapostavljanje strokovnega kadra na račun politično zanesljivega, ideologizacija in idejna enostranskost so bila načela, ki so jih morali večkrat korigirati že komunisti, ko so še bili na oblasti, po spremembi družbenega sistema pa naj bi tovrstno obravnavanje kulturnih pojavov postalo stvar preteklosti.

Večina teh napak se na Slovenskem ni rodila šele leta 1945. Niso bili namreč komunisti tisti, ki so si izmislili prvi index librorum prohibitorum; knjige so na Slovenskem gorele že prej. Prav tako so bili že pred letom 1941 uveljavljeni "moralno-politični" kriteriji za izbor na položaje, za katere naj bi v prvi vrsti veljalo načelo strokovnosti. In pozivi na obračunavanje z drugače mislečimi tudi pred 2. svetovno vojno niso bili nikakršna posebnost.

Če torej ocenjujemo leto 1945 z daljše časovne perspektive, lahko ugotovimo, da je njegova trajna vrednost v emancipaciji slovenskega jezika in slovenske kulture. Ustvarjeni so bili pogoji za dvig slovenske kulture na višjo raven, toda do tega še ni prišlo tako kmalu. Cvetje je ostalo v popkih in se ni takoj razcvetelo. Prišla so hladna leta, ki niso bila primerna za bujno rast. Še dobro, da v tem hladnem obdobju popki niso pomrzili.

KAZALO

Aleš Gabrič	
SPREMNA BESEDA	3
Franc Rozman:	
UVODNA BESEDA	5
Tone Ferenc:	
PRIPRAVE NA KONEC VOJNE	7
Boris Mlakar:	
DOMOBRANSTVO IN KONEC VOJNE	37
Bojan Godeša:	
SLOVENSKI IZOBRAŽENCI IN LETO 1945	45
Leonid Gibianskij:	
SOVJETSKA ZVEZA IN JUGOSLAVIJA LETA 1945	53
Dušan Nečak:	
NEMŠKA NARODNOSTNA SKUPNOST KOT NACIONALNI IN RAZREDNI SOVRAŽNIK	71
Nevenka Troha:	
OSVOBODITEV ALI OKUPACIJA, NARODNA OSVOBODITEV ALI REVOLUCIJA - PRIMORSKA IN TRST V LETU 1945	77
Jera Vodušek Starič:	
PREVZEM OBLASTI PO VOJNI IN VLOGA OZNE - OBRAČUN	93
Tamara Griesser-Pečar:	
POMEN "OSVOBODITVE" ZA SLOVENSKO KATOLIŠKO CERKEV	111
Jože Prinčič:	
LETO 1945 - OBNOVA IN ZAČETEK GOSPODARSKE PREOBRAZBE	139
Aleš Gabrič:	
LETO 1945 IN SLOVENSKA KULTURA	155

Franc Rozman
Tone Ferenc
Boris Mlakar
Bojan Godeša
Leonid Gibianskij
Dušan Nećak
Nevenka Troha
Jera Vodušek Starič
Tamara Griesser-Pečar
Jože Prinčič
Aleš Gabrič

